

KODEKS KARNY

Komentarz

redakcja naukowa Tadeusz Bojarski

Tadeusz Bojarski, Aneta Michalska-Warias
Joanna Piórkowska-Flieger, Maciej Szwarczyk

KOMENTARZE PRAKTYCZNE

7. WYDANIE POPRAWIONE I UZUPEŁNIONE

Wolters Kluwer

KODEKS KARNY

Komentarz

redakcja naukowa Tadeusz Bojarski

Tadeusz Bojarski, Aneta Michalska-Warias
Joanna Piórkowska-Flieger, Maciej Szwarczyk

KOMENTARZE PRAKTYCZNE

7. WYDANIE POPRAWIONE I UZUPEŁNIONE

Stan prawny na 10 października 2015 r. z uwzględnieniem ustawy z 10 września 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Prawo budowlane oraz ustawy – Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia (Dz.U. poz. 1549), która wchodzi w życie 7 stycznia 2016 r. i ustawy z 11 września 2015 r. o zmianie ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1707), która wchodzi w życie 26 listopada 2015 r.

Wydawca
Monika Pawłowska

Redaktor prowadzący
Joanna Tchorek

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Zagozda

Łamanie
Fotoedytor

Poszczególne rozdziały opracowali:

Tadeusz Bojarski: I–XIII, XIV (art. 115, § 1–7, 16, 21, 23), XV, XVI (art. 117–119, 126a–126b), XVII (art. 127–129, 132a), XVIII (art. 140), XXIII (art. 189, 191a–193), XXXVIII

Aneta Michalska-Warias: XIV (art. 115, § 8–12, 20), XVII (art. 130–132, 133–139), XVIII (art. 143–144), XXIII (art. 190–191), XXXVI

Joanna Piórkowska-Flieger: XIV (art. 115, § 13–15, 22), XVI (art. 124–126), XVIII (art. 141–142), XX–XXI, XXIII (art. 189a), XXIV–XXV, XXVI (art. 211a), XXVII–XXVIII, XXX, XXXII–XXXIV, XXXVII, XXXIX–XLI,

Maciej Szwarczyk: XIV (art. 115, § 17–19), XVI (art. 120–123), XVIII (art. 145–147), XIX, XXII, XXVI (art. 206–211), XXIX, XXXI, XXXV, XLII–XLIV

Przepisy wprowadzające: Tadeusz Bojarski i Maciej Szwarczyk

© Copyright by
Wolters Kluwer SA, 2016

ISBN: 978-83-264-9387-4
7. wydanie

Wydane przez:
Wolters Kluwer SA

Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl
księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Spis treści

Wykaz ważniejszych skrótów	19
Literatura podstawowa	23
Słowo wstępne	31
USTAWA z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny	33

CZĘŚĆ OGÓLNA

Rozdział I. Zasady odpowiedzialności karnej	35
Art. 1. [Warunki odpowiedzialności za przestępstwo]	44
Art. 2. [Przestępstwo skutkowe z zaniechania]	54
Art. 3. [Zasada humanitaryzmu]	56
Art. 4. [Stosowanie ustawy karnej w czasie]	57
Art. 5. [Zasada terytorialności]	64
Art. 6. [Czas i miejsce popełnienia czynu zabronionego]	65
Art. 7. [Zbrodnia i występki]	66
Art. 8. [Formy winy przy zbrodniach i występkach]	68
Art. 9. [Strona podmiotowa czynu zabronionego. Umyślność i nieumyślność]	69
Art. 10. [Zdolność wiekowa odpowiedzialności karnej]	79
Art. 11. [Jedność czynu i przestępstwa. Zbieg przepisów ustawy]	82
Art. 12. [Czyn ciągły]	89
Rozdział II. Formy popełnienia przestępstwa	93
Art. 13. [Usiłowanie. Rodzaje usiłowania]	96
Art. 14. [Odpowiedzialność za usiłowanie]	100
Art. 15. [Czynny żal sprawcy]	101
Art. 16. [Przygotowanie. Odpowiedzialność za przygotowanie]	102
Art. 17. [Niekaralność dobrowolnego odstąpienia od przygotowania]	103
Art. 18. [Formy zjawiskowe czynu zabronionego]	104
Art. 19. [Wymiar kary za podżeganie i pomocnictwo]	113

Art. 20.	[Indywidualizacja winy i niezależność odpowiedzialności współdziałających]	113
Art. 21.	[Zasada indywidualizacji odpowiedzialności karnej]	115
Art. 22.	[Złagodzona odpowiedzialność podżegacza i pomocnika]	117
Art. 23.	[Zaniechanie ukarania sprawcy. Czynny żal]	117
Art. 24.	[Karalność prowokacji]	118
Rozdział III. Wyłączenie odpowiedzialności karnej		118
Art. 25.	[Obrona konieczna]	123
Art. 26.	[Stan wyższej konieczności]	132
Art. 27.	[Ryzyko nowatorskie]	135
Art. 28.	[Błąd co do okoliczności stanowiącej znamię czynu zabronionego]	136
Art. 29.	[Błąd co do okoliczności wyłączającej odpowiedzialność]	141
Art. 30.	[Błąd co do bezprawności]	142
Art. 31.	[Niepoczytalność, poczytalność ograniczona]	143
Rozdział IV. Kary		146
Art. 32.	[Katalog kar]	150
Art. 33.	[Grzywna. Granice kary]	151
Art. 34.	[Kara ograniczenia wolności. Granice kary. Obowiązki skazanego]	153
Art. 35.	[Praca na cele społeczne i potrącenia]	159
Art. 36.	(uchylony)	161
Art. 37.	[Pozbawienie wolności. Granice kary]	162
Art. 37a.	[Zamiana rodzaju kar]	165
Art. 37b.	[Kara łączona]	165
Art. 38.	[Obniżenie lub obostrzenie kary]	166
Rozdział V. Środki karne		167
Art. 39.	[Katalog środków karnych]	171
Art. 40.	[Pozbawienie praw publicznych]	173
Art. 41.	[Zakaz zajmowania określonego stanowiska lub wykonywania określonego zawodu]	174
Art. 41a.	[Zakaz kontaktowania się]	176
Art. 41b.	[Zakaz wstępu na imprezę masową]	178
Art. 41c.	[Zakaz wstępu do ośrodków gier i uczestnictwa w grach hazardowych]	181
Art. 42.	[Zakaz prowadzenia pojazdów. Zakres zakazu]	181
Art. 43.	[Okres obowiązywania środków karnych]	184
Art. 43a.	[Orzeczenie świadczenia pieniężnego]	186
Art. 43b.	[Podanie wyroku do publicznej wiadomości]	187
Art. 43c.	[Pozbawienie lub ograniczenie praw rodzicielskich lub opiekuńczych]	188

Rozdział Va. Przepadek i środki kompensacyjne	189
Art. 44. [Przepadek przedmiotów. Zakres orzekania]	189
Art. 45. [Przepadek korzyści majątkowej lub jej równowartości]	192
Art. 45a. [Szczególne przesłanki orzekania przepadku]	194
Art. 46. [Orzeczenie obowiązku naprawienia szkody]	195
Art. 47. [Orzeczenie nawiązki]	197
Art. 47a. (uchylony)	199
Art. 48. [Granice nawiązki]	199
Art. 49. (uchylony)	200
Art. 49a. (uchylony)	200
Art. 50. (uchylony)	200
Art. 51. (uchylony)	201
Art. 52. (uchylony)	201
Rozdział VI. Zasady wymiaru kary i środków karnych	201
Art. 53. [Zasady i dyrektywy wymiaru kary]	204
Art. 54. [Zasady wymiaru kary wobec nieletniego lub młodocianego]	211
Art. 55. [Zasada indywidualizacji]	212
Art. 56. [Zakres stosowania reguł określonych w art. 53, 54 § 1 i art. 55 k.k.]	212
Art. 57. [Zbieg podstaw nadzwyczajnego złagodzenia lub obostrzenia kary]	213
Art. 57a. [Zaostrzenie kary za występki chuligański]	214
Art. 58. [Wybór rodzaju kary. Prymat kar wolnościowych]	215
Art. 59. [Odstąpienie od kary na rzecz środka karnego lub innego środka]	218
Art. 59a. [Umorzenie postępowania. Pozór sprawiedliwości]	218
Art. 60. [Przesłanki nadzwyczajnego złagodzenia kary]	219
Art. 60a. [Dodatkowe podstawy nadzwyczajnego złagodzenia kary]	223
Art. 61. [Odstąpienie od wymierzenia kary]	224
Art. 62. [Wybór rodzaju i typu zakładu karnego oraz systemu terapeutycznego]	225
Art. 63. [Zaliczenie rzeczywistego pozbawienia wolności lub środków zapobiegawczych]	226
Rozdział VII. Powrót do przestępstwa	227
Art. 64. [Recydywa szczególna zwykła i wielokrotna]	228
Art. 65. [Stałe źródło dochodu lub działanie w zorganizowanej grupie lub związku przestępczym bądź przestępstwo o charakterze terrorystycznym]	232
Rozdział VIII. Środki związane z poddaniem sprawcy próbie	234
Art. 66. [Warunkowe umorzenie postępowania. Przesłanki stosowania]	236
Art. 67. [Okres próby, dozór i obowiązki]	237

Art. 68.	[Podjęcie postępowania warunkowo umorzonego]	239
Art. 69.	[Warunkowe zawieszenie wykonania kary. Podstawy stosowania]	241
Art. 70.	[Zawieszenie wykonania kary na okres próby]	242
Art. 71.	[Grzywna związana z zawieszeniem wykonania kary]	242
Art. 72.	[Obowiązki okresu próby]	244
Art. 73.	[Dozór fakultatywny lub obligatoryjny]	245
Art. 74.	[Ustalenie wykonania i zmiana obowiązków]	246
Art. 75.	[Wykonanie zawieszonych kary]	247
Art. 75a.	[Szczególne przesłanki zmiany rodzaju kary]	249
Art. 76.	[Zatarcie skazania]	251
Art. 77.	[Podstawy warunkowego przedterminowego zwolnienia]	251
Art. 78.	[Przesłanki formalne warunkowego zwolnienia]	253
Art. 79.	[Przesłanki formalne przy sumie kar]	254
Art. 80.	[Okres próby]	254
Art. 81.	[Ponowne warunkowe zwolnienie]	255
Art. 82.	[Warunkowe zwolnienie a odbycie kary]	256
Art. 83.	[Skrócenie kary ograniczenia wolności]	256
Art. 84.	[Skrócenie czasu trwania środków karnych]	257
Art. 84a.	(uchylony)	258
Rozdział IX. Zbieg przestępstw oraz łączenie kar i środków karnych		258
Art. 85.	[Warunki orzekania kary łącznej]	259
Art. 85a.	[Okoliczności wpływające na wymiar kary łącznej]	261
Art. 86.	[Wymiar kary łącznej]	261
Art. 87.	[Łączenie kary pozbawienia wolności z karą ograniczenia wolności]	263
Art. 88.	[Kara łączna 25 lat lub dożywotniego pozbawienia wolności]	263
Art. 89.	[Warunkowe zawieszenie wykonania kary łącznej]	264
Art. 89a.	[Warunkowe zawieszenie wykonania kary łącznej w związku z art. 60 § 5 k.k.]	266
Art. 90.	[Środki karne, inne środki i środki zabezpieczające oraz ich łączenie]	266
Art. 91.	[Ciąg przestępstw]	267
Art. 92–92a.	(uchylony)	268
Rozdział X. Środki zabezpieczające		268
Art. 93.	(uchylony)	269
Art. 93a.	[Katalog środków zabezpieczających]	270
Art. 93b.	[Przesłanki orzekania środków zabezpieczających]	270
Art. 93c.	[Podstawy formalne (kryteria) orzekania środków zabezpieczających]	271
Art. 93d.	[Czas trwania środka]	272
Art. 93e.	[Obowiązek poddania się kontroli elektronicznej]	273
Art. 93f.	[Terapia, terapia uzależnień, obowiązki sprawcy]	273

Art. 93g.	[Orzeczenie o umieszczeniu w zakładzie psychiatrycznym] . . .	274
Art. 94–98.	(uchylone)	275
Art. 99.	[Orzeczenie obowiązku, zakazu lub przepadku wobec niepoczytalnego]	276
Art. 100.	(uchylony)	276
Rozdział XI. Przedawnienie		276
Art. 101.	[Ustanie karalności. Przedawnienie]	277
Art. 102.	[Przedłużenie przedawnienia karalności]	279
Art. 103.	[Przedawnienie wykonania kary]	279
Art. 104.	[Spoczywanie biegu przedawnienia]	280
Art. 105.	[Wyłączenie biegu przedawnienia]	281
Rozdział XII. Zatarcie skazania		282
Art. 106.	[Uznanie skazania za niebyłe]	282
Art. 106a.	[Wyłączenie zatarcia skazania]	282
Art. 107.	[Przesłanki zatarcia skazania]	283
Art. 107a.	(uchylony)	284
Art. 108.	[Zatarcie przy zbiegu skazań]	284
Rozdział XIII. Odpowiedzialność za przestępstwa popełnione za granicą		284
Art. 109.	[Odpowiedzialność obywatela polskiego]	285
Art. 110.	[Odpowiedzialność cudzoziemca]	286
Art. 111.	[Warunek odpowiedzialności za czyn popełniony za granicą] . . .	287
Art. 112.	[Ograniczenie warunku odpowiedzialności]	288
Art. 113.	[Ściganie przestępstw na mocy umów międzynarodowych] . . .	289
Art. 114.	[Znaczenie wyroku zagranicznego]	290
Art. 114a.	[Zasada uwzględniania zagranicznych wyroków skazujących] . . .	292
Rozdział XIV. Objasnienie wyrażeń ustawowych		293
Art. 115.	[Słowniczek wyrażeń ustawowych]	295
Rozdział XV. Stosunek do ustaw szczególnych		328
Art. 116.	[Stosowanie przepisów części ogólnej]	328

CZĘŚĆ SZCZEGÓLNA

Rozdział XVI. Przestępstwa przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwa wojenne		329
Art. 117.	[Wojna napastnicza]	331
Art. 118.	[Eksterminacja]	333
Art. 118a.	[Zbrodnie przeciwko ludzkości]	335
Art. 119.	[Dyskryminacja]	336
Art. 120.	[Stosowanie środków masowej zagłady]	337
Art. 121.	[Wytwarzanie, gromadzenie lub obrót zakazanymi środkami] . . .	339
Art. 122.	[Niedopuszczalne sposoby lub środki walki]	341

Art. 123.	[Zamach na życie lub zdrowie jeńców wojennych lub ludności cywilnej]	343
Art. 124.	[Naruszenie prawa międzynarodowego]	346
Art. 125.	[Zamach na dobra kultury]	348
Art. 126.	[Bezprawne używanie znaków]	350
Art. 126a.	[Publiczne nawoływanie lub pochwalanie przestępstw przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstw wojennych] . . .	353
Art. 126b.	[Niedopełnienie obowiązku należytej kontroli]	353
Rozdział XVII. Przestępstwa przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej		354
Art. 127.	[Spisek przeciwko Państwu Polskiemu. Zamach stanu]	355
Art. 128.	[Zamach na konstytucyjny organ RP]	356
Art. 129.	[Zdrada dyplomatyczna]	358
Art. 130.	[Szpiegostwo]	359
Art. 131.	[Czynny żal]	363
Art. 132.	[Dezinformacja wywiadowcza]	365
Art. 132a.	(utracił moc)	367
Art. 133.	[Znieważenie Narodu lub Państwa Polskiego]	368
Art. 134.	[Zamach na życie Prezydenta RP]	369
Art. 135.	[Czynna napaść lub znieważenie Prezydenta RP]	371
Art. 136.	[Czynna napaść lub znieważenie przedstawiciela obcego państwa]	373
Art. 137.	[Publiczne znieważenie znaku lub symbolu państwowego]	375
Art. 138.	[Zasada wzajemności]	378
Art. 139.	[Przepadek przedmiotów]	379
Rozdział XVIII. Przestępstwa przeciwko obronności		379
Art. 140.	[Zamach na jednostkę Sił Zbrojnych RP]	380
Art. 141.	[Podjęcie służby w obcym wojsku]	381
Art. 142.	[Zaciąg do wojska obcego]	384
Art. 143.	[Samouszkodzenie i inne podstępne zabiegi w celu zwolnienia od służby wojskowej]	386
Art. 144.	[Uchylanie się od odbywania służby wojskowej]	389
Art. 145.	[Uchylanie się od pełnienia służby zastępczej]	392
Art. 146.	[Dobrowolny powrót]	394
Art. 147.	[Niezdolność do pełnienia służby]	395
Rozdział XIX. Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu		396
Art. 148.	[Zabójstwo]	398
Art. 149.	[Dzieciobójstwo]	406
Art. 150.	[Zabójstwo eutanatyczne]	408
Art. 151.	[Namowa do samobójstwa lub pomoc w nim]	410
Art. 152.	[Aborcja za zgodą kobiety]	411
Art. 153.	[Wymuszona aborcja]	414
Art. 154.	[Śmierć kobiety jako następstwo aborcji]	416

Art. 155.	[Nieumyślne spowodowanie śmierci]	417
Art. 156.	[Ciężki uszczerbek na zdrowiu]	419
Art. 157.	[Średni i lekki uszczerbek na zdrowiu]	423
Art. 157a.	[Uszkodzenie ciała dziecka poczętego]	426
Art. 158.	[Bójka i pobicie]	427
Art. 159.	[Użycie w bójce i pobiciu niebezpiecznego przedmiotu]	431
Art. 160.	[Narażenie człowieka na niebezpieczeństwo]	433
Art. 161.	[Narażenie człowieka na zarażenie]	436
Art. 162.	[Nieudzielenie pomocy]	438
Rozdział XX. Przepisy przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu		440
Art. 163.	[Sprowadzenie zdarzenia powszechnie niebezpiecznego]	442
Art. 164.	[Sprowadzenie bezpośredniego niebezpieczeństwa określonego zdarzenia]	448
Art. 165.	[Sprowadzenie stanów powszechnie niebezpiecznych]	450
Art. 165a.	[Finansowanie przestępstwa o charakterze terrorystycznym]	455
Art. 166.	[Zawładnięcie statkiem wodnym lub powietrznym]	458
Art. 167.	[Umieszczenie na statku niebezpiecznego urządzenia lub substancji]	460
Art. 168.	[Karalność przygotowania]	462
Art. 169.	[Czynny żal]	462
Art. 170.	[Rozbójnictwo morskie]	464
Art. 171.	[Wytwarzanie lub obrót substancjami niebezpiecznymi]	465
Art. 172.	[Przeszkadzanie akcji ratowniczej]	467
Rozdział XXI. Przepisy przeciwko bezpieczeństwu w komunikacji		469
Art. 173.	[Katastrofa w komunikacji]	471
Art. 174.	[Sprowadzenie bezpośredniego niebezpieczeństwa katastrofy]	475
Art. 175.	[Przygotowanie do spowodowania katastrofy]	477
Art. 176.	[Czynny żal przy sprowadzeniu katastrofy]	477
Art. 177.	[Spowodowanie wypadku w komunikacji]	478
Art. 178.	[Zaostrzenie karalności wobec sprawcy katastrofy lub wypadku]	483
Art. 178a.	[Prowadzenie pojazdu w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środka odurzającego]	487
Art. 179.	[Dopuszczenie do ruchu niebezpiecznego pojazdu]	490
Art. 180.	[Pełnienie określonych czynności przez osobę znajdującą się w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środka odurzającego]	493
Art. 180a.	[Niestosowanie się do decyzji właściwego organu o cofnięciu uprawnienia do kierowania pojazdami]	494
Rozdział XXII. Przepisy przeciwko środowisku		496
Art. 181.	[Powodowanie zniszczeń w przyrodzie]	498

Art. 182.	[Zanieczyszczenie środowiska w znacznych rozmiarach]	501
Art. 183.	[Nieodpowiednie postępowanie z odpadami]	505
Art. 184.	[Nieodpowiednie postępowanie z materiałem promieniotwórczym]	508
Art. 185.	[Kwalifikowane typy przestępstw]	511
Art. 186.	[Brak dbałości o urządzenia ochronne]	512
Art. 187.	[Niszczenie lub uszkodzanie chronionych terenów lub obiektów]	514
Art. 188.	[Działalność zagrażająca środowisku]	516
Rozdział XXIII. Przestępstwa przeciwko wolności		518
Art. 189.	[Bezprawne pozbawienie wolności]	519
Art. 189a.	[Handel ludźmi]	522
Art. 190.	[Groźba karalna]	524
Art. 190a.	[Stalking – uporczywe nękanie]	532
Art. 191.	[Zmuszanie do określonego zachowania]	538
Art. 191a.	[Wizerunek nagiej osoby lub osoby w trakcie czynności seksualnej]	547
Art. 192.	[Zabieg leczniczy bez zgody pacjenta]	548
Art. 193.	[Zakłócenie miru domowego]	550
Rozdział XXIV. Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania		553
Art. 194.	[Dyskryminacja wyznaniowa]	555
Art. 195.	[Złośliwe przeszkadzanie w wykonywaniu aktów religijnych]	556
Art. 196.	[Obraza uczuć religijnych]	558
Rozdział XXV. Przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności		560
Art. 197.	[Zgwałcenie]	563
Art. 198.	[Seksualne wykorzystanie bezradności lub niepoczytalności]	569
Art. 199.	[Seksualne wykorzystanie zależności]	572
Art. 200.	[Seksualne wykorzystanie małoletniego]	575
Art. 200a.	[Wykorzystanie systemu teleinformatycznego lub sieci telekomunikacyjnej w celu popełnienia przestępstwa]	579
Art. 200b.	[Propagowanie zachowań o charakterze pedofilskim]	582
Art. 201.	[Kazirodztwo]	583
Art. 202.	[Prezentowanie treści pornograficznych]	585
Art. 203.	[Doprowadzenie do uprawiania prostytucji]	591
Art. 204.	[Stręczycielstwo, kuplerstwo i sutenerstwo]	592
Art. 205.	(uchylony)	595
Rozdział XXVI. Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece		595
Art. 206.	[Przestępstwo bigamii]	596
Art. 207.	[Znęcanie się nad osobą zależną]	598
Art. 208.	[Rozpijanie małoletniego]	603

Art. 209.	[Uporczywe uchylanie się od alimentacji]	605
Art. 210.	[Porzucenie małoletniego lub osoby nieporadnej]	608
Art. 211.	[Uprowadzenie małoletniego lub osoby nieporadnej]	610
Art. 211a.	[Organizowanie adopcji dzieci]	612
Rozdział XXVII. Przestępstwa przeciwko czci i nietykalności cielesnej		614
Art. 212.	[Zniesławienie]	616
Art. 213.	[Wyłączenie bezprawności zniesławienia]	621
Art. 214.	[Zniewaga ze względu na formę zarzutu]	625
Art. 215.	[Podanie wyroku do publicznej wiadomości]	625
Art. 216.	[Zniewaga]	626
Art. 217.	[Naruszenie nietykalności cielesnej]	630
Art. 217a.	[Naruszenie nietykalności cielesnej w związku z interwencją]	632
Rozdział XXVIII. Przestępstwa przeciwko prawom osób wykonujących pracę zarobkową		634
Art. 218.	[Naruszenie praw pracownika]	636
Art. 219.	[Niezgłoszenie danych dotyczących ubezpieczenia społecznego]	640
Art. 220.	[Niedopełnienie obowiązków z zakresu bhp]	642
Art. 221.	[Niezawiadomienie o wypadku przy pracy]	644
Rozdział XXIX. Przestępstwa przeciwko działalności instytucji państwowych oraz samorządu terytorialnego		646
Art. 222.	[Naruszenie nietykalności cielesnej funkcjonariusza]	649
Art. 223.	[Czynna napaść na funkcjonariusza publicznego]	652
Art. 224.	[Wywieranie wpływu na czynności urzędowe]	655
Art. 224a.	[Fałszywy alarm]	657
Art. 225.	[Udaremnianie lub utrudnianie przeprowadzania kontroli w zakresie ochrony środowiska i inspekcji pracy]	661
Art. 226.	[Znieważenie funkcjonariusza lub konstytucyjnego organu]	665
Art. 227.	[Przywłaszczenie funkcji publicznej]	669
Art. 228.	[Sprzedajność pełniącego funkcję publiczną]	670
Art. 229.	[Przekupstwo]	674
Art. 230.	[Płatna protekcja bierna]	678
Art. 230a.	[Płatna protekcja czynna]	680
Art. 231.	[Nadużycie uprawnień przez funkcjonariusza]	682
Art. 231a.	[Ochrona prawna funkcjonariusza publicznego]	685
Art. 231b.	[Rozszerzenie ochrony na inne osoby niż funkcjonariusz publiczny]	685
Rozdział XXX. Przestępstwa przeciwko wymiarowi sprawiedliwości		688
Art. 232.	[Wywieranie wpływu na czynności sądu]	690
Art. 233.	[Fałszywe zeznania]	692
Art. 234.	[Fałszywe oskarżenie]	697
Art. 235.	[Tworzenie fałszywych dowodów]	700

Art. 236.	[Zatajenie dowodów niewinności osoby podejrzanej]	702
Art. 237.	[Nadzwyczajne złagodzenie kary lub odstąpienie od jej wymierzenia]	704
Art. 238.	[Fałszywe zawiadomienie o przestępstwie]	705
Art. 239.	[Poplecznictwo]	706
Art. 240.	[Karalne niezawiadomienie o przestępstwie]	710
Art. 241.	[Naruszenie tajemnicy postępowania przygotowawczego lub rozprawy]	712
Art. 242.	[Bezprawne samouwolnienie]	714
Art. 243.	[Uwolnienie osoby pozbawionej wolności]	718
Art. 244.	[Niestosowanie się do orzeczonych środków karnych]	719
Art. 244a.	[Niestosowanie się do zakazu wstępu lub obowiązku osobistego stawiennictwa]	721
Art. 244b.	[Niestosowanie się do obowiązków związanych z orzecznym wobec sprawcy środkiem zabezpieczającym lub udaremnianie wykonywania środka zabezpieczającego]	723
Art. 245.	[Przemoc lub groźba bezprawna wobec uczestników postępowania]	725
Art. 246.	[Wymuszanie zeznań przez funkcjonariusza publicznego]	727
Art. 247.	[Znęcanie się nad osobą pozbawioną wolności]	728
Art. 247a.	[Czyny popełnione w związku z postępowaniem przed międzynarodowym trybunałem karnym]	730
Rozdział XXXI. Przestępstwa przeciwko wyborom i referendum		731
Art. 248.	[Nadużycia przy przebiegu wyborów]	733
Art. 249.	[Zakłócenie przebiegu wyborów]	735
Art. 250.	[Naruszenie swobody głosowania]	738
Art. 250a.	[Łapownictwo wyborcze]	739
Art. 251.	[Naruszenie tajności głosowania]	743
Rozdział XXXII. Przestępstwa przeciwko porządkowi publicznemu		745
Art. 252.	[Wzięcie lub przetrzymywanie zakładnika]	747
Art. 253.	(uchylony)	750
Art. 254.	[Czynny udział w zbiegowisku]	750
Art. 254a.	[Zamach na urządzenia infrastruktury]	753
Art. 255.	[Publiczne nawoływanie do popełnienia przestępstwa]	756
Art. 255a.	[Rozpowszechnianie treści mogących ułatwić popełnienie przestępstwa o charakterze terrorystycznym]	758
Art. 256.	[Propagowanie faszyzmu lub innego ustroju totalitarnego]	760
Art. 257.	[Zniewaga lub naruszenie nietykalności cielesnej]	764
Art. 258.	[Przestępczość zorganizowana. Udział w zorganizowanej grupie przestępczej]	765
Art. 259.	[Dobrowolne odstąpienie od udziału w zorganizowanej grupie przestępczej]	769
Art. 260.	[Zakłócenie przebiegu zgromadzenia]	770

Art. 261.	[Znieważenie miejsca publicznego]	772
Art. 262.	[Zbezczeszczenie zwłok]	773
Art. 263.	[Wyrób i handel bronią bez zezwolenia]	775
Art. 264.	[Nielegalne przekroczenie granicy]	779
Art. 264a.	[Umożliwienie nielegalnego pobytu na terytorium RP]	782
Rozdział XXXIII. Przestępstwa przeciwko ochronie informacji		785
Art. 265.	[Ujawnianie lub wykorzystanie informacji niejawnych o klauzuli „tajne” lub „ściśle tajne”]	787
Art. 266.	[Ujawnianie informacji niejawnych o klauzuli „zastrzeżone” lub „poufne” i innych informacji]	791
Art. 267.	[Bezprawne uzyskanie dostępu do informacji]	794
Art. 268.	[Utrudnianie zapoznania się z informacją]	800
Art. 268a.	[Niszczenie danych informatycznych]	802
Art. 269.	[Uszkodzenie danych informatycznych]	804
Art. 269a.	[Zakłócenie systemu komputerowego]	806
Art. 269b.	[Karalność przygotowania]	807
Rozdział XXXIV. Przestępstwa przeciwko wiarygodności dokumentów		809
Art. 270.	[Fałszerstwo materialne]	811
Art. 271.	[Fałszerstwo intelektualne]	819
Art. 272.	[Wyłudzenie poświadczenia nieprawdy]	825
Art. 273.	[Używanie dokumentów poświadczających nieprawdę – zawierających fałszerstwo intelektualne]	827
Art. 274.	[Zbicie dokumentu tożsamości]	828
Art. 275.	[Poślugiwanie się cudzym dokumentem. Wywóz za granicę] . . .	830
Art. 276.	[Czyny skierowane przeciwko dokumentowi, którym sprawca nie ma prawa wyłącznie rozporządzać]	832
Art. 277.	[Czyny skierowane przeciwko znakom granicznym]	834
Rozdział XXXV. Przestępstwa przeciwko mieniu		836
Art. 278.	[Kradzież]	838
Art. 279.	[Kradzież z włamaniem]	842
Art. 280.	[Rozbój]	844
Art. 281.	[Kradzież rozbójnicza]	850
Art. 282.	[Wymuszenie rozbójnicze]	852
Art. 283.	[Wypadek mniejszej wagi]	855
Art. 284.	[Przywłaszczenie]	856
Art. 285.	[Uruchomienie impulsów telefonicznych]	860
Art. 286.	[Oszustwo]	861
Art. 287.	[Oszustwo komputerowe]	866
Art. 288.	[Zniszczenie mienia ruchomego]	868
Art. 289.	[Zabór pojazdu w celu krótkotrwałego użycia]	870
Art. 290.	[Kradzież drzewa z lasu]	874
Art. 291.	[Paserstwo umyślne]	876
Art. 292.	[Paserstwo nieumyślne]	879

Art. 293.	[Paserstwo programu komputerowego]	880
Art. 294.	[Obostrzenie odpowiedzialności]	881
Art. 295.	[Nadzwyczajne złagodzenie kary. Odstąpienie od ukarania] . . .	881
Rozdział XXXVI. Przestępstwa przeciwko obrotowi gospodarczemu		882
Art. 296.	[Niegospodarność]	888
Art. 296a.	[Łapownictwo gospodarcze]	903
Art. 296b.	(uchylony)	907
Art. 297.	[Oszustwo kredytowe]	911
Art. 298.	[Wyłudzenie odszkodowania]	919
Art. 299.	[Pranie brudnych pieniędzy]	922
Art. 300.	[Udaremnienie lub uszczuplenie zaspokojenia wierzyciela]	937
Art. 301.	[Pokrzywdzenie wierzyciela]	945
Art. 302.	[Zaspokojenie wybranych wierzycieli. Łapownictwo w postępowaniu egzekucyjnym]	948
Art. 303.	[Nieprowadzenie dokumentacji działalności gospodarczej] . . .	952
Art. 304.	[Lichwa]	955
Art. 305.	[Udaremnianie przetargu publicznego]	959
Art. 306.	[Fałszowanie znaków identyfikacyjnych]	962
Art. 307.	[Nadzwyczajne złagodzenie lub odstąpienie od wymierzenia kary]	963
Art. 308.	[Odpowiedzialność indywidualna zarządcy]	965
Art. 309.	[Obostrzenie kary grzywny]	966
Rozdział XXXVII. Przestępstwa przeciwko obrotowi pieniędzmi i papierami wartościowymi		967
Art. 310.	[Fałszowanie środków płatniczych i papierów wartościowych] . . .	968
Art. 311.	[Rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji w obrocie papierów wartościowych]	975
Art. 312.	[Puszczanie w obieg fałszywych środków płatniczych]	976
Art. 313.	[Fałszowanie znaków wartościowych]	978
Art. 314.	[Fałszowanie znaków urzędowych]	980
Art. 315.	[Uszkadzanie albo fałszowanie narzędzi pomiarowych lub probierczych]	982
Art. 316.	[Przepadek]	984

CZĘŚĆ WOJSKOWA

Rozdział XXXVIII. Przepisy ogólne dotyczące żołnierzy		987
Art. 317.	[Zastosowanie przepisów kodeksu wobec żołnierzy]	988
Art. 318.	[Rozkaz]	989
Art. 319.	[Ostateczna potrzeba wojskowa]	991
Art. 320.	[Odpowiedzialność karna w przypadku niezdolności do służby wojskowej]	992
Art. 321.	[Odpowiedzialność sprawcy przed 18. rokiem życia]	992
Art. 322.	[Areszt wojskowy]	993
Art. 323.	[Kara ograniczenia wolności]	993

Art. 324.	[Środki karne]	995
Art. 325.	(uchylony)	995
Art. 326.	[Wydalenie ze służby wojskowej]	996
Art. 327.	[Degradacja stopnia]	996
Art. 328.	[Możliwość orzeczenia degradacji]	997
Art. 329.	[Wybór kary. Zamiana na areszt wojskowy]	997
Art. 330.	[Wybór kary. Zamiana na karę ograniczenia wolności]	998
Art. 331.	[Stosowanie kar dyscyplinarnych]	998
Art. 332.	[Zbieg przestępstw. Łączenie środków karnych]	999
Art. 333.	[Warunkowe umorzenie postępowania]	1000
Art. 334.	[Obowiązki. Dozór]	1000
Art. 335.	[Zawieszenie wykonania kary]	1001
Art. 336.	[Odroczenie wykonania kary. Zwolnienie z odbycia kary]	1001
Art. 337.	[Warunki zatarcia skazania]	1002
 Rozdział XXXIX. Przestępstwa przeciwko obowiązkowi pełnienia		
służby wojskowej		1003
Art. 338.	[Samowolne opuszczenie jednostki]	1004
Art. 339.	[Dezercja]	1007
Art. 340.	[Nadzwyczajne złagodzenie kary]	1009
Art. 341.	[Odmowa pełnienia służby]	1010
Art. 342.	[Samookaleczenie. Wprowadzenie w błąd organu wojskowego]	1013
 Rozdział XL. Przestępstwa przeciwko zasadom dyscypliny wojskowej		
Art. 343.	[Odmowa wykonania rozkazu]	1016
Art. 344.	[Niewykonanie rozkazu polecającego popełnienie przestępstwa]	1020
Art. 345.	[Napaść na przełożonego]	1022
Art. 346.	[Przemoc lub groźba bezprawna wobec przełożonego]	1026
Art. 347.	[Znieważenie przełożonego]	1028
Art. 348.	[Odpowiednie stosowanie przepisów wobec innych żołnierzy]	1029
Art. 349.	[Odpowiednie stosowanie przepisów wobec żołnierzy państw sprzymierzonych]	1029
 Rozdział XLI. Przestępstwa przeciwko zasadom postępowania		
z podwładnymi		1030
Art. 350.	[Poniżenie podwładnego]	1030
Art. 351.	[Naruszenie nietykalności cielesnej podwładnego]	1032
Art. 352.	[Znęcanie się nad podwładnym]	1032
Art. 353.	[Odpowiednie stosowanie przepisów]	1034
 Rozdział XLII. Przestępstwa przeciwko zasadom obchodzenia się		
z uzbrojeniem i uzbrojonym sprzętem wojskowym		1034
Art. 354.	[Nieostrożne używanie środków walki]	1035
Art. 355.	[Wypadek komunikacyjny]	1039

Rozdział XLIII. Przestępstwa przeciwko zasadom pełnienia służby	1041
Art. 356. [Naruszenie regulaminu]	1042
Art. 357. [Stan nietrzeźwości lub odurzenia w służbie]	1045
Rozdział XLIV. Przestępstwa przeciwko mieniu wojskowemu	1048
Art. 358. [Samowolne dysponowanie środkami walki]	1048
Art. 359. [Utrata środków walki]	1051
Art. 360. [Niszczenie lub uszkodzenie środków walki]	1052
Art. 361. [Samowolne użycie statku]	1054
Art. 362. [Samowolne użycie pojazdu mechanicznego]	1056
Art. 363. [Samowolne rozporządzenie wyposażeniem]	1058
USTAWA z dnia 6 czerwca 1997 r. – Przepisy wprowadzające	
Kodeks karny	1061
Rozdział I. Przepisy ogólne	1062
Art. 1. [Wejście w życie kodeksu karnego]	1062
Art. 2. [Derogacja kodeksu karnego]	1062
Art. 3. [Derogacja przepisów pozakodeksowych]	1063
Art. 4. [Ustawy utrzymane w mocy]	1063
Art. 5. [Przepisy utrzymane w mocy]	1064
Art. 6. [Uchylenie poszczególnych przepisów]	1075
Art. 7. [Derogacja ustawy o szczególnej odpowiedzialności]	1076
Rozdział II. Przepisy karne	1076
Art. 8. [Handel niewolnikami]	1076
Art. 9. [Zawieszenie biegu przedawnienia]	1079
Rozdział III. Zmiany w przepisach obowiązujących	1080
Art. 10. [Derogacja ustawy]	1080
Rozdział IV. Przepisy przejściowe i końcowe	1080
Art. 11. [Grzywna pozakodeksowa]	1080
Art. 12. [Stosowanie kodeksu karnego]	1082
Art. 13. [Zmiany w utrzymanych przepisach]	1082
Art. 14. [Niewykonane kary i ich zamiana]	1083
Art. 15. [Przedawnienie i zatarcie skazania]	1084
Art. 16. [Orzekanie o wykonaniu kary]	1084
Art. 17. [Tryb ścigania]	1084
Art. 18. [Wejście w życie ustawy]	1085
Skorowidz przedmiotowy	1087
O Autorach	1105

Wykaz ważniejszych skrótów

1. Akty normatywne

k.c.	– ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 121 z późn. zm.)
k.k.	– ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.)
k.k. z 1932 r., kodeks karny z 1932 r.	– rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 60, poz. 571 z późn. zm.) – nieobowiązujące
k.k. z 1969 r., kodeks karny 1969 r.	– ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 13, poz. 94 z późn. zm.) – nieobowiązująca
k.k.s.	– ustawa z dnia 10 września 1999 r. – Kodeks karny skarbowy (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 186)
k.k.w.	– ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. Nr 90, poz. 557 z późn. zm.)
Konstytucja RP	– Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.; sprost. Dz. U. z 2001 r. Nr 28, poz. 319)
k.p.a.	– ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (tekst jedn. Dz. U. z 2013 r. poz. 267 z późn. zm.)
k.p.k.	– ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.)
k.p.k. z 1969 r.	– ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 13, poz. 96 z późn. zm.) – nieobowiązująca
k.p.w.	– ustawa z dnia 24 sierpnia 2001 r. – Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 395 z późn. zm.)
k.r.o.	– ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 583 z późn. zm.)

k.s.h.	– ustawa z dnia 15 września 2000 r. – Kodeks spółek handlowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 1030 z późn. zm.)
k.w.	– ustawa z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 1094 z późn. zm.)
m.k.k., mały kodeks karny	– ustawa z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz. U. Nr 30, poz. 192 z późn. zm.) – nieobowiązująca
nowelizacja lutowa, ustawa lutowa	ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 396)
o.p.	– ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Ordynacja podatkowa (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 613 z późn. zm.)
pr. bank.	– ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Prawo bankowe (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 128 z późn. zm.)
pr. dewiz.	– ustawa z dnia 27 lipca 2002 r. – Prawo dewizowe (tekst jedn.: Dz. U. z 2012 r. poz. 826)
p.w.k.k.	– ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Przepisy wprowadzające Kodeks karny (Dz. U. Nr 88, poz. 554 z późn. zm.)
u.o.i.n.	– ustawa z dnia 5 sierpnia 2010 r. o ochronie informacji niejawnych (Dz. U. Nr 182, poz. 1228 z późn. zm.)
u.o.p.z.	– ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 1212)
u.p.n.	– ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 382)
ustawa listopadowa	– ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 206, poz. 1589 z późn. zm.)

2. Czasopisma

An. UMCS	– Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska
Apel.-Lub.	– Apelacja. Orzecznictwo Sądu Apelacyjnego w Lublinie
AUNC	– Acta Universitatis Nicolai Copernici
Biul. PK	– Biuletyn Prawa Karnego
Biul SAKa	– Biuletyn Sądu Apelacyjnego w Katowicach
Biul. SN	– Biuletyn Sądu Najwyższego
Biuletyn LTN	– Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego
CzPKiNP	– Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych
EP	– Edukacja Prawna

Gaz. Praw.	– Gazeta Prawna
Gaz. Sąd.	– Gazeta Sądowa
GSP-Prz.Orz.	– Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa
GP	– Gazeta Prawnicza
Inf. Praw.	– Informacja Prawnicza
KSP	– Krakowskie Studia Prawnicze
KPP	– Kwartalnik Prawa Prywatnego
KZS	– Krakowskie Zeszyty Sądowe
M. Praw.	– Monitor Prawniczy
NP	– Nowe Prawo
Prok. i Pr.-wkł.	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego – wydawane przez miesięcznik Prokuratura i Prawo (wkładka)
OSA	– Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych
OSN	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego
OSNKW	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izby Karnej i Wojskowej
OSNP	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych
OSNPG	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego – zbiór Prokuratury Generalnej
OSNPK	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna
OSNwSK	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego w Sprawach Karnych
OSP	– Orzecznictwo Sądów Polskich
OTK	– Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego
OTK-A	– Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego – seria A
PiM	– Prawo i Medycyna
PiP	– Państwo i Prawo
PPE	– Przegląd Prawa Europejskiego
PPiA	– Przegląd Prawa i Administracji
PPK	– Przegląd Prawa Karnego
PPKrym.	– Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny
Pr. Spółek	– Prawo Spółek
Prob. Egz.	– Problemy Egzekucji
Pr. i Środ.	– Prawo i Środowisko
Probl. Praw.	– Problemy Praworządności
Probl. Wym. Spraw.	– Problemy Wymiaru Sprawiedliwości
Prok. i Pr.	– Prokuratura i Prawo
Przegl. Polic.	– Przegląd Policyjny
PS	– Przegląd Sądowy
PUG	– Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego
PWP	– Przegląd Więziennictwa Polskiego
RPEiS	– Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
SF	– Studia Filozoficzne

SKKiP	– Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne
St. Praw.	– Studia Prawnicze
St. Pr.-Ek.	– Studia Prawno-Ekonomiczne
WPP	– Wojskowy Przegląd Prawniczy
ZN	– Zeszyty Naukowe (z oznaczeniem uniwersytetu)
ZNIBPS	– Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego
ZNUŁ	– Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego

3. Inne

Dz. U.	– Dziennik Ustaw
GUS	– Główny Urząd Statystyczny
LEX	– system informacji prawnej LEX
RPO	– Rzecznik Praw Obywatelskich
SA	– Sąd Apelacyjny
SN	– Sąd Najwyższy

Uwaga: Artykuły przywoływane bez oznaczenia są artykułami obowiązującego kodeksu karnego.

Literatura podstawowa

1. Podręczniki; opracowania systemowe

- Andrejew I., *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1989
- Bafia J., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1989
- Beccaria C., *O przestępstwach i karach*, wyd. wznowione ze wstępem S. Lelenta, Łódź 2014
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 1999
- Bojarski M., Giezek J., Sienkiewicz Z., *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, Warszawa 2007, 2012
- Bojarski M., Świda Z., *Podstawy materialnego i procesowego prawa o wykroczeniach*, Wrocław 2002, 2008
- Bojarski T., Gimbut A., Gofroń C., Wąsek A., Wojciechowski J., *Prawo karne*, Lublin 1994
- Bojarski T., *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2012
- Bojarski T., *Polskie prawo wykroczeń. Zarys wykładu*, Warszawa 2005, 2012
- Buchała K., *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989
- Buchała K., Zoll A., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1996
- Chybiński O., Gutekunst W., Świda W., *Prawo karne. Część szczególna*, Wrocław 1980
- Cieślak M., *Polskie prawo karne. Zarys ujęcia systemowego*, Warszawa 1994
- Cieślak W., *Prawo karne. Zarys instytucji i naczelne zasady*, Warszawa 2009
- Dietrich M., Namysłowska B., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 1998
- Enerlich M., Nowicka L., *Kazusy z prawa karnego materialnego z rozwiązaniami*, Warszawa 1997
- Gardocki L., *Prawo karne*, Warszawa 2007, 2009, 2010, 2011
- Gardocki L., *Zarys prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 1985
- Glaser S., *Polskie prawo karne w zarysie*, Kraków 1933
- Grzegorzczak T., Gubiński A., *Prawo wykroczeń*, Warszawa 1996
- Gubiński A., *Prawo wykroczeń*, Warszawa 1986
- Gubiński A., *Zasady prawa karnego*, Warszawa 1996
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2000
- Kaczmarek T., *Rozważania o przestępstwie i karze. Wybór prac*, Warszawa 2006
- Konarska-Wrzošek V., Oczkowski T., Skorupka J., *Prawo i postępowanie karne skarbowe*, Warszawa 2013
- Królikowski M., Zawłocki M., *Prawo karne*, Warszawa 2015
- Krzymski E., *System prawa karnego*, Kraków 1921

- Krzymuski E., *Wykład prawa karnego*, t. 1 i 2, Kraków 1911
- Lachowski J., *Prawo karne*, Warszawa 2010
- Lelental S., Maliszewska H., Waszczyński J., Zębik A., *Prawo karne w zarysie. Nauka o ustawie i o przestępstwie*, red. J. Waszczyński, Łódź 1992
- Lernell L., *Podstawy nauki polityki kryminalnej*, Warszawa 1967
- Lernell L., *Prawo karne*, t. 1, Warszawa 1969; t. 2, Warszawa 1971
- Makarewicz J., *Prace rozproszone*, red. A. Grześkowiak, t. 1, Lublin 2010; t. 2, Lublin 2012
- Makarewicz J., *Prawo karne – wykład porównawczy*, Lwów–Warszawa 1924
- Makarewicz J., *Prawo karne ogólne*, Kraków 191
- Makarewicz J., *Wstęp do filozofii prawa karnego*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2009
- Makowski W., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa–Lublin–Łódź–Poznań–Kraków 1920
- Marek A., Filar M., Grześkowiak A., Gajdus D., Pływaczewski E., *Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki*, red. A. Marek, Warszawa 1986
- Marek A., *Prawo karne w pytaniach i odpowiedziach*, Toruń 1999
- Marek A., *Prawo karne*, Warszawa 2006, 2007, 2009, 2011
- Marek A., *Prawo wykroczeń (materialne i procesowe)*, Warszawa 2012
- Marek A., *Prawo wykroczeń*, Warszawa 2008
- Marek A., Waltoś S., *Podstawy prawa i procesu karnego*, Warszawa 2003
- Pawela S., *Prawo karne wykonawcze. Zarys wykładu*, Kraków 2007
- Pohl Ł., *Prawo karne. Wykład części ogólnej*, Warszawa 2012, 2013
- Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski, Warszawa 2010
- Prawo karne materialne. Część ogólna*, red. M. Budyn-Kulik, M. Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Mozgawa, Kraków 2006
- Prawo karne*, red. A. Grześkowiak, Warszawa 2007, 2011
- Prawo karne. Część ogólna*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2009, 2011
- Prawo karne. Część ogólna, szczególna i wojskowa*, red. T. Dukiet-Nagórska, Warszawa 2008, 2012
- Rabinowicz L., *Podstawy nauki o więziennictwie*, Warszawa 1933
- Rajzman H., *Zarys wykładu prawa karnego*, Rzeszów 1968
- Stępnik P., *Środki penalne we Francji i Polsce. Doktryna. Legislacja. Praktyka*, Warszawa 2012
- System Prawa Karnego*, t. 1: *Zagadnienia ogólne*, red. A. Marek, Warszawa 2010
- System Prawa Karnego*, t. 2: *Źródła prawa karnego*, red. T. Bojarski, Warszawa 2011
- System Prawa Karnego*, t. 3: *Nauka o przestępstwie. Zasady odpowiedzialności*, red. R. Dębski, Warszawa 2013
- System Prawa Karnego*, t. 4: *Nauka o przestępstwie. Okoliczności wyłączające odpowiedzialność karną*, red. L. Paprzycki, Warszawa 2013
- System Prawa Karnego*, t. 5: *Nauka o karze*, red. T. Kaczmarek, Warszawa 2011
- System Prawa Karnego*, t. 6: *Kary i środki karne. Poddanie sprawcy próbie*, red. M. Melezini, Warszawa 2010
- System Prawa Karnego*, t. 7: *Środki zabezpieczające*, red. L.K. Paprzycki, Warszawa 2012
- System Prawa Karnego*, t. 8: *Przestępstwa przeciwko państwu i dobrom zbiorowym*, red. L. Gardocki, Warszawa 2013
- System Prawa Karnego*, t. 9: *Przestępstwa przeciwko mieniu i gospodarcze*, red. R. Zawłocki, Warszawa 2011

- System Prawa Karnego*, t. 10: *Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym*, red. J. Warylewski, Warszawa 2012
- System Prawa Karnego*, t. 11: *Szczególne działy prawa karnego*, red. M. Bojarski, Warszawa 2014
- System Prawa Prywatnego*, t. 1: *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007.
- Śliwiński S., *Polskie prawo karne materialne*, Warszawa 1946
- Śliwowski J., *Prawo karne*, Warszawa 1979
- Świda W., *Prawo karne*, Warszawa 1989
- Warylewski J., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2007, 2010, 2012
- Wilk L., Zagrodnik J., *Prawo karne skarbowe*, Warszawa 2009
- Wolter W., *Nauka o przestępcstwie*, Warszawa 1973
- Wolter W., *Prawo karne*, Warszawa 1947
- Wolter W., *Zarys systemu prawa karnego*, t. 1, Kraków 1933; t. 2, Kraków 1934
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2010
- Zawłocki R., *Prawo karne gospodarcze*, Warszawa 2007

2. Komentarze

- Andrejew I., Świda W., Wolter W., *Kodeks karny z komentarzem*, Warszawa 1973
- Bafia J., Mioduski K., Siewierski M., *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1 i 2, Warszawa 1987
- Bojarski M., Radecki W., *Kodeks wykroczeń. Komentarz*, Warszawa 2011
- Bojarski M., Radecki W., *Przewodnik po pozakodeksowym prawie karnym (z komentarzem)*, Wrocław 1998
- Bojarski T., Kruk E., Skrętowicz E., *Komentarz. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2014
- Bojarski T., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Szwarczyk M., *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2006, 2009, 2010, 2012
- Buchała K., Ćwiakalski Z., Szweczyk M., Zoll A., *Komentarz do kodeksu karnego. Część ogólna*, red. K. Buchała, Warszawa 1994
- Buchała K., Zoll A., *Kodeks karny. Komentarz. Część ogólna*, Kraków 1998
- Giezek J., Kłaczyńska N., Labuda G., *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, Warszawa 2012
- Glaser K., Mogilnicki A., *Kodeks karny. Komentarz*, Kraków 1934
- Góral R., *Kodeks karny. Praktyczny komentarz*, Warszawa 2005
- Górecki P., Konarska-Wrzošek V., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015
- Górniok O., Hoc S., Kalitowski M., Przyjemski S.M., Sienkiewicz Z., Szumski J., Tyszkiewicz L., Wąsek A., *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1 i 2, Gdańsk 2005
- Górniok O., Hoc S., Przyjemski S.M., *Kodeks karny. Komentarz*, t. 3 (art. 117–363), Gdańsk 1999
- Kalitowski M., Sienkiewicz Z., Szumski J., Tyszkiewicz L., Wąsek A., *Kodeks karny. Komentarz*, t. 2 (art. 32–116), Gdańsk 1999
- Kodeks karny. Część ogólna*, t. 1: *Komentarz do artykułów 1–31*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2010
- Kodeks karny. Część ogólna*, t. 2: *Komentarz do artykułów 32–116*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2009
- Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, red. A. Zoll, t. 1, Warszawa 2007, 2012
- Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, red. G. Rejman, Warszawa 1999

- Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz, red. J. Giezek, Warszawa 2007
- Kodeks karny. Część szczególna, t. 1: Komentarz do artykułów 117–221, red. A. Wąsek, R. Zawłocki, Warszawa 2010
- Kodeks karny. Część szczególna, t. 1: Komentarz do artykułów 117–221, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2013
- Kodeks karny. Część szczególna, t. 2: Komentarz do artykułów 222–316, red. A. Wąsek, R. Zawłocki, Warszawa 2010
- Kodeks karny. Część szczególna, t. 2: Komentarz do artykułów 222–316, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2013
- Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz, red. A. Wąsek, t. 1 i 2, Warszawa 2004; t. 1 i 2, Warszawa 2006
- Kodeks karny. Komentarz, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2012, 2015
- Kodeks karny. Komentarz, red. M. Filar, Warszawa 2008, 2010, 2012
- Kodeks karny. Komentarz, red. O. Górniok, Warszawa 2006
- Kodeks karny. Komentarz, red. R.A. Stefański, Warszawa 2015
- Kodeks karny. Komentarz. Część szczególna, red. A. Zoll, t. 2 i 3, Kraków 1999, 2006, 2008
- Kodeks karny. Praktyczny komentarz, red. M. Mozgawa, Kraków 2006, 2010, 2013
- Kunicka-Michalska B., *Zasady odpowiedzialności karnej. Art. 1 § 1 i 2, art. 3–7. Komentarz*, Warszawa 2006
- Lelental S., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 1999, 2010, 2012
- Makarewicz J., *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1935, 1938
- Makowski W., *Kodeks karny 1932 – Komentarz*, Warszawa 1933
- Marek A., *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2006, 2010
- Marek A., *Komentarz do kodeksu karnego*, t. 1, Część ogólna; t. 2, Część szczególna, Warszawa 1999
- Nowe kodeksy karne z 1997 r. Kodeks karny – Uzasadnienie*, Warszawa 2007
- Nowe kodeksy karne z 1997 r. z uzasadnieniami. Kodeks karny – uzasadnienie*, Warszawa 1997 (cyt. jako *Uzasadnienie...*)
- Peiper L., *Komentarz do kodeksu karnego*, Kraków 1936
- Rejman G., *Zasady odpowiedzialności karnej. Art. 8–31 k.k. Komentarz*, Warszawa 2004
- Siewierski M., *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1965
- Wąsek A., *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1 (art. 1–31), Gdańsk 1999
- Wojciechowski J., *Kodeks karny. Komentarz, orzecznictwo*, Warszawa 1997

3. Księgi pamiątkowe i inne prace zbiorowe

- Aktualne problemy prawa i procesu karnego. Księga ofiarowana Profesorowi Janowi Grajewskiemu*, red. M. Płachta, Gdańskie Studia Prawnicze, t. XI, Gdańsk 2003
- Aktualne problemy prawa karnego, kryminologii i penitencjarystyki. Księga ofiarowana Profesorowi Stefanowi Lelentalowi w 45. roku pracy naukowej i dydaktycznej*, red. K. Indeck, Łódź 2004
- Aktualne problemy prawa karnego. Księga pamiątkowa Profesora Andrzeja J. Szwarca*, red. Ł. Pohl, Poznań 2009
- Aktuelle Probleme des Strafrechts und der Kriminologie*, red. E.W. Pływaczewski, Warszawa 2012
- Archiwum Kryminologii*, t. XXIX–XXX (2007–2008), Tom jubileuszowy dedykowany Paniom Profesor H. Kołakowskiej-Przełomiec, Z. Ostrychańskiej, D. Wójcik, Warszawa 2009

- Czas i jego znaczenie w prawie karnym, red. J. Warylewski, Gdańsk 2010
- Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowska, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005
- Hofmański P., Waltoś S., *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci prof. Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009
- Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, red. A. Dębiński, M. Gałązka, R.D. Hałas, K. Wiak, Lublin 2006
- Iudicium et Scientia, Księga Jubileuszowa Profesora Romualda Kmiecika*, red. A. Przyborowska-Klimaczak, A. Taracha, Warszawa 2011
- Ius est Ars Boni et Aequi. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stefanowi Leleentalowi*, red. P. Bogdalski, W. Pływaczewski, I. Nowicka, Szczepań 2008
- Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, red. A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, Lublin 2002
- Jednostka, państwo i prawo dawniej i dziś. Prace ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Sobolewskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. E. Ura, Rzeszów 2003
- Konstytucyjny ustrój państwa. Księga Jubileuszowa Profesora Wiesława Skrzydły*, red. T. Bojarski, E. Gdulewicz, J. Szreniawski, Lublin 2000
- Korecka G., Korecki J., *Polska bibliografia penitencjarna: 1970–2009*, red. S. Leleental, Warszawa 2011
- Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Andrzeja Szwarca*, red. T. Hanausek, Z. Kegel, K. Sławik, Wrocław 2001
- Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa J. Wąsika*, red. L. Bogunia, Wrocław 1999
- Księga pamiątkowa ku Czci Św.P. Edmunda Krzymuskiego*, Kraków 1929
- Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga Jubileuszowa Profesora L. Gardockiego*, red. Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek, Warszawa 2014
- Nauka wobec prawdy sądowej. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Zdzisława Kegla*, red. R. Jaworski, M. Szostak, Wrocław 2005
- Nauka wobec współczesnych zagadnień prawa karnego w Polsce. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Aleksandrowi Tobisowi*, red. B. Janiszewski, Poznań 2004
- Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, red. K. Krajewski, Kraków 2007
- Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga Jubileuszowa Profesora Marianna Filara*, red. A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak, t. 1–2, Toruń 2012
- Nowe prawo karne procesowe. Zagadnienia wybrane. Księga ku czci Profesora Wiesława Daszkiewicza*, red. T. Nowak, Poznań 1999
- Państwo prawa i prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012
- Państwo. Prawo. Myśl prawnicza. Prace dedykowane Profesorowi Grzegorzowi Leopoldowi Seidle-rowskiemu w 90. rocznicę urodzin*, red. A. Korobowicz, L. Leszczyński, A. Pieniążek, Lublin 2003
- Państwo. Prawo. Polityka. Księga poświęcona pamięci Profesora Henryka Groszyka*, red. M. Chrzastowski, J. Kostrubiec, I. Nowikowski, Lublin 2012
- Polska lat dziewięćdziesiątych. Przemiany Państwa i Prawa*, t. 1, t. 2, t. 3, Lublin 1997, 1998, 1999

- Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego*, red. A. Rzepliński, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, Warszawa 2013
- Prawo karne i proces karny wobec nowych form i technik przestępczości*, red. H.J. Hirsch, P. Hofmański, E.W. Pływaczewski, C. Roxin, Białystok 1997
- Prawo karne wykonawcze w systemie nauk kryminologicznych. Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Leszka Boguni*, red. T. Kalisz, Wrocław 2011
- Prawo w XXI wieku. Księga pamiątkowa 50-lecia Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk*, red. W. Czapiński, Warszawa 2006
- Prawo Wspólnot Europejskich a prawo polskie. Dokumenty karne, cz. II*, red. E. Zielińska, Warszawa 2005
- Prawo, społeczeństwo, jednostka. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Leszkowi Kubickiemu*, red. A. Łopatka, B. Kunicka-Michalska, S. Kiewilicz, Warszawa 2003
- Pro Scientia et Disciplina, Księga Jubileuszowa z okazji 50-lecia Studenckiego Koła Naukowego Prawników Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, red. H. Groszyk, J. Kostrubiec, M. Grochowski, Warszawa 2009
- Pro Scientia Iuridica*, red. M. Chrzanowski, A. Przyborowska-Klimczak, P. Sendeki, Lublin 2015
- Problem spójności prawa karnego z perspektywy jego nowelizacji*, red. A. Marek, T. Oczkowski, Warszawa 2011
- Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci Profesora Mariana Cieślaka*, red. S. Waltoś, Kraków 1993
- Problemy nauk penalnych. Prace ofiarowane Pani Profesor Oktawii Górniok*, red. L. Tyszkiewicz, Katowice 1996
- Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, red. Z. Cwiąkański, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll, Kraków 1994
- Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. B. Stańdo-Kawecka, K. Krajewski, Warszawa 2011
- Problemy prawa i procesu karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Alfreda Kaftala*, red. G. Rejman, B.T. Bieńkowska, Z. Jędrzejewski, P. Mierzejewski, Warszawa 2008
- Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, red. I. Nowikowski, Lublin 2007
- Profesor Marian Cieślak – Osoba. Dzieło. Kontynuacje*, red. W. Cieślak, S. Steinborn, Warszawa 2013
- Przestępczość zorganizowana*, red. E.W. Pływaczewski, Kraków 2005.
- Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006
- Reforma prawa karnego. Propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej*, red. J. Jakubowska-Hara, C. Nowak, J. Skupiński, Warszawa 2008
- Rozważania o prawie karnym. Księga pamiątkowa ku czci Profesora A. Ratajczaka*, red. A. Szwarc, Poznań 1999
- Skargowy model procesu karnego. Księga ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Stachowiakowi*, red. A. Grecka-Żołyńska, P. Górecki, H. Paluszkiwicz, P. Wiliński, Warszawa 2008
- Studia Iuridica Lublinensia*, t. XXIX, Poświęcony pamięci Profesora Mariana Lecha Klementowskiego, Lublin 2013

- Studia Prawnicze. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Dr Witolda Świdy*, Warszawa 1959
- Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Fleger, Lublin 2011
- U progu nowych kodyfikacji karnych. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Leonowi Tyszkiewiczowi*, red. O. Górniok, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 1789, Katowice 1999
- W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska*, red. L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda, Lublin 2005
- Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. Andrzejowi Markowi*, red. V. Konarska-Wrzošek, J. Lachowski, J. Wójcikiewicz, Warszawa 2010
- Współczesne problemy procesu karnego i jego efektywności. Księga Pamiątkowa Profesora Andrzeja Bulsiewicza*, red. A. Marek, Toruń 2004
- Współczesne problemy procesu karnego i wymiaru sprawiedliwości. Księga ku czci Profesora Kazimierza Marszała*, red. P. Hofmański, K. Zgryzek, Katowice 2003
- Współczesny polski proces karny. Księga ofiarowana profesorowi Tadeuszowi Nowakowi. Prace Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, red. S. Stachowiak, t. 6, Poznań 2002
- Współzależność prawa karnego materialnego i procesowego*, red. Z. Ćwiąkalski, G. Artymiak, Warszawa 2009
- X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego*, red. S. Lelental, G.B. Szczygieł, Białystok 2009
- Zagadnienia prawa karnego i teorii prawa. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Woltera*, red. M. Cieślak, Warszawa 1950
- Zagadnienia teorii i nauczania prawa karnego. Kara łączna. Księga Jubileuszowa Profesor Marii Szewczyk*, red. W. Górowski, P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2013
- Zagadnienia współczesnej polityki kryminalnej*, red. T. Dukiet-Nagórska, Bielsko-Biała 2006
- Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności. Księga ku czci Profesora Stanisława Waltośa*, red. J. Czapska, A. Gaberle, A. Światłowski, A. Zoll, Warszawa 2000
- Zmiany w polskim prawie karnym po wejściu w życie kodeksu karnego z 1997 r. Materiały z Konferencji Naukowej, Lublin–Kazimierz Dolny 20–22 września 2005 r.*, red. T. Bojarski, K. Nazar, A. Nowosad, M. Szwarczyk, Lublin 2006
- Zoll A., *Racjonalna reforma prawa karnego (Zbiór prac)*, Warszawa 2001
- Podręczniki i komentarze są powoływane przez podanie nazwiska autora i pierwszych słów tytułu pracy. Tę samą formę zastosowano przy powoływaniu prac podanych w wykazie literatury uzupełniającej.
- W pracach zespołowych zastosowano po pierwszym nazwisku skrót „i in.”.

Słowo wstępne

Przedstawiony Czytelnikowi komentarz został pomyślany jako syntetyczna prezentacja całości instytucji i rozwiązań prawnych przyjętych w kodeksie karnym z 1997 r. Obejmuje on zagadnienia zarówno części ogólnej, jak i szczególnej oraz wojskowej. Jest to „krótki komentarz” zawierający podstawowe informacje o obowiązujących konstrukcjach prawnokarnych. Zawiera ich objaśnienia oparte na dotychczasowym dorobku nauki prawa karnego i praktyki sądowej. Z założenia nie zawiera jednak analiz bardziej szczegółowych, nie unikając jednak zwrócenia uwagi na możliwe wątpliwości na tle poszczególnych rozwiązań kodeksowych oraz prób ich wyjaśnienia. W odpowiednim zakresie uwzględniono w tych rozważaniach możliwe rozbieżności poglądów oraz stanowisko orzecznictwa sądowego, wskazując równocześnie punkt widzenia autorów. Charakterystyka rozwiązań ustawowych ma służyć przede wszystkim młodzieży studiującej, ale także – do pewnego stopnia – praktykom w ich pracy zawodowej. Pomocne w tym zakresie będą też informacje dotyczące wybranej literatury i orzecznictwa sądowego. Z konieczności, z uwagi na charakter komentarza, informacje te mają zakres ograniczony. Oprócz literatury podstawowej (podręczniki prawa karnego, komentarze do kodeksu karnego) w poszczególnych rozdziałach podano literaturę uzupełniającą. Obejmuje ona prace monograficzne, a spośród innych prac tylko te, które zostały opublikowane na tle obowiązującego stanu prawnego wyznaczonego przez kodeks karny z 1997 r. lub mają znaczenie przekraczające ramy jednego kodeksu.

Siódme wydanie komentarza obejmuje dalsze zmiany, których kodeks karny ciągle doznaje. Jest ich już ponad 60, w szczególności ważne są zmiany wprowadzone przez ustawy: z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 396) oraz dnia 20 marca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 541). Dotyczą one kar, środków karnych i zasad ich orzekania. Wraz ze zmianami zjawisk społecznych, w tym patologicznych, zmienia się prawo karne, chociaż może nie w każdym wypadku „nowości” rozwiązań są wystarczająco uzasadnione. Wszystkim tym zagadnieniom poświęcone są nasze uwagi. Uwzględniamy także odpowiednio orzecznictwo sądowe dotyczące poszczególnych rozwiązań, a także nowe poglądy na zagadnienia odpowiedzialności karnej i zasady wymiaru karan.

Komentarz został opracowany przez Autorów będących aktualnie pracownikami Katedry Prawa Karnego i Kryminologii UMCS oraz byłych pracowników tej Katedry.

W aktualizacji literatury i orzecznictwa sądowego przy wydaniach od I do IV udział brali: dr Katarzyna Nazar-Gutowska, dr Aleksandra Nowosad, dr Aneta Sośnicka, mgr Dominik Firkowski, przy pracach nad wydaniem V, VI i VII – mgr Dominik Firkowski. Należą im się słowa podziękowania.

Lublin, czerwiec 2015 r.

Profesor Tadeusz Bojarski

USTAWA

z dnia 6 czerwca 1997 r.

Kodeks karny

(Dz. U. Nr 88, poz. 553; zm.: Dz. U. z 1997 r. Nr 128, poz. 840; z 1999 r. Nr 64, poz. 729, Nr 83, poz. 931; z 2000 r. Nr 48, poz. 548, Nr 93, poz. 1027, Nr 116, poz. 1216; z 2001 r. Nr 98, poz. 1071; z 2003 r. Nr 111, poz. 1061, Nr 179, poz. 1750, Nr 199, poz. 1935, Nr 228, poz. 2255; z 2004 r. Nr 25, poz. 219, Nr 69, poz. 626, Nr 93, poz. 889, Nr 243, poz. 2426; z 2005 r. Nr 86, poz. 732, Nr 90, poz. 757, Nr 132, poz. 1109, Nr 163, poz. 1363, Nr 178, poz. 1479, Nr 180, poz. 1493; z 2006 r. Nr 190, poz. 1409, Nr 218, poz. 1592, Nr 226, poz. 1648; z 2007 r. Nr 89, poz. 589, Nr 123, poz. 850, Nr 124, poz. 859, Nr 192, poz. 1378; z 2008 r. Nr 90, poz. 560, Nr 122, poz. 782, Nr 171, poz. 1056, Nr 173, poz. 1080, Nr 214, poz. 1344; z 2009 r. Nr 62, poz. 504, Nr 166, poz. 1317, Nr 168, poz. 1323, Nr 190, poz. 1474, Nr 201, poz. 1540, Nr 206, poz. 1589; z 2010 r. Nr 7, poz. 46, Nr 40, poz. 227 i 229, Nr 98, poz. 626, Nr 125, poz. 842, Nr 127, poz. 857, Nr 152, poz. 1018 i 1021, Nr 182, poz. 1228, Nr 225, poz. 1474, Nr 240, poz. 1602; z 2011 r. Nr 17, poz. 78, Nr 48, poz. 245, Nr 72, poz. 381, Nr 94, poz. 549, Nr 117, poz. 678, Nr 133, poz. 767, Nr 160, poz. 964, Nr 191, poz. 1135, Nr 217, poz. 1280, Nr 233, poz. 1381, Nr 240, poz. 1431; z 2012 r. poz. 611; z 2013 r. poz. 849, poz. 905, poz. 1036, poz. 1247; z 2014 r. poz. 538; z 2015 r. poz. 396, poz. 541, poz. 1528, poz. 1549, poz. 1707)

CZĘŚĆ OGÓLNA

ROZDZIAŁ I

Zasady odpowiedzialności karnej

Literatura uzupełniająca: Amielińczyk K., *Marek Tulliusz Ciceron przeciwko rzymskiej „przestępczości zorganizowanej”* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Andrejew I., *Kwalifikacja prawna czynu przestępnego*, Warszawa 1987; Andrejew I., *O pojęciu winy w polskim prawie karnym*, PiP 1982, z. 7; Andrejew I., *Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie*, Warszawa 1988; Andrejew I., *Rozpoznanie znamion przestępstwa*, Warszawa 1968; Andrejew I., *Ustawowe znamiona czynu. Typizacja i kwalifikacja przestępstw*, Warszawa 1978; Andrejew I., *Ustawowe znamiona przestępstwa*, Warszawa 1959; Artymiak G., *Prawo nieletnich sprawców czynów zabronionych do bezstronnego sądu – zagadnienia wybrane* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Banasik K., *Dolus generalis w nauce polskiej i austriackiej*, Prok. i Pr. 2013, nr 11; Banasik K., *Nieumyślność w świetle propozycji nowelizacji kodeksu karnego*, Palestra 2013, nr 7–8; Banasik K., *Przestępstwa trwałe i delikty trwałe*, Prok. i Pr. 2013, nr 7–8; Banaszczyk Z., Granecki P., *O istocie należytej staranności*, Palestra 2002, nr 7–8; Barczak A., *Wykroczenia jako składnik przestępstwa (przestępstwa ciągłego)*, CzPKiNP 1999, nr 1; Barczak-Oplustil A., *Obowiązywanie zasady nullum crimen sine lege. Wybrane problemy*, CzPKiNP 2013, nr 3; Barczak-Oplustil A., *Sporne zagadnienia istoty winy w prawie karnym. Zarys problemu*, CzPKiNP 2005, nr 2; Bielski M., *Koncepcja kontratypów jako okoliczności wyłączających karalność*, CzPKiNP 2010, nr 2; Bielski M., *Obiektywne przypisanie skutku przestępnego w przypadku kolizji odpowiedzialności za skutek*, PiP 2005, z. 10; Bojarski M., Radecki W., *Oceny prawne obszarów stycznych wykroczeń i przestępstw*, Wrocław 1989; Bojarski M., Radecki W., *Spory na tle różnicowania wykroczeń i przestępstw* (w:) *Problem spójności prawa karnego z perspektywy jego nowelizacji*, Warszawa 2011; Bojarski T., *Funkcje pojęcia społeczna szkodliwość czynu* (w:) *Współzależność materialnego i procesowego prawa karnego*, red. Z. Cwiąkański, G. Artymiak, Warszawa 2009; Bojarski T., *Kierunki zmian dokonanych w kodeksie karnym z 1997 r. Charakterystyka ogólna* (w:) *Zmiany w polskim prawie karnym po wejściu w życie kodeksu karnego z 1997 r.*, Lublin 2006; Bojarski T., *Kilka uwag o związku norm prawnokarnych z normami moralnymi* (w:) *Księga Jubileuszowa Prof. Romana Tokarczyka*, Lublin 2014; Bojarski T., *Kilka uwag ogólnych o środkach reakcji na czyny zabronione stanowiące przestępstwa i wykroczenia* (w:) *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga Jubileuszowa Profesora A. Gaberle, K. Krajewski*, Warszawa 2007; Bojarski T., *Kilka uwag w kwestii relacji między odpowiedzialnością dyscyplinarną a karną*, PiP 2005, z. 3; Bojarski T., *Kilka uwag w kwestii zbiegu przestępstw i zbiegu przepisów* (w:) *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga pamiątkowa ku czci profesor Alicji Grzeszkowiak*, Lublin 2006; Bojarski T., *Kodeks karny skarbowy a kodeks karny. Kilka uwag porównawczych* (w:) *Współczesne problemy procesu karnego i wymiaru sprawiedliwości. Księga ku czci profesora Kazimierza Marszała*, red. P. Hofmański, K. Zgryzek, Katowice 2003; Bojarski T., *Kodeks karny z 1932 r.*

(w:) *System Prawa Karnego*, t. 2, Warszawa 2011; Bojarski T., *Konstytucyjna ochrona podstawowych wartości humanistycznych a projektowane prawo karne*, An. UMCS, Sectio G, vol. XLIV; Bojarski T., *Kwalifikowane i uprzywilejowane typy przestępstw w nowym kodeksie karnym* (w:) *U progu nowych kodyfikacji 1997. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Leonowi Tyszkiewiczowi*, red. O. Górniok, Katowice 1999; Bojarski T., *Materiałna cecha przestępstwa i istota kontratypu* (w:) *Rozwój nauk penalnych w 60-leciu Wydziału Prawa i Administracji UMCS*, Lublin 2009; Bojarski T., *Niektóre szczególne formy odpowiedzialności a odpowiedzialność karna* (w:) *Państwo – Prawo – Myśl prawnicza. Prace dedykowane Profesorowi G.L. Seidlerowi w dziewięćdziesiątą rocznicę urodzin*, Lublin 2003; Bojarski T., *Niektóre szczególne formy odpowiedzialności a odpowiedzialność karna* (w:) *Państwo. Prawo. Myśl prawnicza. Prace dedykowane Profesorowi Grzegorzowi Leopoldowi Seidlerowi*, Lublin 2003; Bojarski T., *Nieletni przed sądem. Uwagi o niektórych założeniach ogólnych oraz praktyce*, Archiwum Kryminologii. Tom Pamiątkowy poświęcony Profesor H. Kołakowskiej-Przełomiec, Profesor D. Wójcik, Profesor Z. Ostryhańskiej, t. 29 i 30, 2007–2008, Warszawa 2009; Bojarski T., *Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym*, Warszawa 1982; Bojarski T., *Odpowiedzialność karna. Zagadnienia zakresu i stabilizacji* (w:) *Polska lat dziewięćdziesiątych. Przemiany państwa i prawa*, t. 1, Lublin 1999; Bojarski T., *Podstawowe założenia traktowania nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz aktualnych potrzeb* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, red. T. Bojarski, E. Skrętowicz, Lublin 2001; Bojarski T., *Polskie rozwiązania w zakresie traktowania nieletnich na tle rozwiązań europejskich* (w:) *Księga z okazji 55 rocznicy Wydziału Prawa i Administracji UMCS, Problemy prawne członkostwa Polski w UE*, Lublin 2005; Bojarski T., *Postępowanie z nieletnimi w świetle ustawy z 26 października 1982 r.*, An. UMCS 1987, Sectio G, vol. XXXIV; Bojarski T., *Prawo obywatela do sądu – usądowienie szczególnych działów prawa karnego* (w:) *Pozbawienie wolności. Funkcje i koszty*, red. A. Rzeplińska, I. Rzepliński, M. Niełacna, P. Wiktorska, Warszawa 2013; Bojarski T., *Przestępstwo a wykroczenie* (w:) *Problemy ewolucji prawa karnego*, Lublin 1990; Bojarski T., *Przestępstwo ciągłe – ciąg przestępstw – kara łączna – konstrukcje prawne dopełniające się czy konkurencyjne* (w:) *Reforma prawa karnego. Propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej*, red. J. Jakubowska-Hara, C. Nowak, J. Skupiński, Warszawa 2008; Bojarski T., *Przestępstwo ciągłe – ciąg przestępstw – kara łączna – konstrukcje prawne dopełniające się czy konkurencyjne* (w:) *Reforma prawa karnego. Propozycje i komentarze. Księga Pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej*, Warszawa 2008; Bojarski T., *Przestępstwo ciągłe, PiP 1995, z. 3*; Bojarski T., *Rola sądu w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2009; Bojarski T., *Selekcja nieletnich w postępowaniu z powodu demoralizacji lub czynu karalnego*, An. UMCS 1991, vol. XXXVIII; Bojarski T., Skrętowicz E., *Problemy traktowania nieletnich sprawców czynów karalnych i nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji* (w:) *Konstytucyjny ustrój państwa. Księga jubileuszowa prof. Wiesława Skrzydły*, Lublin 2000; Bojarski T., Skrętowicz E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z komentarzem*, Lublin 2002; Bojarski T., *Společná škodlivost' činu i vina v projekcie k.k.* (w:) *Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci Profesora Mariana Cieślaka*, Kraków 1993; Bojarski T., Szwarzyc M., *Uwagi o projektowanym nowym prawie karnym skarbowym* (w:) *Administracja publiczna u progu XXI wieku. Prace dedykowane Prof. Janowi Szreniawskiemu*, red. Z. Niewiadomski, Przemysł 2000; Bojarski T., *Tradycja i postęp w nowelizacji prawa karnego – od Makarewicz do stanu obecnego*, Teka Komisji Prawniczej. Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie, vol. I, Lublin 2008; Bojarski T., *Typizacja przestępstw i zasada nullum crimen sine lege (wybrane zagadnienia)*, An. UMCS 1977, vol. XXIV; Bojarski T., *Umysłność i nieumysłność w granicach jednego typu czynu zabronionego* (w:) *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 2, Warszawa 2012; Bojarski T., *Uwagi o kierunkach zmian kodeksu karnego z 1997 r. – już dokonanych i projektowanych* (w:) *Materiały konferencji Towarzystwa Naukowego Prawa Karnego w sprawie przebudowania w zakładach karnych*, red. T. Szymanowski, PiP 2010, wkładka do zeszytu 2; Bojarski T., *Uwagi o niektórych zmianach w kodeksie karnym w latach 2009–2011* (w:) *Prawo karne wykonawcze w systemie nauk kryminologicznych. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Leszka Boguni*, red. T. Kalisz, Wrocław 2011; Bojarski T., *Uwagi ogólne – pozór czynu* (w:) *System Prawa Karnego*, t. 4, Warszawa 2013; Bojarski T., *Uwagi ogólne o pojęciu przestępstwa i wykroczenia* (w:) *Księga dedykowana Dr Ewie Weigent*, red. S. Waltoś, CzPKiNP rok XV, Kraków 2011; Bojarski T., *W sprawie ustawy względniejszej*, NP 1971, nr 5; Bojarski T., *Z problematyki form odpowiedzialności na styku z odpowiedzialnością karną* (w:) *Studia z prawa administracyjnego i nauki o administracji. Księga jubileuszowa dedykowana Prof. zw. dr. hab. Janowi Szreniawskiemu*, Przemysł–Rzeszów 2011; Bojarski T., *Z problematyki form odpowiedzialności na styku z odpowiedzialnością karną* (w:) *Studia z Prawa Administracyjnego i Nauki o Administracji. Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. dr. hab. Janowi Szreniawskiemu*, red. Z. Czarnik, Rzeszów 2011; Bojarski T., *Z problematyki przekroczenia granic kontratypu* (w:) *Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga Pamiątkowa ofiarowana Prof. Andrzejowi Markowi*, Warszawa 2010;

Bojarski T., *Z problematyki stanów konieczności w polskim prawie karnym* (w:) *Księga Pamiątkowa ku czci Profesora A. Wąska*, Lublin 2005; Bojarski T., *Zakres kontratypu karcenia małoletnich w prawie karnym* (w:) *Prawne aspekty karcenia małoletnich*, red. F. Cieplý, Warszawa 2011; Bojarski T., *Zasady obowiązywania ustawy karnej* (w:) *System Prawa Karnego*, t. 2, Warszawa 2011; Bojarski T., *Zasady odpowiedzialności nieletnich* (w:) *Postępowanie z nieletnimi*, Lublin 1988; Bojarski T., *Znaczenie czynnika czasu w zakresie karalności czynu i wymiaru kary* (w:) *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*, t. 3, Lublin 2010; Bojarski T., *Znaczenie czynnika czasu w zakresie karalności i wymiaru kary* (w:) *Czas i jego znaczenie w prawie karnym*, red. J. Warylewski, Gdańsk 2010; Bojarski T., *Znikomy stopień społecznej szkodliwości czynu – problemy kryteriów oceny* (w:) *Aktualne problemy prawa karnego. Księga pamiątkowa z okazji Jubileuszu 70. urodzin Profesora Andrzeja Szwarca*, Poznań 2009; Buchała K., *Konstytucja a podstawowe zasady prawa karnego* (w:) *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, Warszawa 1996; Buchała K., Kubicki L., *Zasady odpowiedzialności karnej w przyszłej Konstytucji*, PiP 1987, z. 10; Buchała K., *Niektóre problemy przestępstw kwalifikowanych przez następstwa*, ZNIBPS 1979, nr 19; Buchała K., *Z rozważań nad społecznym niebezpieczeństwem czynu*, Studia Iuridica 1991, t. 29; Budyn-Kulik M., *Umysłność w prawie karnym i psychologii. Teoria i praktyka sądowa*, Warszawa 2015; Chojnacki R.J., *Psychologiczne elementy wpływające na stopień winy w prawie karnym*, Probl. Praw. 1986, nr 4; Cieplý F., Gil D., *Kontratyp karcenia małoletnich: aspekty materialne i procesowe* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Cieślak M., *Pojęcie i funkcje społecznego niebezpieczeństwa czynu w prawie karnym*, Palestra 1979, nr 6; Citowicz R., *Spory wokół rozumienia umysłowości i jej postaci*, Prok. i Pr. 1999, nr 6; Czarnecka-Działuk B., Wójcik D., *Reagowanie na czyny karalne i demoralizację nieletnich w opinii sędziów rodzinnych* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; *Czas i jego znaczenie w prawie karnym*, red. J. Warylewski, Gdańsk 2010; Czekał M., *Ingerencja prokuratora w sprawach o przestępstwa prywatnoskargowe*, Prok. i Pr. 1999, nr 7–8; Cwiakalski Z., *Znamiona normatywne w k.k.* (w:) *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci profesora Kazimierza Buchały*, Kraków 1994; Darmorost-Sierocińska E., *Kodyfikacja prawa karnego w 1932 r. a kształtowanie się polskiej myśli prawniczej*, Czasopismo Prawno-Historyczne 2010, t. LXII, z. 1; Daszkiewicz K., *Kary za przestępstwa ciągłe i ciągły przestępstw*, Prok. i Pr. 2000, nr 5; Daszkiewicz K., *Kodeks karny – „liberalny czy racjonalny?”* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Daszkiewicz K., *Kodeks karny – „liberalny czy racjonalny?”* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Daszkiewicz K., *Motywy przestępstwa*, Palestra 1961, nr 9; Daszkiewicz K., *Niemieckie ludobójstwo na narodzie polskim (1939–1945)*, Toruń 2009; Daszkiewicz K., *Odpowiedzialność karna nieletnich (w świetle kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r.)*, Palestra 1999, nr 1–2; Daszkiewicz K., *Przestępstwo ciągłe i ciągły przestępstw*, Prok. i Pr. 1997, nr 11; Daszkiewicz K., *Przestępstwo z premedytacją w prawie karnym*, Warszawa 1968; Daszkiewicz K., *Przestępstwo z premedytacją*, Warszawa 1968; Daszkiewicz K., Sołtyński S., Ziemiński Z., *Trójgłos o prawnym pojęciu czynu*, St. Praw. 1971, nr 29; Daszkiewicz K., *Zamiar nagły (dolus repentinus) w polskim prawie karnym*, Palestra 1968, nr 4; Daszkiewicz K., *Zamiar nagły (dolus repentinus)*, Palestra 1968, nr 4; Dąbrowska-Kardas M., *Analiza dyrektywna przepisów części ogólnej kodeksu karnego*, Warszawa 2012; Dąbrowska-Kardas M., Kardas P., *Czyn ciągły i ciągły przestępstw w kodeksie karnym z 1997 r.* (w:) *Nowa kodyfikacja karna. Kodeks karny. Krótkie komentarze*, Warszawa 1998, nr 20; Dąbrowska-Kardas M., *O dwóch znaczeniach pojęcia społecznego niebezpieczeństwa czynu*, CzPKiNP 1997, nr 1; Dąbrowska-Kardas M., *O dwóch znaczeniach pojęcia społecznego niebezpieczeństwa czynu*, CzPKiNP 1997, nr 1; Dębski R., *Głos w sprawie teorii negatywnych znamion typu czynu zabronionego* (w:) *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, t. 2, Warszawa 2012; Dębski R., *Jeszcze o gwarancyjnej funkcji nakazu ustawowej określoności czynu karalnego* (w:) *Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego*, red. Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek, Warszawa 2014; Dębski R., *Kilka uwag o kryminalizacji i o ustawowej określoności czynów zabronionych* (w:) *Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego*, red. A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska, Warszawa 2013; Dębski R., *O normie prawnokarnej we współczesnym piśmiennictwie polskim*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Iuridica 1994, nr 60; Dębski R., *O typizacji przestępstw i typach zmodyfikowanych* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego*, Lublin 2011; Dębski R., *O typizacji przestępstw i typach zmodyfikowanych* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*,

red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Dębski R., *O zmianie art. 9 k.k. proponowanej w projekcie nowelizacji kodeksu karnego* (w:) *Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa profesor Zofii Sienkiewicz*, red. M. Bojarski, J. Brzezińska, K. Łuczczak, Wrocław 2015; Dębski R., *Pozastawowe znamiona przestępstwa. O ustawowym charakterze norm prawa karnego i znamionach typu czynu zabronionego nie określonych w ustawie*, Łódź 1995; Dębski R., *Uwagi o konstytucyjnym ujęciu zasady nullum crimen sine lege*, PiP 1992, z. 5; Duda J., *W sprawie definicji nieumyślności – polemicznie*, Palestra 2014, nr 5–6; Dukiet-Nagórska T., *Kilka uwag o zasadzie nullum crimen sine lege w polskim porządku prawnym* (w:) *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007; Dukiet-Nagórska T., *Tak zwane przestępstwo zbiorowe w polskim prawie karnym*, Katowice 1987; Dukiet-Nagórska T., *Wielkość czynów i przestępstwa a wymiar kary*, (w:) *Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa profesor Zofii Sienkiewicz*, red. M. Bojarski, J. Brzezińska, K. Łuczczak, Wrocław 2015; Duś A., *Z problematyki kwalifikacji prawnej czynu*, WPP 2000, nr 2; Ferenc A., *Kumulatywna kwalifikacja czynu w kodeksie karnym*, NP 1971, nr 4; Filar M., *O niektórych ogólnych zasadach odpowiedzialności karnej w projekcie k.k.* (w:) *Problemy reformy prawa karnego*, Lublin 1993; Filar M., *Podstawy odpowiedzialności karnej w nowym kodeksie karnym*, Palestra 1997, nr 11–12; Filar M., *Węzłowe problemy odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na gruncie ustawy z 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary* (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarska*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Florek T., *Typizacja czynu. Pojęcie, zakres i funkcja*, ZNUJ 1977, z. 74; Frankowski S., *Przestępstwa kierunkowe w teorii i praktyce*, Warszawa 1970; Gaberle A., *Odpowiedzialność karna nieletnich (uwagi na tle art. 10 § 2 k.k.)* (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarska*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Gajewski M., *W sprawie tożsamości kwalifikacji prawnej jako koniecznej przesłanki uznania, że przestępstwa zostały popełnione w warunkach ciągu przestępstw*, PS 2000, nr 11–12; Gardocki L., *Pojęcie przestępstwa i podziały przestępstw w polskim prawie karnym*, Ann. UMCS Sectio G Ius 2013, t. LX, nr 2; Gardocki L., *Pozastawowe znamiona przestępstwa*, Studia Iuridica 1988, nr 16; Gardocki L., *Typowe zakłócenia zasady nullum crimen sine lege*, Studia Iuridica UW 1982, t. 10; Gardocki L., *Zagadnienia internacjonalizacji odpowiedzialności karnej za przestępstwa popełnione za granicą*, Warszawa 1979; Gardocki L., *Zagadnienia teorii kryminalizacji*, Warszawa 1990; Gardocki L., *Zagadnienia teorii kryminalizacji*, Warszawa 1990; Gardocki L., *Zarys prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 1985; Gardocki L., *Zasady obowiązywania ustawy*, Palestra 1996, nr 3–4; Gensikowski P., Marek A., *Konstrukcja czynów współukaranych i jej implikacje praktyczne*, Prok. i Pr. 2004, nr 10; Giezek J., *Kilka uwag o ujęciu nieumyślności w nowym kodeksie karnym*, NKPK 1998, t. 2; Giezek J., *Przyczynowość oraz przypisanie skutku w prawie karnym*, Wrocław 1994; Giezek J., *Udział w zorganizowanej grupie przestępczej a odpowiedzialność karna na przedpolu naruszenia dobra prawem chronionego* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Giezek J., *Znaczenie testu warunk sine qua non przy wyjaśnianiu przyczynowości*. W odpowiedzi jubilatowi (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarska*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Gimbut A., *Następstwa czynu, od których zależy wyższa karalność w prawie polskim*, Warszawa 1966; Glaser S., *Obowiązywanie ustawy karnej pod względem czasu*, Lublin 1921; Góralski P., *Uwagi dotyczące zasad odpowiedzialności osób nieletnich za popełnione czyny karalne* (w:) *Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa profesor Zofii Sienkiewicz*, red. M. Bojarski, J. Brzezińska, K. Łuczczak, Wrocław 2015; Górecki R., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich – po nowelizacji*, Prok. i Pr. 2001, nr 5; Górniok O., *Cel i skutki zamierzone ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary* (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarska*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Grajewski J., *Zbieg przepisów ustawy a ściganie na wniosek*, NP 1983, nr 2; Gro-mek K., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2001; Grudziński W., *Z problematyki złego zamiaru ogólnego przy przestępstwach uszkodzenia ciała*, Palestra 1963, nr 10; Grześkowiak A. (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2015; Grześkowiak A., *Aspekty prawne debat nad embrionem* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Grześkowiak A., *Nieletni w kodeksie karnym z 1932 r.* (w:) *Kodeks karny z 1932 r.*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, M. Gałązka, R.C. Hałas, S. Hypś, D. Szeleszczuk, Lublin 2015; Hoc S., *Czy konieczny jest kontraktyp na-*

ruszenia miru domowego (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Hofmański R., *Konwencja Europejska a prawo karne*, Toruń 1995; Hryniewicz E., *Skutek w prawie karnym*, Prok. i Pr. 2013, nr 7–8; Indeck A., *Zasada nullum crimen sine lege wyprawie karnym międzynarodowym* (w:) *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005; Jakubik A., *Psychologia poczucia winy*, Psychologia Polska 1975, nr 3; Jakubski P., *Materialny element przestępstwa i jego znaczenie dla wyłączenia przestępności konkretnego czynu zabronionego*, Prok. i Pr. 2000, nr 12; Jakubski P., *Urojenie znamię kontratypana a problem struktury przestępstwa* (w:) *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005; Jakubski P., *Wina i jej stopniowość na tle Kodeksu karnego*, Prok. i Pr. 1999, nr 4; Janczur E., *Przejęcie i przekazanie ścigania karnego*, Prok. i Pr. 1999, nr 5; Janiszewski B., *Humanitaryzm jako zasada sądowego wymiaru kary* (w:) *Nauka wobec współczesnych zagadnień prawa karnego w Polsce. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Aleksandrowi Tobisowi*, red. B. Janiszewski, Poznań 2004; Jędrzejewski Z., *Bezprawie usiłowania nieudolnego*, Warszawa 2000; Jędrzejewski Z., *Bezprawność jako element przestępności czynu*. Studia na temat struktury przestępstwa, Warszawa 2009; Jędrzejewski Z., *Uwagi o pojęciu przestępstwa w projekcie k.k.*, PiP 1993, z. 10; Jędrzejewski Z., *Z problematyki zamiaru ewentualnego w teorii i praktyce*, PiP 1983, z. 10; Kaczmarek T., Giezek J., *O subiektywnym przypisaniu nieświadomego przestępstwa nieumyślnego* (w:) *Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym. Materiały polsko-niemieckiego sympozjum prawa karnego*. Karpacz, maj 1990, red. T. Kaczmarek, Wrocław 1990; Kaczmarek T., *Kryteria obiektywnego przypisania skutku jako problem kodyfikacyjny* (w:) *Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara*, red. A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzonoń, M. Leciak, t. 1, Toruń 2012; Kaczmarek T., *Materialna treść przestępstwa jako problem kodyfikacyjny* (w:) *Rozważania o prawie karnym. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesięciolecia urodzin Profesora Aleksandra Ratajczaka*, red. A.J. Szware, Poznań 1999; Kaczmarek T., *O elementach wyznaczających treść społecznej szkodliwości czynu zabronionego* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego*, Lublin 2011; Kaczmarek T., *O elementach wyznaczających treść społecznej szkodliwości czynu zabronionego* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Kaczmarek T., *Psychologiczne i ustawowe kryteria odróżniania nieletnich od dorosłych w polskim prawie karnym*, NP 1990, nr 1–3; Kaczmarek T., *Spółeczne niebezpieczeństwo czynu i jego bezprawność jako dwie cechy przestępstwa*, Wrocław 1966; Kaczmarek T., *Sporne problemy umyślności* (w:) *Umyślność i jej formy*. Pokłosie VII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego. Referaty i dyskusja, red. J. Majewski, Toruń 2011; Kaczmarek T., *Spory wokół pojęcia czynu i ich znaczenie dla systemowego objaśnienia struktury przestępstwa* (w:) *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci profesora Kazimierza Buchały*, Kraków 1994; Kaftal A., *Przestępstwo ciągle w polskim prawie karnym*, Warszawa 1985; Kania A.M., *Zasada humanitaryzmu w kontekście unormowań prawnokarnych* (w:) *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. 26, red. L. Bogunia, Wrocław 2010; Kaczmarek T., *O statusie nieletniego w ujęciu art. 10 § 2 k.k.*, czyli o związkach prawa nieletnich z „prawem karnym dorosłych” (w:) *Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa profesora Zofii Sienkiewicz*, red. M. Bojarski, J. Brzezińska, K. Łuczak, Wrocław 2015; Kardas P., *Dozwolone ryzyko sportowe – pozaustawowy kontrakt czy element precyzujący płaszczyznę bezprawności?*, PS 2009, nr 1; Kardas P., *Lex specialis – logiczna czy teleologiczna reguła przesądzająca o pozorności zbiegu przepisów w prawie karnym* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Kardas P., *Lex specialis – Logiczna czy teleologiczna reguła przesądzająca o pozorności zbiegu przepisów w prawie karnym?* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego*, Lublin 2011; Kardas P., *Przestępstwo ciągle – czyn ciągły, pomijalny czy realny zbieg przestępstw?* PiP 1997, z. 4; Kardas P., *Przestępstwo ciągle w prawie karnym materialnym. Analiza konstrukcji modelowych na tle pojęcia czynu, zbiegu przepisów i zbiegu przestępstw*, Kraków 1999; Kardas P., *Przypisanie skutku przy przestępnym współdziałaniu*, KPP 2004, z. 4; Kardas P., *Res iudicata a konstrukcja czynu ciągłego*, CzPKiNP 2007, z. 2; Kardas R., Majewski J., *Kilka uwag w kwestii tzw. rzeczywistego zbiegu przepisów ustawy w prawie karnym i sposobach jej rozstrzygnięcia* (w:) *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci profesora Kazimierza Buchały*, Kraków 1994; Kardas R., *Przestępstwo ciągle w prawie karnym materialnym*, Kraków 1999; Kardas R., *Zgoda pacjenta na zabieg leczniczy a problem odpowiedzialności karnej lekarza za niewypełnienie obowiązku zapobiegania skutkowi*, PS 2005, nr 10; Kłis M., *Źródła obowiązku gwarantowanego w polskim prawie karnym*, CzPKiNP 1999, nr 2; Knypl Z., *Ekstradycja jako instytucja prawa międzyna-*

rodowego i wewnętrznego, Warszawa 1975; Kochanowski J., *Subiektywne granice sprawstwa i odpowiedzialności karnej*, Warszawa 1985; Kochanowski J., *Z zagadnień ogłoszenia ustawy karnej*, *Studia Iuridica* 1991, t. 19; Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, red. M. Filar, Toruń 2003; Konarska-Wrzosek V., *Kodeks karny a Kodeks karny skarbowy – zbieżności i różnice skłaniające do refleksji nad zasadnością utrzymywania odrębnych kodyfikacji* (w:) *Problem spójności prawa karnego z perspektywy jego nowelizacji*, red. A. Marek, T. Oczkowski, Warszawa 2011; Konarska-Wrzosek V., *Nowe przepisy intertemporalne – wątpliwości i trudności w praktycznym stosowaniu* (w:) *Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa profesor Zofii Sienkiewicz*, red. M. Bojarski, J. Brzezińska, K. Łuczarski, Wrocław 2015; Konarska-Wrzosek V., *Zasada nieodpowiedzialności karnej nieletnich i wyjątek od niej w świetle dotychczasowych regulacji i projektowanych zmian* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Konieczniak P., *Czyn jako podstawa odpowiedzialności karnej*, Kraków 2002; Konieczny J., *Podmiot czynu zabronionego a podmiot odpowiedzialności karnej*, *CzPKiNP* 2009, nr 3; Kopeć A., *Próba ustalenia kryterium rozgraniczającego zamiar ewentualny od innych postaci strony podmiotowej czynu*, *WPP* 1992, nr 1–2; Korcyl-Wolska M., *Kilka uwag o problemach procesowych wymierzania nieletnim kary przez sądy rodzinne na podstawie art. 13 oraz art. 94 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Kostarczyk-Gryszka J., *Kumulatywny zbiąg przepisów ustawy określający przestępstwo umyślne oraz przestępstwo nieumyślne*, *PiP* 1973, z. 4; Kowalewska M., *Zamiar ewentualny w świetle psychologii*, Poznań 2013; Krajewski K., *Zasada humanitaryzmu a współczesne tendencje polityki kryminalnej* (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Krajnik S., *Przesłanki odpowiedzialności w prawie karnym*, Toruń 2010; Król-Bogomilska M., *„Formy winy” w prawie karnym w świetle psychologii*, Warszawa 1991; Król-Bogomilska M., *Konstrukcja tzw. zamiaru ewentualnego w prawie karnym*, *SI* 1991, nr 20; Król-Bogomilska M., *Tradycyjne formuły winy w świetle współczesnej psychologii*, *Studia Iuridica UW* 1982, t. 10; Krukowski A., *Spółeczna treść przestępstwa*, Warszawa 1973; Kryże A., *Zasady konstrukcji i zastosowania ciągu przestępstw*, *Gaz. Sąd.* 2000, nr 4; Kubicki L., *Nowa kodyfikacja karna a Konstytucja RP*, *PiP* 1998, z. 9–10; Kubicki L., *Przestępstwo popełnione przez zaniechanie. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1975; Kukuła Z., *Czyn ciągły w świetle praktyki orzeczniczej*, *WPP* 2014, nr 4; Kulmaczewski S., *Problematyka pojęcia czynu zabronionego w prawie karnym – wprowadzenie*, *EP* 2013, nr 4; Kunicka-Michalska B., *Rezolucje XVIII Międzynarodowego Kongresu Prawa Karnego (AIDP) dotyczące prawa karnego materialnego* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Kunicka-Michalska B., *Z problematyki społecznej szkodliwości czynu*, *PPK* 1998, nr 18; Kunicka-Michalska B., *Zarys prawa karnego Hiszpanii*, Warszawa 2009; Kunicka-Michalska B., *Zasada nullum crimen sine lege anteriori w kodeksie karnym z 1932 r.* (w:) *Kodeks karny z 1932 r.*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, M. Gałazka, R.C. Hałas, S. Hypś, D. Szeleszczuk, Lublin 2015; Kunicka-Michalska B., *Zasada nullum crimen sine lege w projekcie k.k. w świetle norm międzynarodowych* (w:) *Księga pamiątkowa prof. M. Cieślaka*, Kraków 1993; Kuryłowicz M., *Prawo talionu* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Lachowski J., *Czy konsekwentnie oddzielono stronę podmiotową od winy w kodeksie karnym 1997 r.?* (w:) *Państwo prawa i prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, t. 2, Warszawa 2012; Laskowska K., *Przestępstwo chuligaństwa w rosyjskim kodeksie karnym – przeszłość, współczesność, przyszłość* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Lernell L., *Rozważania o przestępstwie i karze*, Warszawa 1975; Lernell L., *Zagadnienie związku przyczynowego w prawie karnym*, Warszawa 1962; Leszczyński L., *Językowe reguły wykładni prawa. Rodzaje argumentów i ich miejsce w procesie rekonstrukcji normy prawnej* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Lubelski M.J., *Czy karanie może być humanistyczne?* (w:) *Profesor Marian Cieślak – osoba, dzieło, kontynuacja*, red. W. Cieślak, S. Steinborn, Warszawa 2013; Lubelski M.J., *Zagadnienia stykowe k.k. i ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (art. 10 § 2. art. 10 § 3, art. 10 § 4, art. 38 § 3. art. 1 § 3 k.k.) (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, red. T. Bojarski, E. Skrętowicz, Lublin 2001; Łagodziński S., *Przestępstwo ciągłe, ciąg prze-*

Probl. Praw. 1990, nr 1; Światłowski A., O retroaktywności prawa karnego, PS 1994, nr 3; Świda W., O przyczynowości zaniechania i innych zagadnieniach związku przyczynowego, PiP 1977, z. 2; Świecki D., Wina w prawie karnym materialnym i procesowym, Prok. i Pr. 2009, nr 11–12; Taracha A., Stosowanie środków poprawczych i wychowawczych w praktyce wydziałów rodzinnych sądu rejonowego w Lublinie w perspektywie 25-ciu lat (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Tarnawski M., *Zagadnienia jedności i wielości przestępstw*, Poznań 1977; Tarnawski M., Ziemiński Z., O przyczynowości zaniechania, PiP 1996, z. 7; Tokarczyk D., Spory wokół teorii obiektywnego przypisania skutku w świetle projektu nowelizacji kodeksu karnego, PiP 2013, z. 10; Tokarczyk R., Tortury i egzekucje w etyce kata (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Tyszkiewicz L., O definicji przestępstwa, jej strukturze i elementach, PPK 1995, t. 21; Tyszkiewicz L., O przestępstwie trwałym i jego desygnatach (w:) *W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Prof. Andrzeja Wąska*, Lublin 2005; Tyszkiewicz L., O właściwe rozwiązanie teoretyczne i dogmatyczne sporu o skutkowe podżeganie i pomocnictwo (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Tyszkiewicz L., Problem istoty winy w projekcie kodeksu karnego, PiP 1995, z. 3; Warylewski J., Społeczna szkodliwość czynu w nowym kodeksie karnym – próba określenia, PS 1998, nr 7–8; Waszczyński J., Jeszcze w sprawie zamiaru ewentualnego, Palestra 1977, nr 5; Waszczyński J., Problem stopniowania winy w polskiej nauce prawa karnego, RPEiS 1976, z. 4; Waszczyński J., Wina a prewencyjny aspekt kary (w:) *Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, Kraków 1994; Wąsek A., Ewolucja prawnokarnego pojęcia winy w powojennej Polsce (w:) *Problemy ewolucji prawa karnego*, Lublin 1990; Wąsek A., Czyn ciągły a przestępstwo ciągłe, Palestra 1981, nr 10–12; Wąsek A., Ewolucja karnoprawnego pojęcia winy w powojennej Polsce (w:) *Problemy ewolucji prawa karnego*, red. T. Bojarski, Lublin 1990; Wąsek A., O tzw. przestępstwie zbiorowym, NP 1966, nr 6; Wąsek A., Odpowiedzialność karna za nieprzeszkodzenie przestępstwu, Warszawa 1973; Wierzbowski B., O azylach i ekstradycji przestępców, Warszawa 1982; Wilk L., O naturze przestępczości podatkowej i metodach jej przeciwdziałania (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Wilk L., Uwagi o tzw. pozakodeksowym prawie karnym (w świetle idei zupełnej kodyfikacji karnej), PiP 2011, z. 6; Wilk L., Z problematyki tzw. norm intertemporalnych w prawie karnym. Wybrane zagadnienia, PPK 1990, nr 16; Wojciechowski J., Odpowiedzialność za „stare” przestępstwa pod rządami nowego Kodeksu karnego, M. Praw. 1997, nr 12; Wojtyczek K., Zasada wyłączności ustawy w sferze prawa represyjnego. Uwagi na gruncie Konstytucji RP, CzPKiNP 1999, nr 1; Wolnik P., Nieświadomość reguł ostrożności jako błąd przy przestępstwach nieumyślnych, CzPKiNP 2004, nr 2; Wolter W., Funkcja błędu w prawie karnym, Warszawa 1965; Wolter W., Dziesiąty rok obowiązywania przepisów artykułu 10 kodeksu karnego, PiP 1979, z. 5; Wolter W., Kumulatywny zbieg przepisów ustawy, Warszawa 1960; Wolter W., O czynie jako działaniu lub zaniechaniu przestępnym, PiP 1956, z. 5–6; Wolter W., O stopniowaniu społecznego niebezpieczeństwa czynu karalnego, KSP 1970, nr 3; Wolter W., O tzw. przyczynowości zaniechania, PiP 1954, z. 10–11; Wolter W., Reguły wyłączania wielości ocen w prawie karnym, Warszawa 1968; Wolter W., Sądowe zastępowanie ilościowych znamion ocennych przez znamiona określone liczbowo, PiP 1977, z. 1; Wolter W., Uprzywilejowane typy przestępstw, PiP 1976, z. 1–2; Wolter W., Uwagi o znamionach wymagających ilościowej oceny w przepisach prawa karnego, PiP 1976, z. 6; Wolter W., W sprawie tzw. zamiaru ewentualnego, NP 1957, nr 5; Wolter W., Z rozważań nad kwalifikowanymi typami przestępstw, PiP 1972, z. 8–9; Wolter W., Z rozważań nad winą nieumyślną, PiP 1962, z. 5–6; Wróbel W., Relacyjne i wartościujące ujęcie bezprawności w prawie karnym, PPK 1993, nr 8; Wróbel W., Wina i zawinięcie a strona podmiotowa czynu zabronionego, czyli o potrzebie posługiwania się w prawie karnym pojęciem winy umyślnej i winy nieumyślnej (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Wróbel W., Z problematyki tak zwanego pozornego zbiegu przepisów ustawy w prawie karnym (w:) *Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym*, red. J. Majewski, Toruń 2006; Wróbel W., Z zagadnień retroaktywności prawa karnego, PS 1993, nr 4; Wróbel W., Zmiana normatywna i zasady intertemporalne w prawie karnym, Kraków 2003; Wyreńbaj J., Bezprawność jako sprzeczność czynu sprawcy z normą prawną, WPP 2007, nr 3; Wyreńbaj J., Ogólna definicja przestępstwa a opis jego materialnej treści, PiP 1993, z. 4; Wyreńbaj J., Zasadnicza wykładnia znamion przestępstw, Warszawa 2009; Zachuta A., *Przestępstwo ciągłe – czyn ciągły i ciąg przestępstw*, PS 2002, nr 3; Zalewski W., *Problemy z przypisaniem skutku w polskim prawie karnym* (w:) *Gdańskie Studia Prawnicze. Księga ofiarowana Prof. Janowi Grajewskiemu*, t. 11,

Gdańsk 2003; Zawłocki R., *Karygodność czynu zabronionego jako podstawa proporcjonalnej kary kryminalnej* (w:) *Zasada proporcjonalności w prawie karnym*, red. T. Dukiet-Nagorska, Warszawa 2010; Zawłocki R., *Ocena społecznej szkodliwości czynu zabronionego w kompensacyjnym, konsensualnym i kontradiktoryjnym procesie karnym* (w:) *Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa profesora Zofii Sienkiewicz*, red. M. Bojarski, J. Brzezińska, K. Łucarz, Wrocław 2015; Zawłocki R., *Pojęcie i funkcje społecznej szkodliwości czynu w prawie karnym*, Warszawa 2007; Zawłocki R., *Społeczna szkodliwość czynu – karnistyczna utopia? (rozważania na kanwie najnowszego orzecznictwa sądu Najwyższego)* (w:) *Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara*, red. A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak, t. 1, Toruń 2012; Zawłocki R., *Wypadek mniejszej wagi – osobliwość wagi ciężkiej* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego*, Lublin 2011; Zawłocki R., *Wypadek mniejszej wagi – osobliwość wagi ciężkiej* (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; *Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym*, praca zbiorowa, red. J. Majewski, Toruń 2006; Zębek A., *Czyn ciągle a przestępstwo ciągle*, Łódź 1971; Zielińska E., *Odpowiedzialność zawodowa lekarza i jej stosunek do odpowiedzialności karnej*, Warszawa 2001; Ziemiński Z., *Analiza pojęcia czynu*, Warszawa 1972; Ziemiński Z., *Desuetudo*, PiP 1994, z. 11; Ziemiński Z., *O stanowieniu i stosowaniu prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1995; Zientek J., *Karygodność i wina jako przesłanki odpowiedzialności w nowym k.k.*, Prok. i Pr. 1998, nr 6; Zientek J., *Rola stopnia społecznej szkodliwości czynu w nowym kodeksie karnym*, Prok. i Pr. 1998, nr 9; Zoll A., *Karalność i karygodność jako odrębne elementy struktury przestępstwa* (w:) *Teoretyczne problemy odpowiedzialności w polskim i niemieckim prawie karnym*, red. T. Kaczmarek, Wrocław 1990; Zoll A., *Kontratypy a okoliczności wyłączające bezprawność czynu* (w:) *Okoliczności wyłączające bezprawność czynu*, red. J. Majewski, Toruń 2008; Zoll A., *Materialne określenie przestępstwa w projekcie k.k.* (w:) *Księga pamiątkowa prof. M. Cieślaka*, Kraków 1993; Zoll A., *Materialne określenie przestępstwa*, Prok. i Pr. 1997, nr 2; Zoll A., *O normie prawnej z punktu widzenia prawa karnego*, KSP 1990, nr 23; Zoll A., *Ogólne zasady odpowiedzialności w projekcie k.k.*, PiP 1990, z. 10; Zoll A., *Okoliczności wyłączające bezprawność czynu. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1982; Zoll A., *Problem okoliczności wyłączających bezprawność czynu w okresie politycznej zmiany systemu*, CzPKiNP 1997, nr 1; Zoll A., *W sprawie kontratypów (polemika)*, PiP 2009, z. 4; Zoll A., *Zasady prawa karnego w projekcie Konstytucji*, PiP 1997, z. 3; Zoll A., *Zbieg przepisów określających typy czynów zabronionych o zróżnicowanej stronie podmiotowej* (w:) *Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym*, red. J. Majewski, Toruń 2006; Żółtek S., *O znamionach prawnokarnych* (w:) *Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego*, red. Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek, Warszawa 2014.

W rozdziale I zostały określone podstawowe założenia odpowiedzialności karnej. Jest to podejście prawidłowe z punktu widzenia legislacyjnego. Kodeks powinien wskazywać na początku swoich rozwiązań idee przewodnie odpowiedzialności. Z tego punktu widzenia błędnie postąpiono np. w kodeksie karnym skarbowym, w którym zasady odpowiedzialności zatytułowano jako „Przepisy wstępne”. Do zasad odpowiedzialności można naturalnie włączać różne rozwiązania karnoprawne – wszystkie one są odpowiednio ważne. Kodeks prawidłowo wyszczególnił podstawowe przesłanki odpowiedzialności karnej w art. 1, następnie zasady obowiązywania ustawy, dalej wyjaśniono pojęcie przestępstwa umyślnego i nieumyślnego, sprawę zdolności podmiotu do ponoszenia odpowiedzialności, jak też kwestie zbiegu przepisów i przestępstwa ciągłego rozumianego jako jeden czyn zabroniony.

Art. 1. [Warunki odpowiedzialności za przestępstwo]

§ 1. Odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto popełnia czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia.

§ 2. Nie stanowi przestępstwa czyn zabroniony, którego społeczna szkodliwość jest znikoma.

§ 3. Nie popełnia przestępstwa sprawca czynu zabronionego, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu.

1. **Wiodące zasady odpowiedzialności.** Kodeks obowiązujący, podobnie jak kodeksy poprzednie, tj. z 1932 r. i 1969 r., wysuwa systematycznie na czoło podstawowe zasady odpowiedzialności, określając je w art. 1–12. Artykuł 1 k.k. określa wiodące zasady odpowiedzialności, nie podając wprost pełnej definicji przestępstwa. Na podstawie treści zawartych w tym przepisie oraz w § 1 art. 115 k.k. można jednak powiedzieć ogólnie, że przestępstwo to czyn społecznie szkodliwy, zagrożony karą przez ustawę, która określa jego znamiona, bezprawny i zawiniony. Artykuł 1 k.k. wyraża w § 1 zasadę określoności przestępstwa (*nullum crimen sine lege penali anteriori*), w § 2 – zasadę społecznej szkodliwości czynu przestępnego (*nullum crimen sine periculo sociali*), a w § 3 – zasadę winy (*nullum crimen sine culpa*). Artykuł 1 k.k. został prawidłowo skonstruowany, wyraża trzy wymienione podstawowe założenia odpowiedzialności karnej.
2. **Zasada określoności przestępstwa.** Została ona wyrażona w § 1, wywodzi się z oświecenia i jest zasadą niekwestionowaną w prawie karnym od tamtego czasu, poza przypadkami nadużywania prawa w tej dziedzinie w różnych okresach historycznych. Występowała już w Kodeksie Karzącym Królestwa Polskiego (Prawo Kodeksu Karzącego dla Królestwa Polskiego z 1818 r.) – art. 1 i art. 2 oraz w kodeksach obowiązujących na ziemiach polskich przed 1932 r. (kodeks karny rosyjski z 1903 r. – art. 1; kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z 1871 r. – § 1 i 2; ustawa karna austriacka o zbrodniach, występkach i przekroczeniach z 1852 r. – § 56 i 57, § 233, § 240, § 274; kodeks karny węgierski z 1878 r. – § 1; zob. J. Ciągwa, *Węgierski kodeks karny Karolyá Csemagi* (w:) *Z dziejów prawa*, cz. 5, red. A. Lityński, Katowice 2004). Oznacza ona, że odpowiedzialność karna może łączyć się jedynie z zachowaniem człowieka, jeżeli było ono uznane za zabronione już w chwili jego podjęcia. Polskie prawo karne nigdy tej zasady nie kwestionowało, natomiast wyjątki polegające na internowaniu obywateli, z których zachowaniem łączono zagrożenie dla bezpieczeństwa funkcjonowania państwa (przed drugą wojną światową i po niej), miały charakter administracyjno-polityczny. Zasada *nullum crimen sine lege* przy bliższej analizie wyraża kilka ważnych myśli:
 - 1) prawo karne powinno być pisane (*nullum crimen sine lege scripta*);
 - 2) prawo karne nie zna wykładni rozszerzającej i analogii na niekorzyść (*nullum crimen sine lege stricta*);
 - 3) zakaz wstecznego działania ustawy karnej na niekorzyść (*nullum crimen sine lege praevia*);
 - 4) prawo powinno być pewne (*nullum crimen sine lege certa*).

Polskie prawo karne i kodeks karny realizują poszczególne aspekty zasady określoności przestępstw. Zasada wyłączności prawa stanowionego ma już od dawna utrwalone

zastosowanie. Polskiemu prawu karnemu nie jest znana ani zasada analogii na niekorzyść, dozwolona wyjątkowo w niektórych krajach, ani zasada wstecznego działania ustawy na niekorzyść (art. 4). Prawidłowo podkreśla rangę zasady *nullum crimen sine lege* Sąd Najwyższy (zob. postanowienie SN z dnia 15 maja 2000 r., V KKN 390/00, Prok.i Pr.-wkł. 2001, nr 3, poz. 1). Tak też słusznie podkreślił Sąd Najwyższy (wyrok z dnia 7 listopada 2012 r., II KK 179/12, LEX nr 1219289), że nie jest dopuszczalne dokonywanie wykładni rozszerzającej określonych regulacji na niekorzyść sprawcy. Tego rodzaju zabieg interpretacyjny godziłby w wyrażoną w art. 42 ust. 1 Konstytucji RP i art. 1 § 1 k.k. zasadę określoności przestępstwa. Natomiast zalecenie pewności prawa wynikające z zasady *nullum crimen sine lege* nie realizuje się do końca w żadnym kraju, ponieważ nie udaje się całkowicie wyłączyć przy określaniu czynów zabronionych znamion ocennych, nieostrych lub czynów niedookreślonych. Czasem decydują o tym względy polityki kryminalnej, np. gdy wprowadzono do polskiego ustawodawstwa karnego niektóre odmiany kwalifikowane przestępstw przy użyciu takich właśnie znamion – kradzież z włamaniem, szczególne okrucieństwo (nieostre typy przestępstw), albo gdy ustawa przewiduje tzw. wypadki mniejszej wagi przy niektórych przestępstwach, stanowiące uprzywilejowaną postać przestępstwa (typ niedookreślony). Ważny pogląd wyraża w tej kwestii Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 29 lipca 2009 r., I KZP 8/09, OSNKW 2009, nr 8, poz. 61, zgodnie z którym zasada *nullum crimen sine lege* oznacza, iż odpowiedzialność karną może ponieść tylko sprawca czynu zabronionego przez ustawę, nie zaś to, że ustawa będzie zawierała opis każdego możliwego zachowania, które wyczerpuje znamiona tego czynu: „Nie można zatem stawiać znaku równości pomiędzy sformułowaniem »czyn«, użytym w art. 1 § 1 k.k., a koniecznością stworzenia kompletnego ustawowego katalogu zachowań określających poszczególne czynności sprawcze realizujące znamiona typów czynów zabronionych”. Również w postanowieniu z dnia 29 stycznia 2009 r., I KZP 29/08, OSNKW 2009, nr 2, poz. 15, Sąd Najwyższy przyjął, że dopuszczalne jest, a nawet niekiedy konieczne, doprecyzowanie znamion ustawowych niektórych czynów zabronionych w aktach rangi podstawowej. Takie działanie ustawodawcy nie narusza zdaniem Sądu Najwyższego zasady *nullum crimen sine lege* zawartej w art. 1 § 1 k.k.

Zasada *nullum crimen sine lege* znajduje swoje potwierdzenie w Konstytucji RP (art. 42 ust. 1). Artykuł 1 k.k. i art. 42 Konstytucji RP jednoznacznie wskazują, że odpowiedzialność karna wiąże się wyłącznie z człowiekiem jako jednostką fizyczną. Tylko człowiek może być podmiotem czynu rozumianego jako zachowanie sterowane jego świadomością i wolą. W wielu jednak krajach rozwija się tendencja do wprowadzania odpowiedzialności tzw. podmiotów zbiorowych (osoba prawna, inna jednostka organizacyjna). Również w prawie polskim istnieją odpowiednie rozwiązania w tym zakresie. Przewiduje je ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 1417 z późn. zm.; szczególnie istotne są zmiany wprowadzone przez ustawę z dnia 28 lipca 2005 r. o zmianie ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czy-

ny zabronione pod groźbą kary, Dz. U. Nr 180, poz. 1492). Odpowiedzialności tej nie określa się w ustawie wprost jako odpowiedzialności karnej. Ma ona charakter następczy, warunkowany odpowiedzialnością pracownika danej organizacji. Można ją określić, z uwagi na przewidziane do zastosowania środki oraz właściwą dla postępowania w takiej sprawie procedurę karną, jako odpowiedzialność quasi-karną (zob. T. Bojarski, *Niektóre szczególne...*, s. 55–56; M. Filar (red.), Z. Kwaśniewski, D. Kala, *Komentarz...*, s. 29 i n.).

Podstawowym elementem przestępstwa jest czyn, z punktu widzenia ustawy karnej – czyn zabroniony. Artykuł 115 w § 1 k.k. stanowi, że czynem zabronionym jest zachowanie o znamionach określonych w ustawie. Wzmacnia to zasadę *nullum crimen sine lege*. Pominęto tu określenia „działanie” i „zaniechanie”, unikając w ten sposób ewentualnego sporu co do relacji pojęć „czyn” i „zaniechanie”. Czyny zabronione określone w ustawie występują w trzech zasadniczych postaciach: działanie, zaniechanie, posiadanie. Ogólne pojęcie czynu zakłada, że jest to zewnętrzne zachowanie się (człowieka) ujemnie dotykające wartości społecznych, pozostające w zasięgu sterujących procesów świadomości i woli człowieka. Czynności pozostające poza tymi procesami nie mieszczą się w ramach czynu w rozumieniu prawa karnego i nie mogą stanowić przedmiotowej przesłanki odpowiedzialności karnej (zob. wyrok SN z dnia 4 kwietnia 2000 r., II KKN 335/99, Prok.i Pr.-wkl. 2000, nr 9, poz. 1).

3. **Zasada społecznej szkodliwości czynu przestępczego.** W paragrafie 2 art. 1 k.k. wskazano pośrednio na materialną cechę przestępstwa. Kodeks obowiązujący nie eksponuje tej cechy tak wyraźnie, jak kodeks poprzedni, bezpośrednio obok zasady *nullum crimen sine lege*. Powtarza jednak założenie, że przestępstwem jest czyn społecznie szkodliwy w stopniu wyższym niż znikomy (art. 26 k.k. z 1969 r.). Przestępstwo więc to czyn społecznie szkodliwy, przy czym ta społeczna szkodliwość ma być wyższa niż znikoma. Trafnie zwraca uwagę na tę ważną okoliczność Sąd Apelacyjny w Gdańsku (wyrok z dnia 14 marca 2012, II AKa 54/12, KZS 2012, z. 10, poz. 47), podkreślając, że niezbędnym warunkiem przyjęcia, iż mamy doczynienia z przestępstwem, jest m.in. ustalenie, że czyn człowieka charakteryzował się społeczną szkodliwością w stopniu większym niż znikomy oraz że nie każdy czyn karalny realizujący znamiona czynu zabronionego jest karygodny. Karygodne są tylko takie czyny, które osiągnęły wyższy niż znikomy stopień społecznej szkodliwości. Oznacza to, że więcej niż znikoma społeczna szkodliwość czynu jest warunkiem bytu przestępstwa (art. 1 § 2 k.k.).

Materialne ujmowanie przestępstwa ma piękny rodowód, wywodzi się z oświecenia, od C. Beccarii, który charakteryzował przestępstwa jako czyny przynoszące szkodę społeczeństwu. Ustawodawstwo karne XIX wieku pod wpływem szkoły klasycznej akcentowało jednak tylko cechę formalną, oczywiście ważną – określoność czynu zabronionego. W krajach zachodnioeuropejskich takie podejście przy określaniu przestępstwa zachowało się do czasów obecnych. Kodeksy karne zachodnioeuropejskie stale

akcentują wyłącznie zasadę *nullum crimen sine lege*. Jest to element formalny w rozumieniu czynu przestępnego. Tak też czynił kodeks karny z 1932 r.

W państwach pozostających pod wpływami doktryny byłego Związku Radzieckiego odtworzono po drugiej wojnie światowej materialne ujmowanie przestępstwa w postaci cechy społecznej szkodliwości czynu (społecznego niebezpieczeństwa). Materialne ujmowanie przestępstwa jest zgodne z rzeczywistością, przestępstwo bowiem nie jest tylko kategorią jurystyczną, stanowi ujemny fakt społeczny. I to jest niezaprzeczalne. Można więc uznać, że wprowadzanie materialnego elementu do warunków przestępczości ludzkiego zachowania w takiej lub innej postaci (społeczne niebezpieczeństwo, społeczna szkodliwość czynu) jest prawidłowe (zob. wyrok SN z dnia 9 maja 2003 r., III KK 217/02, Prok. i Pr. 2003, nr 12, poz. 1; zob. też wyrok SN z dnia 26 września 2003 r., WK 18/03, OSNwSK 2003, poz. 2054). Nawiązuje do starej zasady, że drobiazgi w sensie społecznym nie powinny być traktowane jako przestępstwa (rzymska zasada *minima non curat praetor*). Z zasady materialnego ujmowania przestępstwa (przestępstwo to nie tylko czyn zabroniony przez ustawę karną, lecz także społecznie szkodliwy w stopniu wyższym niż znikomy) skorzystał Sąd Najwyższy na początku lat 90., uniewinniając osoby skazane na przełomie lat 40. i 50. za działalność – jak ją wówczas oceniano – antypaństwową, wychodząc z założenia, że skazani kierowali się w swoich działaniach poczuciem patriotyzmu. Czyny podjęte z tych pobudek, ujmując rzecz ogólnie, nie mogą być traktowane jako czyny społecznie niebezpieczne.

Materialne ujmowanie przestępstwa ma określone zalety, ale też i pewną wadliwość. Czyni ogólne pojęcie przestępstwa niezamkniętym, wprowadza możliwość jego elastycznej oceny. Ostatecznie to nie ustawa decyduje o granicach czynu zabronionego, lecz organ stosujący przepis. Ocena ta należy nie tylko do sędziego (zob. art. 17 § 1 pkt 3 k.p.k.; por. wyrok SN z dnia 21 stycznia 2000 r., WKN 45/99, OSNKW 2000, nr 5–6, poz. 47). Doktryna i praktyka sądowa wypracowały odpowiednie kryteria stopniowania społecznej szkodliwości czynu. Są to kryteria przedmiotowo-podmiotowe. Pierwsze charakteryzują czyn i okoliczności popełnienia czynu, w tym jego następstwa, drugie odnoszą się do sfery motywacyjnej sprawcy oraz umyślności i nieumyślności. Do kryteriów tych nie należy wliczać zjawisk, które leżą poza czynem (np. nagminność pewnych czynów) ani okoliczności charakteryzujących samego sprawcę (tryb życia, dotychczasowa karalność). Prawo karne jest bowiem „prawem karnym czynu”, a nie „prawem karnym sprawcy”. Oznacza to, że podstawę odpowiedzialności karnej stanowi czyn, a nie sama osoba sprawcy i jej cechy. One powinny być uwzględniane przy wymiarze kary. Trafnie podkreślił Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 19 października 2010 r., II KK 213/10, niepubl., że oceniając stopień społecznej szkodliwości czynu, sąd powinien brać pod uwagę wszystkie relewantne w sprawie przesłanki, o których mowa w art. 115 § 2 k.k., nie kierując się przy tym okolicznościami, które w danym przepisie nie zostały wymienione. Trafnie również przyjął SN w wyroku z dnia 11 kwietnia 2011 r., IV KK 382/10, LEX nr 846390) że: „stwierdzając znikomy

stopień szkodliwości czynu organ procesowy przyjmuje na siebie obowiązek wskazania przyczyn i przekonywującego uzasadnienia powodów decydujących o zasadności braku wszczęcia lub umorzenia wszczętego postępowania karnego”.

Kodeks obowiązujący, nawiązując do wypracowanych przesłanek wartościowania społecznej szkodliwości czynu (społecznego niebezpieczeństwa), podaje w art. 115 § 2 kryteria stopniowania społecznej szkodliwości. Są one w zasadzie ujęte prawidłowo i w ten sposób przydatne dla praktyki. Pewna wątpliwość łączyć się może z kryterium „rodzaj i charakter naruszonego dobra”. Kryterium to może być istotne dla oceny czynu z punktu widzenia znikomej szkodliwości. Może uzasadniać ocenę, że czyny skierowane przeciwko niektórym dobrom mogą z tego powodu nie stanowić przestępstwa, np. w wypadku zamachu na mienie. Ale może też wskazywać, że przy niektórych dobrach chronionych taki wniosek jest niedopuszczalny. Trudno sobie np. wyobrazić, że jakiś przypadek zabójstwa człowieka mógłby zostać oceniony jako wykazujący znikomy tylko stopień społecznej szkodliwości czynu. Jednak co do zasady prawidłowo przyjmuje się, że nie ma przeszkód do przyjęcia znikomego stopnia społecznej szkodliwości w stosunku do przestępstw będących zbrodniami. Sąd Apelacyjny w Krakowie rozpatrywał to zagadnienie na tle przypadku rozboju, którego przedmiotem była wartość dwu zrabowanych papierosów nieprzekraczająca 1 zł (wyrok SA w Krakowie z dnia 18 stycznia 2011 r., II AKa 262/10, KZS 2011, z. 5, poz. 42). Właśnie rodzaj i charakter naruszonego dobra sprzeciwiałyby się takiej ocenie na tle ugruntowanego w społeczeństwach cywilizowanych systemu wartości. Natomiast kryterium to nie może być przydatne przy wymiarze kary, w szczególności gdy chodzi o działanie ogólnej dyrektywy wymiaru kary sformułowanej w art. 53 § 1 k.k. Dla oceny bowiem konkretnego przypadku przestępstwa, np. kradzieży, nie należy dokonywać oceny rodzaju dobra na tle innych rodzajów dóbr chronionych, lecz ocena stopnia społecznej szkodliwości danego przypadku powinna uwzględniać okoliczności pozwalające wyróżnić ten przypadek na tle możliwych innych przypadków kradzieży, a nie na tle jakichkolwiek innych przestępstw zwracających się przeciwko innym rodzajom dóbr chronionych.

Uznając dany przypadek za charakteryzujący się znikomym stopniem społecznej szkodliwości czynu, sąd powinien go konkretnie ocenić, uwzględniając ustawowe kryteria wskazane w art. 115 § 2 k.k. Nie powinna to być tylko ocena ogólna bez odwołania się do kryteriów przedmiotowych i podmiotowych (zob. wyrok SN z dnia 10 kwietnia 2006 r., IV KK 44/06, OSNwSK 2006, poz. 882; wyrok SN z dnia 12 lipca 2006 r., II KK 386/05, OSNwSK 2006, poz. 1402; wyrok SN z dnia 12 grudnia 2006 r., IV KK 395/06, OSNwSK 2006, poz. 2413). Wskazane w art. 115 § 2 k.k. kryteria stopniowania społecznej szkodliwości czynu obejmują – obok wzmiankowanego już rodzaju i charakteru naruszonego dobra – rozmiar wyrządzonej lub grożącej szkody, sposób i okoliczności popełnienia czynu, wagę naruszonych przez sprawcę obowiązków (charakter przedmiotowy), postać zamiaru, motywację sprawcy (charakter podmiotowy), rodzaj naruszonych reguł ostrożności i stopień ich naruszenia (zob. bliżej uwagi do

art. 115 § 2). Należy je oceniać w całości, wszystkie bowiem mają odpowiednie znaczenie – zarówno okoliczności przedmiotowe, jak i podmiotowe (por. postanowienie SN z dnia 8 stycznia 2008 r., V KK 416/07, OSNKW 2008, nr 5, poz. 36). Ustawa nie wprowadza hierarchii tych kryteriów. Słuszne jest jednocześnie stanowisko, że „ocena stopnia społecznej szkodliwości czynu może nastąpić wyłącznie po wcześniejszym stwierdzeniu, że zachowanie sprawcy w aspekcie realizacji znamion przedmiotowych jak i zawinienia stanowi przestępstwo. Gdy czyn zabroniony stanowi zamach na dwa lub więcej dobra chronione prawem, to zwiększa się jego stopień społecznej szkodliwości” (wyrok SN z dnia 11 kwietnia 2011 r., IV KK 382/10, KZS 2011, z. 10, poz. 16). Prawidłowe stanowisko zajął Sąd Apelacyjny w Gdańsku (wyrok z dnia 30 stycznia 2014 r., II AKa 7/14, LEX nr 1429017), podkreślając, że nie mają wpływu na ocenę stopnia społecznej szkodliwości czynu takie okoliczności, jak: niekaralność (karalność) sprawcy, jego dotychczasowe życie, jego właściwości i warunki osobiste, trudna sytuacja materialna czy rodzinna. Okoliczności te należy uwzględniać przy wymiarze kary. Do tych okoliczności należy także nagminność czynu. To stanowisko jest ważne, chociaż wydawałoby się, że dotyczy spraw oczywistych. Trzeba pamiętać, że chodzi tu o społeczną szkodliwość czynu i tylko te okoliczności, które charakteryzują czyn, powinny być uwzględniane przy ocenie stopnia społecznej szkodliwości konkretnego czynu.

4. **Zasada winy.** Paragraf 3 art. 1 k.k. wyraża zasadę winy. Polskie prawo karne, jak wszystkie współczesne ustawodawstwa karne, honoruje, poczynawszy od pierwszego polskiego kodeksu karnego z 1932 r., zasadę winy w całym jego obszarze – prawo karne powszechne, prawo karne skarbowe, prawo karne wojskowe, prawo wykroczeń. W kodeksach poprzednich zasada ta była realizowana poprzez postanowienia szczegółowe dotyczące przestępstwa nieumyślnego, ograniczonej odpowiedzialności za występki przy winie nieumyślnej, a także przez postanowienia dotyczące funkcji błędu oraz skutków niepoczytalności. Obowiązujący kodeks, oprócz tych postanowień szczegółowych zawartych m.in. w art. 8 i 9, eksponuje zasadę winy właśnie w art. 1, co jest rozwiązaniem ze wszech miar prawidłowym, chociaż nie oznacza, że zasada winy, tj. odpowiedzialności wyłącznie za czyn zawiniony, pojawiła się dopiero w trzecim polskim kodeksie karnym. Poprzednie kodeksy karne przyjmowały założenie, że poniżej nieumyślności nie ma odpowiedzialności karnej. Wynikało to właśnie ze wskazanych postanowień szczegółowych. Zachowanie człowieka, które nie wykazuje nieumyślności nawet na jej najniższym poziomie (niedbalstwo), należy traktować jako nieobjętą winą sprawcy i wobec tego niestanowiące podstawy odpowiedzialności karnej (por. wyrok SN z dnia 4 listopada 2002 r., III KK 58/02, LEX nr 56846).

Pojęcie winy w prawnokarnym sensie łączymy wyłącznie z czynem zabronionym. O winie można mówić także w znaczeniu moralnym, społecznym, procesowym. To ostatnie znaczenie słowa „wina” odnosi się do kwestii dowodzenia człowiekowi sprawstwa danego czynu. „Winien” w tym znaczeniu to tyle, co „wykonał zarzucany czyn”.

Wina w sensie moralnym opiera się na ocenach zachowania jednostki według norm moralnych. Wina w sensie społecznym opiera się na normach społecznych funkcjonujących w społeczeństwie w czasie dokonywania oceny zachowania człowieka. Podstawę odpowiedzialności karnej stanowić może jednak tylko wina w sensie prawnokarnym, wina relacjonowana do konkretnego czynu zabronionego, a nie do osobowości sprawcy (por. K. Buchała, *Prawo...*, s. 301).

Rozpatrując winę jako przesłankę odpowiedzialności karnej, należy ustosunkować się do istoty winy. Jej rozumienie jest rozbieżne w poglądach różnych autorów. Wątpliwości podnoszone niejednokrotnie w tej sprawie z punktu widzenia teoretycznego ożywiają dyskusje wobec problemu rozumienia istoty winy. Jednakże z punktu widzenia praktycznego tych wątpliwości nie można pozostawić do swobodnych rozstrzygnięć stosującego przepisy prawa karnego. Z wielości myśli zgłaszanych w tej sprawie praktyk musi wybrać odpowiedni punkt widzenia, jeżeli wina ma rzeczywiście stanowić przesłankę odpowiedzialności karnej. Należy więc podkreślić, że obie zasadnicze konkurujące ze sobą grupy koncepcji winy, tj. teorie psychologiczne i teorie normatywne, ujawniają odpowiednie wątpliwe elementy.

Teoria psychologiczna winy ujmuje jej istotę, w różnych postaciach, jako stosunek psychiczny sprawcy do czynu. Pewien niedostatek, który z tą koncepcją się łączy, zaznacza się poza sprawą czysto teoretycznego podejścia do problemu, przede wszystkim na odcinku przestępstwa nieumyślnego. Charakteryzuje się ono bądź to występowaniem obok świadomości także elementu wartościującego (wyższa postać nieumyślności, tj. lekkomyślność), bądź brakiem świadomości i decydującą rolą w zakresie odpowiedzialności elementu ocennego (niższa postać nieumyślności, tj. niedbalstwo).

Teorie normatywne kładą nacisk na możliwość postawienia sprawcy zarzutu, przy czym koncepcja kompleksowa nie odrywa wprost winy od elementu psychologicznego. Natomiast tzw. czysta teoria normatywna pozbawia pojęcie winy elementu psychologicznego, prowadząc w ten sposób do jej zubożenia (por. W. Wolter, *Nauka...*, s. 118). Ponadto „czyste” normatywne ujęcie winy tylko jako oceny postronnego obserwatora, oparte na niedefiniowalnych kryteriach (przeciętna miara staranności, staranność przeciętnego obywatela, doświadczenie życiowe, normy kultury) staje się wyraźnie elastyczną przesłanką odpowiedzialności karnej, jeżeli wina miałaby nadal tę przesłankę stanowić. Przy takim rozumieniu istoty winy niezupełnie jasna miałaby pozostawać rola umyślności i nieumyślności. Chodzi o relacje pomiędzy tak pojmowaną winą a umyślnością i nieumyślnością. Dążenie więc do odrywania od treści pojęcia winy czynnika psychologicznego, winy od strony podmiotowej i nadawanie rozumieniu winy wyłącznie znaczenia ocennego jest wątpliwe.

Właściwe jest, jak się wydaje, łączenie ze stosunkiem psychicznym sprawcy do czynu oceny zarzutu postąpienia niezgodnego z wymaganiami stawianymi człowiekowi

w danym wypadku. Słuszne jest więc wskazanie, że istota winy wyraża się w naganym, z punktu widzenia ustawy karnej, stosunku psychicznym sprawcy do czynu. Tę naganność zachowania człowieka w określonych warunkach stwierdzamy przez zastosowanie określenia czasownikowego charakteryzującego czyn zabroniony (zabija, uszkadza, zabiera, znieważa itd.).

Pozostawienie w treści pojęcia „wina” czynnika psychologicznego, przy koniecznym uwzględnieniu elementu zarzucalności, sprawia, że pojęcie to staje się bardziej klarowne, także pod względem przedmiotu dowodzenia. Czynniki psychologiczne stabilizuje sens pojęcia „wina” jako przesłanki odpowiedzialności karnej. Zaznacza się tym samym większa praktyczna przydatność takiego ujmowania winy (podmiotowa zdatność do popełnienia czynu, umyślność lub nieumyślność, możliwość postawienia zarzutu człowiekowi działającemu w normalnej sytuacji motywacyjnej) niż „czysto normatywnego”, opartego na niedających się określić kryteriach winy (zob. w tej sprawie S. Śliwiński, *Polskie...*, s. 210; J. Śliwowski, *Prawo...*, s. 177–178; W. Świda, *Prawo...*, s. 173; I. Andrejew, *Polskie...*, s. 195; K. Buchała, A. Zoll, *Polskie...*, s. 235; A. Wąsek, *Ewolucja prawnokarnego...*, s. 63 i n.; A. Marek, *Prawo karne*, 2011 s. 132–133; L. Gardocki, *Prawo karne*, 2011, s. 53–54).

Komentarz do art. 1 k.k. można zakończyć krótką informacją na temat stanu i struktury przestępczości w Polsce. Uwagi powyższe dotyczyły bowiem ogólnego pojęcia przestępstwa. Pojęcia „przestępstwo” można używać również zarówno na oznaczenie przepisu części szczególnej określającego pewien typ czynu zabronionego, jak i na oznaczenie konkretnego ujemnego faktu społecznego, który oceniamy jako fakt przestępny. Na podstawie Małego Rocznika Statystycznego Polski z 2010 r. (s. 103–104) oraz z 2014 r. (s. 104–105) można przedstawić następujące informacje:

- 1) w latach 2000, 2005, 2009, 2012 i 2013 osądzono w sądach powszechnych I instancji w sprawach karnych odpowiednio: 300 123 osoby dorosłe (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 7821), 577 789 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 8749), 468 299 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 7566), 461 186 i 422 211; w sprawach tych w latach 2000, 2005, 2009, 2012 i 2013 skazano odpowiednio: 250 154 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 1284), 504 281 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 1560), 417 629 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 1403), 405 234 i 357 826; uniewinniono odpowiednio: 9980 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 747), 13 091 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 891), 11 655 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 902), 10 599 i 10 026; odstąpiono od wymierzenia kary odpowiednio: 1460 osób (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 226), 1096 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 240), 694 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 183), 630 i 638; warunkowo umorzono postępowanie wobec odpowiednio: 23 399 osób (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 744), 30 364 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 744), 30 364 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 744).

nego – 680), 24 128 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 610), 30 481 i 29 867; umorzono postępowanie z innych przyczyn wobec odpowiednio: 15 130 osób (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 4820), 17 425 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 5378), 14 193 (w tym w sprawach z oskarżenia prywatnego – 4468), 1242 i 13 854;

2) w latach 2000, 2005, 2007, 2009 i 2012 skazano prawomocnie przez sądy powszechne za przestępstwa ścigane z oskarżenia publicznego, licząc według rodzajów przestępstw, następującą liczbę dorosłych:

a) w 2000 r. skazano łącznie 222 815 osób, w tym za: zabójstwo (art. 148 k.k.) – 480; uszczerbek na zdrowiu (art. 156 i 157 k.k.) – 6867; udział w bójce lub pobiciu (art. 158 i 159 k.k.) – 10 511; przestępstwa z ustaw o przeciwdziałaniu narkomanii – 2878; zgwałcenie (art. 197 k.k.) – 776; uchylenie się od obowiązku alimentacyjnego (art. 209 k.k.) – 20 984; korupcję (art. 228–231, 250a, 296a i 296b k.k.) – 578; kradzież rzeczy (art. 278 k.k.) – 23 063; kradzież z włamaniem (art. 279 k.k.) – 32 424; rozbój (art. 280 k.k.) – 8502; kradzież rozbójniczą (art. 281 k.k.) – 314; wymuszenie rozbójnicze (art. 282 k.k.) – 966; prowadzenie pojazdu na drodze przez osobę w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środka odurzającego (art. 178a k.k.) – 4;

b) w 2005 r. skazano łącznie 504 281 osób, w tym za: zabójstwo (art. 148 k.k.) – 657; uszczerbek na zdrowiu (art. 156 i 157 k.k.) – 8574; udział w bójce lub pobiciu (art. 158 i 159 k.k.) – 14 501; przestępstwa z ustaw o przeciwdziałaniu narkomanii – 20 219; zgwałcenie (art. 197 k.k.) – 1125; uchylenie się od obowiązku alimentacyjnego (art. 209 k.k.) – 10 946; korupcję (art. 228–231, 250a, 296a i 296b k.k.) – 1918; kradzież rzeczy (art. 278 k.k.) – 47 572; kradzież z włamaniem (art. 279 k.k.) – 26 634; rozbój (art. 280 k.k.) – 11 535; kradzież rozbójniczą (art. 281 k.k.) – 835; wymuszenie rozbójnicze (art. 282 k.k.) – 1469; prowadzenie pojazdu na drodze przez osobę w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środka odurzającego (art. 178a k.k.) – 153 160;

c) w 2007 r. skazano łącznie 426 377 osób, w tym za: zabójstwo (art. 148 k.k.) – 381; uszczerbek na zdrowiu (art. 156 i 157 k.k.) – 6721; udział w bójce lub pobiciu (art. 158 i 159 k.k.) – 12 013; przestępstwa z ustaw o przeciwdziałaniu narkomanii – 20 801; zgwałcenie (art. 197 k.k.) – 815; uchylenie się od obowiązku alimentacyjnego (art. 209 k.k.) – 8924; korupcję (art. 228–231, 250a, 296a i 296b k.k.) – 2641; kradzież rzeczy (art. 278 k.k.) – 37 455; kradzież z włamaniem (art. 279 k.k.) – 15 630; rozbój (art. 280 k.k.) – 7226; kradzież rozbójniczą (art. 281 k.k.) – 638; wymuszenie rozbójnicze (art. 282 k.k.) – 746; prowadzenie pojazdu na drodze przez osobę w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środka odurzającego (art. 178a k.k.) – 138 811;

d) w 2009 r. skazano łącznie 420 729 osób, w tym za: zabójstwo (art. 148 k.k.) – 496; uszczerbek na zdrowiu (art. 156 i 157 k.k.) – 7532; udział w bójce lub pobiciu (art. 158 i 159 k.k.) – 13 595; przestępstwa z ustaw o przeciwdziałaniu narkomanii – 20 632; zgwałcenie (art. 197 k.k.) – 879; uchylenie się od obo-

- wiązku alimentacyjnego (art. 209 k.k.) – 9961; korupcję (art. 228–231, 250a, 296a i 296b k.k.) – 2962; kradzież rzeczy (art. 278 k.k.) – 36 581; kradzież z włamaniem (art. 279 k.k.) – 14 964; rozbój (art. 280 k.k.) – 7585; kradzież rozbójniczą (art. 281 k.k.) – 649; wymuszenie rozbójnicze (art. 282 k.k.) – 751, prowadzenie pojazdu na drodze przez osobę w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środka odurzającego (art. 178a k.k.) – 122 652;
- e) w 2012 r. skazano łącznie 408 107 osób, w tym za: zabójstwo (art. 148 k.k.) – 493; uszczerbek na zdrowiu (art. 156 i 157 k.k.) – 7335; udział w bójce lub pobiciu (art. 158 i 159 k.k.) – 9903; przestępstwa z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii – 19 231; zgwałcenie (art. 197 k.k.) – 719; uchyłanie się od obowiązku alimentacyjnego (art. 209 k.k.) – 12 271; korupcja (art. 228–231, 250a, 296a i 296b k.k.) – 2336; kradzież rzeczy (art. 278 k.k.) – 45 111; kradzież z włamaniem (art. 279 k.k.) – 17 856; rozbój (art. 280 k.k.) – 6159; kradzież rozbójniczą (art. 281 k.k.) – 627; wymuszenie rozbójnicze (art. 282 k.k.) – 640; prowadzenie pojazdu na drodze przez osobę w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środka odurzającego (art. 178a k.k.) – 125 305.

Artykuł 1 k.k. używa w § 1 określenia „odpowiedzialność karna”, którą łączy z czynem zabronionym. Jak wynika z postanowień § 2 i 3 tego przepisu oraz przepisów dotyczących przestępstwa umyślnego i nieumyślnego (art. 9 i 8 k.k.), nie każdy czyn zabroniony wywołuje odpowiedzialność karną. W pojęciu odpowiedzialności karnej nie mieszczą się też różne szczególne formy odpowiedzialności, np. odpowiedzialność dyscyplinarna, porządkowa, pieniężna, wykroczeniowa, posiłkowa (zob. T. Bojarski, *Z problematyki form...*).

Art. 2. [Przestępstwo skutkowe z zaniechania]

Odpowiedzialności karnej za przestępstwo skutkowe popełnione przez zaniechanie podlega ten tylko, na kim ciążył prawny, szczególny obowiązek zapobiegnięcia skutkowi.

Odpowiedzialność za przestępstwo materialne z zaniechania. Kodeks wprowadził wyraźną zasadę, że odpowiedzialność karna za przestępstwo skutkowe popełnione przez zaniechanie jest możliwa tylko wówczas, gdy na danej osobie ciążył prawny, szczególny obowiązek zapobiegnięcia skutkowi. Tak wyraźne postawienie tej kwestii w ustawie wydaje się przesądzać sprawę, że źródłem obowiązku prawnego może być tylko ustawa, umowa lub orzeczenie sądowe o charakterze konstytutywnym. Przestępstwa materialne z zaniechania polegają ze swej istoty na niewykonaniu obowiązku działania. Trafnie podkreśla Sąd Apelacyjny w Krakowie (wyrok z dnia 10 maja 2012 r., II AKa 48/12, KZS 2012, z. 7–8, poz. 49), że art. 2 k.k. uzależnia odpowiedzialność za przestępstwo skutkowe popełnione przez zaniechanie od szczególnego obowiązku prawnego ciążącego na sprawcy niedopuszczenia do tego skutku, oraz że

za przestępstwo skutkowe z zaniechanie może odpowiadać tylko ten, kto pełni funkcję gwaranta ochrony danego dobra, kogo obciąża obowiązek prawny, a nie tylko obowiązek społeczny czy moralno-obyczajowy.

Przyjmowano również dotychczas jako rzecz niewątpliwą, że obowiązek działania powinien mieć charakter prawny. U jego podłoża może leżeć obowiązek społeczny, moralny lub inny, ale to jest inne zagadnienie. Takie tło obowiązku działania może wyjaśniać stanowisko ustawy w tej sprawie. Jednakże obowiązek powinien zostać formalnie oparty właśnie na którymś z wymienionych źródeł. Tak np. obowiązek przyścia z pomocą drugiemu człowiekowi w szczególnej sytuacji zagrożenia dla życia lub zdrowia został sformułowany w art. 162 § 1 k.k. Obowiązek prawny może wynikać również z umowy. Taka podstawa obowiązku prawnego działania może wchodzić w rachubę w przypadku kwalifikowanego narażenia na niebezpieczeństwo określonego w art. 160 § 2 k.k. Obowiązek rentowy może zostać ustalony przez odpowiednie orzeczenie sądu, co wszak znajduje oparcie w przepisach prawa lub umowie. Obowiązek służbowy pracownika także wynika z umowy o pracę lub regulacji prawnej danej służby. Źródła obowiązku prawnego w postaci przepisu prawa lub umowy oczywiście nie podlegały kwestionowaniu również pod rządami dwóch poprzednich kodeksów.

Wątpliwości pojawiały się w kwestii trzeciego teoretycznie możliwego źródła obowiązku działania, tj. szczególnej sytuacji stworzonej przez sprawcę. Kwestia ta od dawna była dyskusyjna. Ten, kto swoim działaniem spowodował np. uszkodzenie urządzenia energetycznego, ponosi odpowiedzialność za wyrządzoną szkodę. Pojawiało się jednak pytanie, czy ten, kto stworzył w ten sposób stan zagrożenia, może ponosić odpowiedzialność wyłącznie za tak spowodowany stan niebezpieczeństwa, czy również za skutki dalej idące, np. śmierć człowieka, jeżeli nie podjął działania w kierunku usunięcia wywołanego zagrożenia. Podobnie mogło powstać pytanie, czy kierowca, który z obawy przed odpowiedzialnością karną za spowodowany wypadek nie przyszedł w możliwy sposób z pomocą ofierze wypadku i w ten sposób nie zapobiegł skutkowi śmiertelnemu, który nastąpił, powinien ponosić odpowiedzialność za umyślne spowodowanie śmierci człowieka.

W świetle art. 2 k.k. należy przyjąć, że szczególna sytuacja stworzona przez sprawcę nie tworzy podstawy do dalej idącej, szerszej odpowiedzialności karnej. Już bowiem w chwili zaniechania spełnienia obowiązku, zgodnie z brzmieniem art. 2 k.k., na sprawcy powinien ciążyć prawny szczególny obowiązek zapobiegnięcia skutkowi. Prawny, tzn. ustanowiony przez przepis prawny lub w niektórych wypadkach przez umowę, na podstawie której dana osoba podjęła się wykonywania określonych czynności, jak opieka nad osobą kaleką, małym dzieckiem, zabezpieczenie obiektu przed niebezpieczeństwem. Trafnie Sąd Najwyższy podkreśla, że pomiędzy zaniechaniem a skutkiem powinno wystąpić odpowiednie powiązanie normatywne (wyrok SN z dnia 22 listopada 2005 r., V KK 100/05, LEX nr 164374).

Należy podzielić pogląd, że jeżeli skutek stanowiący ustawowe znamię przestępstwa popełnionego przez zaniechanie jest następstwem bezprawnych zachowań wielu osób, to może on być przypisany tylko tym, które nie wykonały ciężącego na nich prawnego, szczególnego obowiązku zapobiegania skutkowi, i tylko wtedy, gdy w nastąpieniu skutku urzeczywistniło się niebezpieczeństwo, które wykonanie tego obowiązku miało odwrócić (wyrok SN z dnia 24 lutego 2005 r., V KK 375/04, OSNKW 2005, nr 3, poz. 31).

Natomiast nie jest w pełni jasne stanowisko SN zawarte w postanowieniu z dnia 15 lutego 2012 r., II KK 193/11, OSNKW 2012, nr 9, poz. 89. W orzeczeniu tym wypowiedziany został pogląd, że prawnokarną odpowiedzialność za skutek uzasadnia jedynie takie przyczynienie się, które w istotny sposób zwiększa ryzyko wystąpienia tego skutku. Dla przyjęcia karygodnego charakteru przyczynienia się do powstania skutku konieczne jest ustalenie, że sprawca niezależnie od innych warunków obiektywnego przypisania skutku swoim zachowaniem w sposób znaczący zwiększył ryzyko wystąpienia skutku stanowiącego znamię typu czynu zabronionego, co najczęściej będzie można wnioskować z faktu istotnego naruszenia reguł ostrożnego postępowania z dobrem prawnym w danych warunkach. Trzeba bowiem podkreślić, że odpowiedzialność karna jest zależna od czynu i związanego z nim skutku (przy przestępstwach materialnych oraz winy) i dodatkowo mają one być zawinione. Wątpliwe jest zatem, czy zasadnicza powinna być rola „istotności” skutku rozpatrywanego samodzielnie. Skutek rozpatrywany niejako odrębnie nie stanowi samodzielnej przesłanki odpowiedzialności, a istotność przyczynienia się może rzutować na zakres odpowiedzialności, a nie przesądzać o niej samej. Każde przyczynienie się do skutku staje się przesłanką odpowiedzialności, ale przy uwzględnieniu ograniczenia podmiotowego wynikającego z zasady winy.

Art. 3. [Zasada humanitaryzmu]

Kary oraz inne środki przewidziane w tym kodeksie stosuje się z uwzględnieniem zasad humanitaryzmu, w szczególności z poszanowaniem godności człowieka.

Zasada humanitaryzmu. Kodeks w przepisie tym akcentuje zasadę humanitaryzmu przy stosowaniu kar i innych środków, tj. w szczególności kar zasadniczych i dodatkowych (kary i środki karne). Z przepisu wynika, że zasada ta odnosi się do kar i innych środków przewidzianych w kodeksie. W pierwszym rzędzie chodzić tu może o środki karne, czyli kary dodatkowe. Jest wątpliwe, czy i w jakim zakresie może się ona odnosić do środków związanych z okresem próby. Te są bowiem wyraźnie nastawione na korzyść sprawcy. Może powstawać również pytanie, w jakim zakresie może się ona odnosić do środków zabezpieczających, których stosowanie i tak jest wyraźnie uwarunkowane szczegółowymi przesłankami określonymi w art. 93 i 94 § 1 k.k. (obecnie art. 93a do art. 93g k.k.).

Podkreślenie zasady humanitaryzmu przy stosowaniu wszelkich kar wobec sprawców jest naturalnie celowe. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że współcześnie, w szczególności w warunkach europejskich systemów prawnych, ma ona już raczej charakter symboliczny. Akcenty symboliczne także są jednak potrzebne. Wymiar symboliczny tej zasady wynika z tego, że ustawodawstwo karne nie wprowadza, inaczej niż w czasach dawniejszych, kar, które można uznawać za niehumanitarne. Chodziłoby o kary cielesne lub inne kary łączące się ze szczególną dolegliwością dla sprawcy, jak zesłanie, przesiedlenie lub kary połączone z ciężkimi robotami. Takich kar już w zasadzie nie ma. Ale humanitaryzm prawa karnego może oznaczać rezygnację z orzekania np. kary pozbawienia wolności w stosunku do osób obłożnie chorych. Kary tej jednak nie można wykluczyć w stosunku do sprawców ciężkich przestępstw. Trafne jest ogólne założenie, że chodzi tu o minimalizację cierpień, dolegliwości i innych niedogodności zadawanych w związku z realizacją norm prawa karnego (zob. postanowienie SN z dnia 19 października 2010 r., II KK 224/10, Biul. PK 2010, nr 6, poz. 38).

Humanitaryzm prawa karnego może odnosić się również do fazy wykonywania kary i na tym odcinku zaznacza się on praktycznie w wyższym stopniu niż przy samym orzekaniu kary. Chodzi o godne warunki odbywania kary pozbawienia wolności w zakładzie karnym, poszanowanie praw człowieka w fazie wykonywania tej kary. Na przykład Sąd Apelacyjny w Krakowie uznał, że nadmierne odwlekanie wykonania kary, sprzeczne z powinnością niezwłocznego wykonywania kar (art. 9 § 1 k.k.w.), jest sprzeczne z powinnością postępowania humanitarnego (postanowienie z dnia 26 czerwca 2000 r., II AKz 232/00, KZS 2000, z. 7–8, poz. 56). Jednakże trzeba uznać za uzasadnione postulaty uzupełnienia tej zasady również o dbałość przy orzekaniu kar o zabezpieczenie poszanowania porządku prawnego. W ten sposób nastąpi połączenie reguł godnego traktowania skazanego z potrzebą zapewnienia również bezpieczeństwa porządku prawnego.

Art. 4. [Stosowanie ustawy karnej w czasie]

§ 1. Jeżeli w czasie orzekania obowiązuje ustawa inna niż w czasie popełnienia przestępstwa, stosuje się ustawę nową, jednakże należy stosować ustawę obowiązującą poprzednio, jeżeli jest względniejsza dla sprawcy.

§ 2. Jeżeli według nowej ustawy za czyn objęty wyrokiem nie można orzec kary w wysokości kary orzeczonej, wymierzoną karę obniża się do wysokości najsurowszej kary możliwej do orzeczenia na podstawie nowej ustawy.

§ 3. Jeżeli według nowej ustawy czyn objęty wyrokiem nie jest już zagrożony karą pozbawienia wolności, wymierzoną karę pozbawienia wolności podlegającą wykonaniu zamienia się na grzywnę albo karę ograniczenia wolności, przyjmując że jeden miesiąc pozbawienia wolności równa się 60 stawkom dziennym grzywny albo 2 miesiącom ograniczenia wolności.

§ 4. Jeżeli według nowej ustawy czyn objęty wyrokiem nie jest już zabroniony pod groźbą kary, skazanie ulega zatarciu z mocy prawa.

Kolizja ustaw karnych w czasie. Artykuł 4 k.k., wzorem podobnych rozwiązań przyjętych w obu kodeksach poprzednich, reguluje prawidłowo zagadnienie kolizji ustaw karnych w czasie. Jest rzeczą niezbędną rozstrzygnięcie sprawy zastosowania przepisów ustawy, gdy następuje ich zmiana po popełnieniu czynu. Poważna liczba spraw o przestępstwa popełnione pod rządami jednej ustawy musi być z konieczności rozpatrywana już w czasie obowiązywania ustawy nowej. Najczęściej chodzi o zmianę kodeksu karnego jako całości, ale także poszczególnych jego przepisów albo przepisów karnych innych ustaw.

Obowiązujący kodeks od dnia 1 września 1998 r. był już zmieniany wielokrotnie. Niezbędne jest więc ustawowe rozstrzygnięcie, która z dwóch ustaw konkurujących ze sobą, tj. ustawa czasu popełnienia czynu czy ustawa czasu orzekania, powinna mieć zastosowanie w danej sprawie. Za ustawą czasu popełnienia czynu przemawiać może argument, że zachowanie człowieka powinno być oceniane według stanu prawnego obowiązującego w czasie czynu. Jest to niewątpliwie argument istotny (*lex retro non agit*). Takie działanie byłoby w pełni praworzadne. Jednakże i za stosowaniem nowej ustawy przemawiają pewne argumenty (*lex retro agit*), jak np. celowość zmiany ustawy, pierwszeństwo nowości. Jeżeli zostaje wydana ustawa nowa, to – zakładając racjonalizm działania ustawodawczego – wolno przyjąć, że zmiana jest uzasadniona i nowej ustawie przysługuje pierwszeństwo. Nie można tu oprzeć się wprost, nie bacząc na następstwa decyzji o wyborze ustawy, na – wydawałoby się jedynie słusznej – zasadzie *lex retro non agit*.

Polskie prawo karne rozstrzyga problem kolizji ustaw karnych w czasie, czyli kwestię działania lub niedziałania ustawy wstecz, opierając się na naczelnym założeniu, że zmiana ustawy karnej nie może działać na niekorzyść sprawcy. Artykuł 4 § 1 oraz art. 1 § 1 k.k. dają podstawę do sformułowania następujących rozwiązań:

- 1) w razie zmiany ustawy karnej obowiązuje ustawa nowa, jeżeli nie zmienia ona niczego w sytuacji prawnej sprawcy (pierwszeństwo nowości);
- 2) stosuje się ustawę nową tym bardziej, gdyby była ona względniejsza dla sprawcy;
- 3) tym bardziej stosuje się ustawę nową, jeżeli znosi ona przestępność czynu (wniosek z art. 4 § 4);
- 4) stosuje się ustawę dawną, jeżeli jest ona dla sprawcy względniejsza;
- 5) stosuje się ustawę dawną, jeżeli nie знаła ona przestępności danego czynu, a tę przestępność wprowadza dopiero ustawa nowa (art. 1 § 1 k.k.).

Można zatem wyszczególnić trzy przypadki działania ustawy wstecz i dwa przypadki działania ustawy dawnej – wszystkie one są podporządkowane naczelnemu założeniu niepogarszania sytuacji prawnej sprawcy przy zmianie ustaw karnych. W sytuacji gdy przedmiotem postępowania są czyny popełnione pod rządami ustawy dawnej, sąd, stosując oceny odnoszące się do stanu prawnego czasu orzekania, powinien uzasadnić ten wybór, podając powody uznania nowej ustawy za względniejszą (zob. wyrok SN z dnia 10 października 2007 r., V KK 194/07, Prok.i Pr.-wkł. 2008, nr 1, poz. 1).

Wyjaśnienia wymaga kryterium ustawy względniejszej. Ustawa względniejsza to tyle, co korzystniejsza dla sprawcy. Przy takiej ocenie dwóch porównywanych ustaw należy obok zagrożeń karnych uwzględnić instytucje wpływające na wymiar kary – praktycznie wszystkie te, które wymiar kary kształtują. Oznacza to, że porównując dwie ustawy (z czasu popełnienia czynu i z czasu orzekania w tej sprawie), należy ocenić rozwiązania ustawowe, które mogą mieć zastosowanie w danym przypadku (zob. wyrok SN z dnia 2 lutego 2006 r., V KK 199/05, OSNwSK 2006, poz. 271). Nie chodzi tu o porównywanie dwóch ustaw *in abstracto*, lecz w sposób konkretny. Porównaniu podlegają te rozwiązania, które w konkretnym wypadku mogą mieć zastosowanie.

Jednolicie wypowiada się w tej kwestii Sąd Najwyższy (zob. wyrok SN z dnia 4 czerwca 2004 r., III KK 125/03, LEX nr 110539; zob. również wyrok SN z dnia 3 grudnia 2003 r., V KKK 73/03, Prok. i Pr.-wkł. 2004, nr 3, poz. 1; wyrok SN z dnia 4 września 2003 r., IV KKN 466/00, LEX nr 81200). Przykładowo, jeżeli sprawca jest pierwszy raz karany, to nie ma żadnego uzasadnienia, aby porównywać przepisy dotyczące recydywy. W sytuacji natomiast, gdy sprawca ma być skazany za poważne przestępstwo, z którym łączy się wieloletnie lub co najmniej kilkuletnie pozbawienie wolności, nie byłoby uzasadnienia dla porównywania przesłanek warunkowego zawieszenia wykonania kary. Niezbędna konkretność porównania rozwiązań obu ustaw nie sprzeciwia się uwzględnieniu zmiany zagrożeń karnych nawet wówczas, gdy sąd jest przekonany, że zarówno na podstawie dawnej, jak i obecnie obowiązującej ustawy orzekłby identyczną karę. Zmiana ustawowego zagrożenia jest wyrazem oceny ze strony ustawodawcy danego czynu, który ustawa nowa może zaopatrzyć w surowszą lub łagodniejszą karę. I wówczas staje się ona albo ustawą względniejszą, albo ustępuje pod tym względem ustawie poprzedniej, także wtedy, gdy nie zmienia zbrodni w występki albo odwrotnie. Natomiast zamiana występków na zbrodnie wywołuje oczywiście istotne niekorzystne konsekwencje dla sprawcy i przepis taki powinien ustąpić przepisowi z czasu popełnienia czynu (por. uchwała SN z dnia 26 stycznia 2007 r., I KZP 34/06, OSNKW 2007, nr 2, poz. 10). Taka sytuacja wystąpi również, jeżeli czyn zabroniony jest w nowej ustawie zagrożony karą o dolnej granicy surowszą niż jego odpowiednik w dawnej ustawie. Wówczas należy stosować ustawę dawną jako względniejszą dla sprawcy (zob. wyrok SN z dnia 21 stycznia 2009 r., II KK 191/09, Prok. i Pr.-wkł. 2009, nr 6, poz. 1). Trafnie podkreślił Sąd Najwyższy (wyrok z dnia 23 października 2012 r., V KK 447/11, LEX nr 1228655), że przy dokonywaniu oceny poszczególnych ustaw w celu ustalenia, która z nich jest „względniejsza” w rozumieniu art. 4 § 1 k.k., równorzędne znaczenie mają zarówno sama wysokość sankcji przewidzianych za ten sam typ przestępstwa w porównywanych ustawach, jak i warunki zaostrzenia lub łagodzenia kary, nakładania obowiązków oraz orzekania nawiązek i innych środków karnych, skutki skazania i przedawnienie. W wyroku tym Sąd Najwyższy sformułował słuszny pogląd, że reguła zawarta w art. 4 § 1 k.k. ma zastosowanie nie tylko do sytuacji, w której ustawa względniejsza obowiązywała w czasie popełnienia przypisanego sprawcy przestępstwa, lecz także do sytuacji, w której w okresie między chwilą popełnienia przestępstwa a chwilą

orzekania obowiązywała, choćby przez krótki okres, taka ustawa względniejsza. W ten sposób Sąd Najwyższy wypowiedział się za stosowaniem ustawy pośredniej, jeżeli była ona w układzie zmieniających się przepisów najwzględniejsza.

Kodeks obowiązujący zawiera postanowienia niejednokrotnie korzystniejsze dla sprawcy w porównaniu z kodeksem poprzednim, dlatego problem ustaw karnych w czasie nie wystąpił po jego wejściu w życie z wyraźną ostrością. Jednak zagadnienie kolizji ustaw karnych aktualizuje się w związku z licznymi zmianami przepisów tego kodeksu. Tak np. słusznie Sąd Najwyższy zwrócił uwagę, że wprowadzony przez ustawę z dnia 5 listopada 2009 r. (Dz. U. Nr 206, poz. 1589 z późn. zm.) przepis art. 89 § 1a k.k. nie może działać wstecz. Może dotyczyć tylko skazań za przestępstwa popełnione po wejściu w życie tej ustawy, tj. po dniu 7 czerwca 2010 r. (wyrok z dnia 12 kwietnia 2011 r., VI KK 74/11, OSNKW 2011, nr 6, poz. 54). Natomiast co do relacji przepisów obowiązującego kodeksu karnego do przepisów kodeksu karnego z 1969 r. słuszne jest stanowisko dotyczące kar dodatkowych (środków karnych), że stosować należy kodeks karny z 1969 r., gdyż kodeks ten w katalogu kar dodatkowych nie przewidywał naprawienia szkody nawet w postaci fakultatywnej – obecnie obowiązek ten wynika z art. 46 § 1 k.k. (wyrok SN z dnia 18 lutego 2009 r., III KK 349/08, Biul. PK 2009, nr 6, poz. 13).

Słuszne jest również stanowisko, że skoro stan prawny w chwili popełnienia przez skazanego przestępstwa nie przewidywał możliwości orzeczenia środka karnego w postaci zakazu wstępu na imprezę masową, a taki środek w stosunku do niego orzeczono, to bezsporne jest, że ustawa poprzednio obowiązująca była dla sprawcy względniejsza (tak SN w wyroku z dnia 20 stycznia 2012 r., III KK 388/11, LEX nr 1119523).

Kodeks szczegółowo reguluje kwestie związane ze zmianą ustawy na korzyść. W art. 4 w § 2 k.k. nakazuje obniżenie nawet kary już orzeczonej do górnej granicy ustawowego zagrożenia, jeżeli jest ono niższe niż kara orzeczona. W § 3 ustala zamianę orzeczonej kary pozbawienia wolności na karę grzywny lub ograniczenia wolności, jeżeli przepis nowy nie przewidywałby kary pozbawienia wolności za dany czyn. Natomiast w § 4, zgodnie z poprzednimi rozwiązaniami, stanowi, że skazanie ulega zatarciu z mocy prawa, jeżeliby nowa ustawa uchylała przestępność danego czynu. Ściśle rzecz ujmując – w ustawie użyto sformułowania „czyn objęty wyrokiem nie jest już zabroniony pod groźbą kary”, co właśnie należy rozumieć w ten sposób, że czyn ten przestał być przestępstwem. Może on jednak pozostać wykroczeniem, np. tak się dzieje w wyniku zmiany art. 264 k.k. Czyn określony w § 1 tego przepisu stał się wykroczeniem (art. 49a k.w.). Powstaje kwestia, czy w takim wypadku można przyjąć zatarcie skazania. Moim zdaniem nie, ponieważ czyn pozostaje nadal zabroniony pod groźbą kary. Wydaje się jednak, że możliwa jest zmiana skazania za przestępstwo na skazanie za wykroczenie z wszystkimi wynikającymi z tego konsekwencjami. Inny pogląd, gdy chodzi o przestępstwa powszechne, prezentuje J. Majewski (*Wpływ kontrawencjonalizacji...*, s. 271 i n., s. 278).

Polskie kodeksy karne – wszystkie trzy dotychczasowe – dobrze regulują zagadnienie kolizji ustaw karnych w czasie z powodu zmiany stanu prawnego. Regulacjom tym stale towarzyszy założenie, aby na zmianie ustawodawstwa karnego nie ucierpiał sprawca. Obok prawidłowego ujęcia reguł wyboru ustawy przy orzekaniu w sprawie o przestępstwo popełnione w czasie obowiązywania ustawy dawnej, określa się dokładnie następstwa prawne zmienionego na korzyść sprawcy stanu prawnego. Artykuł 4 kodeksu obowiązującego potwierdza w § 2 zasadę, że nawet po skazaniu sprawcy należy zredukować karę do górnej granicy nowego ustawowego zagrożenia przewidzianego za dany czyn. Przepis w redakcji sprzed dnia 1 lipca 2015 r. stanowił, że: „Jeżeli według nowej ustawy czyn objęty wyrokiem zagrożony jest karą, której górna granica jest niższa od kary orzeczonej, wymierzona karę obniża się do górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za taki czyn w nowej ustawie”. Analogiczne, uprzednio obowiązujące rozwiązanie w tej sprawie znajdowało się w przepisach przejściowych kodeksu karnego z 1969 r. – art. XIV § 1 pkt 4. Mogło się wydawać, że ujęcie przepisu nie powinno wywoływać trudności w odczytywaniu jego treści – chodziło oczywiście o porównanie kary orzeczonej z tą samą karą obecnie przewidzianą – porównanie pod względem ich górnych granic. Wydawało się w szczególności, że określenie „górna granica ustawowego zagrożenia” oznacza po prostu zagrożenie karą określone w przepisie części szczególnej i tylko tyle. Tak też orzekł Sąd Najwyższy m.in. w postanowieniu z dnia 6 września 2000 r., III KKN 337/00, OSNKW 2000, nr 9–10, poz. 81; zob. również A. Grześkowiak (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2015, s. 67–68). Ale nie było co do tego pełnej zgody. W piśmiennictwie wystąpił natomiast wyraźnie odmienny pogląd wskazujący, że chodzi tu o „granice dopuszczalnego maksymalnego wymiaru kary za dany czyn na podstawie nowej ustawy” (A. Zoll (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2012, s. 111–112). Zatem przy tej ocenie należałoby uwzględnić również możliwe przesłanki nadzwyczajnego zaostrzenia kary (np. art. 64 k.k.) oraz obniżenia górnej granicy zagrożenia np. na podstawie art. 10 § 3 k.k. Osobiście nie podzielam tej opinii, bowiem ustawowe zagrożenie karą łączy się ściśle z przepisem części szczególnej kodeksu, ale to inna sprawa. Zmieniony przepis art. 4 § 2 k.k. stanowi nie o górnych granicach kary, ale o „wysokości najsurowszej kary możliwej (obecnie) do orzeczenia”. Brzmi to nieco tajemniczo, skłaniając do pytania, czy mieści się w tym określeniu możliwość zastosowania innej kary, gdy dotychczasowa obecnie już za ten czyn nie występuje? Nie wchodziłby tu w rachubę przypadek kary pozbawienia wolności, bowiem tę kwestię reguluje niezmieniony § 3 art. 4 k.k. Określenie „najsurowsza kara możliwa do orzeczenia” może więc odnosić się do kary ograniczenia wolności i grzywny, przyjmując, że taka zamiana jest możliwa wobec braku kary orzeczonej w nowym przepisie. W każdym razie zasada sformułowana w § 2 art. 4 k.k. – konieczność obniżenia kary do nowych górnych granic ustawowego zagrożenia została co do istoty zachowana. Zatem jest to rozwiązanie prawidłowe. Ale możliwy jest i inny wniosek łączący się z zaznaczoną sprawą sporu – czy art. 4 § 2 k.k. miał na uwadze tylko ściśle ustalone zagrożenie w przepisie części szczególnej, czy też chodziło o granicę „dopuszczalnego maksymalnego wymia-

ru kary za dany czyn” – jak miało to znaczyć zdaniem niektórych autorów. W tej kwestii znaczenie mogą mieć właśnie podstawy nadzwyczajnego obostrzenia kary oraz podstawy obowiązkowej obniżki zagrożenia (np. art. 64 § 2, art. 10 § 3 k.k.). Przy takiej interpretacji przepis § 2 art. 4 k.k. w nowej redakcji usuwałby zaznaczone możliwe wątpliwości wynikające na tym tle, czyli zobowiązywałby do uwzględnienia odpowiednio przepisów części ogólnej kodeksu karnego. Wyjaśniają tę sprawę w tym kierunku autorzy komentarza pod red. A. Grześkowiak i K. Wiak (zob. A. Grześkowiak (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2015, s. 68). Nowe ujęcie § 2 art. 4 k.k. nie posługuje się określeniem „zagrożenie karą”. Warto przy tym zwrócić uwagę na nieco arbitralne zdanie co do znaczenia tej zmiany występujące w uzasadnieniu projektu ustawy. Napisano tam: „Potrzeba nowelizacji art. 4 § 2 wynika z utrwalonego, rozmiągającego się z wolą ustawodawcy orzecznictwa Sądu Najwyższego, przyjmującego, że na konieczność zmiany wyroku przekraczającego górną granicę ustawowego zagrożenia nie ma wpływu możliwość orzeczenia kary w takiej samej wysokości przy zastosowaniu obostrzeń przewidzianych także nową ustawą”. Czyli akcentuje się na złą stronę orzecznictwa sądowego „rozmiąganie się z wolą ustawodawcy”. Miałoby to znaczyć, że „wola ustawodawcy” nakazywała inne rozumienie określenia „górną granicę ustawowego zagrożenia” niż podpowiadałby to język powszechny. Jest to wątpliwe. Obecnie zatem rozumienie tego określenia będzie już zgodne z „ową wolą”. Należałoby przyjąć, że będzie zgodne z nowym rozwiązaniem zastosowanie kary grzywny, gdyby się tak zdarzyło, że czyn obecnie jest zagrożony tylko tą karą, a przed zmianą możliwe było również ukaranie karą ograniczenia wolności – oczywiście zakładając realność takich przypadków. Zaznaczyć należy, że szersze zmiany w zakresie rozpatrywanego tu zagadnienia wprowadzono w kodeksie wykroczeń (art. 2a) w odniesieniu do sytuacji, gdy nastąpiła zamiana przestępstwa w wykroczenie. Jest to zrozumiałe, ponieważ w takim wypadku muszą być honorowane zarówno rodzaje, jak i granice kar przewidzianych w kodeksie wykroczeń. Kara orzeczona za przestępstwo musi zostać przekształcona na karę właściwą z punktu widzenia przepisów kodeksu wykroczeń. Tak też uczyniono. Wątpliwości nasuwać mogą postanowienia § 3 art. 2a k.w., który przewiduje wykonanie orzeczonych środków karnych, środków kompensacyjnych, środków związanych z poddaniem sprawcy próbie, środków zabezpieczających na podstawie przepisów dotychczasowych. Zakresy tych środków według kodeksu karnego i kodeksu wykroczeń nie pokrywają się w całości, zatem mimo przekształcenia przestępstwa w wykroczenie mogą być wykonywane środki nieprzewidziane w kodeksie wykroczeń, jeżeli orzeczono je w czasie, gdy czyn stanowił przestępstwo. Różny też może być czas trwania tych środków. Wątpliwości może nasuwać również przewidziane w § 2 art. 2a k.w. stosowanie kar grzywny lub ograniczenia wolności według dotychczasowych zasad, jeżeli nie przekraczają one górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za dany czyn. Trzeba zwrócić w związku z tym uwagę, że kara ograniczenia wolności w nowym ujęciu przepisów kodeksu karnego przybiera odpowiednio inny kształt niż dotychczasowy oraz że jej treść nie ulega zmianie w kodeksie wykroczeń. Tak więc za czyn stanowiący w fazie wykonywania kary

wykroczenie może być wykonywana kara ograniczenia wolności o treści związanej z przestępstwem. Zwraca uwagę na wątpliwości na tle art. 2a k.w. W. Konarska-Wrzošek, *Nowe przepisy intertemporalne – wątpliwości i trudności w ich praktycznym stosowaniu* (w:) *Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga Jubileuszowej Prof. Zofii Sienkiewicz*, Wrocław 2015. Są to jednak uwagi wiążące się tylko pośrednio z kwestią mieszczącą się w rozpatrywanym temacie. Natomiast z nowym ujęciem art. 4 § 2 k.k. łączy się pytanie, czy obowiązek obniżenia granic kary dotyczy także ewentualnie środków karnych i innych środków, które zostały orzeczone. Dopuszcza się (zob. A. Grześkowiak (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2015, s. 69), że na zasadzie analogii na korzyść sprawcy należy zastosować tę regułę także do prawomocnie orzeczonych środków karnych, dostrzegając jednak pewien niedostatek w nowym rozwiązaniu. Możliwość działania na korzyść sprawcy na tym odcinku jest zachęcająca, lecz nasuwają się wątpliwości. Obowiązujący kodeks wyraźnie przeciwstawia sobie określenia: „kara” i „środki karne”. Już z tego względu wolno przyjąć, że art. 4 § 2 k.k. w nowym ujęciu, stanowiąc o „karze”, wyłącza z zakresu swojej regulacji środki karne. Nadto nowy art. 2a wprowadzony do kodeksu wykroczeń stanowi w § 3, że środki karne i inne środki wykonuje się według wyroku skazującego wydanego w czasie obowiązywania ustawy dawnej. Oznacza to wyraźny kierunek rozwiązań w tym zakresie, tj. dążenie do zmiany tylko orzeczonej kary z pozostawieniem dotychczasowego stanu rzeczy w zakresie orzeczonych środków.

Wyjątek od zasady działania zmiany ustawy na korzyść sprawcy lub co najmniej nie-działania na niekorzyść mogą stanowić ustawy epizodyczne, które – jeżeli się pojawiają – zachowują obowiązywanie jej przepisów w stosunku do czynów popełnionych pod ich rządami nawet wówczas, gdy orzekanie następuje po zakończeniu czasu obowiązywania tej ustawy. Na gruncie kodeksu karnego z 1969 r. działanie nowej ustawy na niekorzyść sprawcy dotyczyło szczególnych środków stosowanych wobec recydywistów (nadzór ochronny i ośrodek przystosowania społecznego). Polskie prawo karne w okresie powojennym знаło przypadki działania ustawy na niekorzyść. Chodzi tu o dekrety z lat 1944 i 1946, tj. dekret o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad jeńcami i ludnością cywilną, dekret o odstępie od narodowości w czasie wojny w latach 1939–1945 oraz dekret o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia publicznego. Dwa pierwsze dekrety miały uzasadnienie moralne, narodowe i międzynarodowe, dekret trzeci był klasycznym aktem działającym z mocą wsteczną ze względów politycznych (zmiana ustroju).

Gdy chodzi o obowiązujący stan prawny, należy zwrócić uwagę, że możliwy wyjątek dopuszcza art. 15 p.w.k.k., a mianowicie terminy przedawnienia i zatarcia skazania ustala się według przepisów tego kodeksu (por. wyrok SN z dnia 8 lutego 2006 r., III KK 265/05, OSNwSK 2006, poz. 300).

Ustawa z dnia 3 czerwca 2005 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny (Dz. U. Nr 132, poz. 1109), wydłużająca okresy przedawnienia, wprowadza zmiany w tym zakresie także w odniesieniu do czynów popełnionych przed jej wejściem w życie (art. 2 ustawy).

Reguły określone w art. 4 § 1 k.k. odnoszą się również do kary łącznej, w tym orzekanej w wyroku łącznym. Podkreśla tę potrzebę SN w wyroku z dnia 17 stycznia 2013 r., II KK 84/12, Biul. SN 2013, nr 5, poz. 10, zaznaczając, że stosując art. 4 § 1 k.k. w postępowaniu o wydanie wyroku łącznego, sąd powinien ustalić, która ustawa jest względniejsza dla sprawcy, porównując stan normatywny z dnia orzekania w przedmiocie wydania wyroku łącznego oraz stan normatywny z czasu popełnienia każdego z przestępstw. Sąd Najwyższy wypowiedział się również, że możliwość wymierzenia kary łącznej w wyroku łącznym na podstawie art. 89 § 1a k.k., zgodnie z regułą prawa temporalnego zawartą w art. 4 § 1 k.k., dotyczy skazań za zbiegające się przestępstwa na kary pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem ich wykonania popełnione po dniu 7 czerwca 2010 r. (wyrok SN z dnia 6 grudnia 2012 r., V KK 364/12, Prok.i Pr.-wkł. 2013, nr 3, poz. 3).

Art. 5. [Zasada terytorialności]

Ustawę karną polską stosuje się do sprawcy, który popełnił czyn zabroniony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, jak również na polskim statku wodnym lub powietrznym, chyba że umowa międzynarodowa, której Rzeczpospolita Polska jest stroną, stanowi inaczej.

Zasada terytorialności. Artykuł 5 k.k. określa w tradycyjnym ujęciu zasadę terytorialności. Spośród zasad obowiązywania ustawy pod względem miejsca, podmiotu przestępstwa, charakteru czynu i umów międzynarodowych tylko ta zasada została umieszczona w rozdziale I. Pozostałe znajdują się, wzorem rozwiązań kodeksu karnego z 1969 r., w rozdziale XIII części ogólnej kodeksu – „Odpowiedzialność za przestępstwa popełnione za granicą”. Zasada terytorialności jest niewątpliwie zasadą wiodącą, zasady pozostałe dopełniają ją. W myśl zasady terytorialności polskiemu prawu karnemu podlegają wszystkie te osoby, które popełniły czyn zabroniony na terytorium państwa polskiego, na polskim statku wodnym lub powietrznym.

Zasięg terytorialny zastosowania polskiego prawa karnego stanowi terytorium państwa polskiego wyznaczone granicami państwowymi łącznie z pasem wód przybrzeżnych o szerokości 12 mil morskich, licząc od linii brzegowej, tj. linii najniższego stanu wody wzdłuż wybrzeża lub zewnętrznej granicy morskich wód wewnętrznych (ustawa z dnia 21 marca 1991 r. o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej, tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 934 z późn. zm.; ustawa z dnia 12 października 1990 r. o ochronie granicy państwowej, tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 930). Miejsce popełnienia przestępstwa stanowi także słup powietrza nad terytorium pań-

stwa polskiego do wysokości wyznaczającej swobodne loty statków kosmicznych. Sięga także pod powierzchnię ziemi.

Wyjątek od zasady terytorialności mogą stanowić immunitety materialne i formalne. Te ostatnie dotyczą także, na zasadzie wzajemności, przedstawicieli placówek państw obcych (art. 578 i n. k.p.k.).

Art. 6. [Czas i miejsce popełnienia czynu zabronionego]

§ 1. Czyn zabroniony uważa się za popełniony w czasie, w którym sprawca działał lub zaniechał działania, do którego był obowiązany.

§ 2. Czyn zabroniony uważa się za popełniony w miejscu, w którym sprawca działał lub zaniechał działania, do którego był obowiązany, albo gdzie skutek stanowiący znamię czynu zabronionego nastąpił lub według zamiaru sprawcy miał nastąpić.

Czas popełnienia przestępstwa. Paragraf 1 art. 6 k.k. określa czas popełnienia przestępstwa w ten sposób, że jest nim czas działania lub zaniechania, do którego sprawca był zobowiązany, a nie czas nastąpienia skutku przy przestępstwach materialnych. Nastąpienie skutku ma natomiast znaczenie dla biegu przedawnienia (art. 101 § 3 k.k.). W wypadku przestępstw realizowanych w dłuższym czasie powinien decydować moment zakończenia działania lub zaniechania, a nie moment rozpoczęcia działania (por. postanowienie SA w Krakowie z dnia 28 kwietnia 2010 r., II AKz 154/10, KZS 2010, z. 5, poz. 32). Przy przestępstwie trwałym lub o zbiorowo oznaczonym czynie (np. niealimentacja lub zmuszanie) należy jednak czas popełnienia czynu określić przez oznaczenie początku i zakończenia czynu sprawcy. Jeżeli w czasie trwania czynu nastąpiłaby zmiana ustawy (przestępstwo trwałe lub o zbiorowo oznaczonym czynie), tj. czyn zaczęto realizować pod rządami ustawy dawnej, a zakończono pod rządami ustawy nowej, trzeba uznać, że czyn został popełniony pod rządami ustawy nowej (zob. wyrok SN z dnia 15 kwietnia 2002 r., II KKN 387/01, LEX nr 52943). Jednakże bieg przedawnienia przy przestępstwach trwałych i o zbiorowo oznaczonym czynie należy liczyć od momentu ostatniego zachowania się sprawcy. Słusznie przyjął Sąd Apelacyjny w Krakowie, że w przypadku utrzymywania przez sprawcę w ciągu dłuższego czasu stanu bezprawnego realizującego znamiona czynu zabronionego, np. nielegalne posiadanie broni, bieg okresu przedawnienia należy liczyć od zaprzestania utrzymywania stanu bezprawnego (postanowienie SA w Krakowie z dnia 28 kwietnia 2010 r., II AKz 154/10, KZS 2010, z. 5, poz. 32). Natomiast za czas popełnienia przestępstwa ciągłego uznaje się czas ostatniego ze składających się na to przestępstwo zachowań. Przy braku wskazania w przypisanym czynie ciągłym konkretnej daty (lub innego punktu czasowego) ostatniego miesiąca podanego w wyroku jako końcowy moment działania sprawcy za czas popełnienia tego przestępstwa, w rozumieniu art. 6 § 1 k.k., traktować należy ostatni dzień tego miesiąca. Takie stanowisko trafnie zajął SN w postanowieniu z dnia 27 września 2011 r., III KK 89/11, OSNKW 2012, nr 2, poz. 12.

Miejsce popełnienia przestępstwa. Miejsce popełnienia czynu określono w § 2 według zasady równowartości działania, zaniechania i skutku. Terytorium państwa polskiego będzie więc stanowiło miejsce popełnienia czynu zarówno wówczas, gdy sprawca na terytorium państwa polskiego działał lub zaniechał działania, jak i wówczas, gdy na terytorium państwa polskiego skutek nastąpił lub miał nastąpić. Jest to szerokie ujęcie miejsca popełnienia czynu zabronionego, zapewniające podległość polskiemu prawu karnemu sprawcy, który na terytorium państwa polskiego działanie lub zaniechanie podjął, a skutek nastąpił za granicą (np. rzut przedmiotem powodujący uszkodzenie ciała człowieka po stronie państwa obcego), albo odwrotnie – gdy działanie nastąpiło na terenie państwa obcego, a skutek po stronie polskiej (tzw. przestępstwa dy-stansowe). Jest również możliwe, że działanie zostanie podjęte na terytorium państwa trzeciego, gdy materiał łatwo palny, wybuchowy lub promieniotwórczy jest przesyłany przez terytorium państwa drugiego ze skutkiem na terytorium państwa polskiego lub odwrotnie (tzw. przestępstwa tranzytowe). We wszystkich tych wypadkach sprawca podlega działaniu prawa polskiego, jeżeli znajdzie się w zasięgu działania polskich organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości.

Art. 7. [Zbrodnia i występki]

§ 1. Przestępstwo jest zbrodnią albo występkiem.

§ 2. Zbrodnią jest czyn zabroniony zagrożony karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 albo karą surowszą.

§ 3. Występkiem jest czyn zabroniony zagrożony grzywną powyżej 30 stawek dziennych albo powyżej 5 000 złotych, karą ograniczenia wolności przekraczającą miesiąc albo karą pozbawienia wolności przekraczającą miesiąc.

Podział przestępstw na zbrodnie i występk. Polskie prawo karne od 1932 r. przyjmuje podział przestępstw ze względu na ich ciężar gatunkowy. Zbrodnie to przestępstwa zagrożone karą pozbawienia wolności nie niższą niż 3 lata (czyli do lat 15), karą 25 lat albo dożywotniego pozbawienia wolności. Występkę to wszystkie pozostałe przestępstwa, przy których dolna granica zagrożenia karą pozbawienia wolności jest niższa niż 3 lata, np. wynosi rok lub 2 lata (art. 156 § 3 k.k.), a górna może być odpowiednio wysoka nawet do lat 12, jak w przypadku umyślnego uszkodzenia ciała, z którego wynikała nieumyślna śmierć. Występkę mogą być zagrożone także tylko karą ograniczenia wolności lub grzywny. Nieco inne kryteria dla tego podziału przyjął kodeks karny z 1932 r. (art. 12).

Zmiana ujęcia redakcyjnego § 3 dotyczy określenia występkę. Jest ona tylko w części istotna i dotyczy dwóch kwestii. Po pierwsze, nastąpiło doprecyzowanie minimalnych granic grzywny grożącej za występki, granic, które w sposób wyraźny oddzielają występki od wykroczenia. Te granice to grzywna powyżej 30 stawek dziennych (i tak było dotychczas) albo grzywna powyżej 5000 zł. Dodatek ten jest uzasadniony zróz-

nicowanym określeniem granic grzywny za różne czyny w ustawach dodatkowych. Chodzi konkretnie o przypadki określenia grzywny w formie kwotowej wyższej niż 5000 złotych. Wszystkie czyny przekraczające oba te mierniki stanowią występki, pozostałe natomiast są wykroczeniami. Uzyskuje się w ten sposób jasne kryterium podziału czynów zabronionych na wykroczenia i przestępstwa. Doprecyzowano też kwestię granic kary ograniczenia wolności właściwą dla występków. Za występki grozi kara ograniczenia wolności przekraczająca miesiąc, za wykroczenie tak jak dotychczas grozi kara ograniczenia wolności w wysokości jednego miesiąca. Dotychczas wątpliwości co do tych granic, dotyczące głównie kary grzywny, likwidowano w przepisach innych ustaw niż kodeks wykroczeń odpowiednią formułą, że postępowanie za dany czyn (czyny) odbywa się na podstawie przepisów kodeksu postępowania w sprawach o wykroczenia. Jednak zmiany uściślające granice dzielące występki od wykroczeń były celowe i są przydatne. Ale reguła dotychczasowa wskazująca, że przepisy o postępowaniu w sprawach o wykroczenia przesądzają o tym, iż dany czyn jest wykroczeniem, może być aktualna dla przypadków, przy których kwotowo oznaczona kara grzywny przekracza 5000 złotych. Artykuł 24 § 1 oraz art. 48 k.w. pozwalają na tę odmienność i chyba sytuacja ta nie zostanie w całości zmieniona z dniem 1 lipca 2015 r. Możliwa jest tu odpowiednia regulacja w przepisach przejściowych.

Merytorycznie zbrodnie charakteryzują się wyższym stopniem społecznej szkodliwości czynu niż występki, a formalnie kryterium podziału to wskazane dolne zagrożenie karą. Zmiana dolnego poziomu kary, np. w ramach nadzwyczajnego złagodzenia według art. 60 § 6 pkt 1 k.k., nie oznacza zmiany ustawowego zagrożenia kary i wobec tego zbrodnie nie przekształca się w występki. Podobnie zaostrenie kary w dolnym progu w przypadku chuligańskiego charakteru przestępstwa (art. 57a) lub na podstawie art. 178 § 1 k.k. nie przekształca występku w zbrodnię.

Polskie prawo karne od 1932 r. pozostawia formalnie poza granicami pojęcia „przestępstwo” wykroczenie, które w myśl art. 1 k.w. także jest czynem społecznie szkodliwym, lecz generalnie o stopniu znikomym. Wykroczenia stoją, mimo rzeczowej bliskości z przestępstwami, obok pojęcia „przestępstwo”. Inaczej jest w krajach romańskich, w szczególności w systemie francuskim, który tradycyjnie od kodeksu z 1810 r. i według nowego obowiązującego kodeksu z 1992 r. (obowiązuje od dnia 1 marca 1994 r.) zalicza wykroczenia do przestępstw (trójpodział przestępstw). Wykroczenia w prawie polskim są zagrożone karą aresztu, ograniczenia wolności, grzywny lub nagany. Górna granica kary aresztu i ograniczenia wolności za wykroczenia stanowi dolną granicę tych kar (pozbawienia wolności i ograniczenia wolności) za przestępstwa. Inaczej jest z karą grzywny, która w prawie wykroczeń przewidziana jest w formie kwotowej – do 5000 zł (art. 24 § 1 k.w.), przy czym w przepisach pozakodeksowych określających wykroczenia występują także zagrożenia wyższe. Nie przeszkadza to traktowaniu tych czynów jako wykroczeń, jeżeli przepis ustawy wskazuje na postępowanie wykroczeniowe (zob. postanowienie SN z dnia 24 lutego 2006 r., I KZP 52/05, OSNwSK 2006, poz. 445).

Podział przestępstw na zbrodnie i występki w prawie polskim nie dotyczy przestępstw skarbowych, które nie mają podziału wewnętrznego. Czynny zabronione w prawie karnym skarbowym dzielą się na przestępstwa i wykroczenia (kodeks karny skarbowy z 1999 r.). Podział przestępstw na zbrodnie i występki wywołuje skutki w zakresie wymiaru kary w związku z odpowiednio wyższym zagrożeniem karnym.

W ustawie z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 1075 z późn. zm.) występuje pojęcie zbrodni komunistycznej. W rozumieniu tej ustawy – zgodnie z jej art. 2 ust. 1 – zbrodniami komunistycznymi są czyny popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego w okresie od dnia 17 września 1939 r. do dnia 31 lipca 1990 r., polegające na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności bądź w związku z ich stosowaniem, stanowiące przestępstwa według polskiej ustawy karnej obowiązującej w czasie ich popełnienia. Zbrodniami komunistycznymi są również czyny popełnione przez tych funkcjonariuszy w okresie, o którym mowa w zdaniu poprzedzającym, zawierające znamiona czynów zabronionych określonych w art. 187, 193 lub 194 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny albo art. 265 § 1, art. 266 § 1, 2 lub 4 lub art. 267 ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny, dokonane przeciwko dokumentom w rozumieniu art. 3 ust. 1 i 3 ustawy z dnia 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 1388) na szkodę osób, których te dokumenty dotyczą. Ta kategoria pojęciowa ma oczywiście inny sens niż ogólne normatywne pojęcie zbrodni, o czym była mowa wyżej. Chodzi tu o znaczenie polityczne i znaczenie z punktu widzenia zasad praworządności.

Art. 8. [Formy winy przy zbrodniach i występkach]

Zbrodnię można popełnić tylko umyślnie; występki można popełnić także nieumyślnie, jeżeli ustawa tak stanowi.

Ograniczenie odpowiedzialności za przestępstwa nieumyślne. Kodeks karny przyjmuje tradycyjne prawidłowe założenie, że zbrodnię można popełnić tylko umyślnie, a występki także nieumyślnie, jeżeli ustawa tak stanowi. Dla zbrodni niezbędna jest więc umyślność. Występki mogą być karane już na poziomie nieumyślności, lecz tylko wówczas, gdy ustawa na to pozwala. Nie wszystkie więc występki są karane w przypadku popełnienia czynu zabronionego nieumyślnie. Jest to sprawa założeń kryminalno-politycznych, które nie muszą nakazywać karalności zachowań ludzkich przy wystąpieniu nieumyślności. Tak np. tradycyjnie uszkodzenie mienia jest karane tylko wówczas, gdy stanowi ono czyn umyślny (art. 288 k.k.). Ustawa niejednokrotnie wychodzi z założenia, że interwencja prawa karnego w wypadku czynów nieumyślnych nie jest uzasadniona i że wystarcza w takich wypadkach cywilnoprawna ochro-

na określonych wartości. Jest to sprawa znaczenia danego dobra chronionego prawem w ogólnym systemie wartości. Tak więc na ogół karane są już na poziomie nieumyślności zamachy na życie lub zdrowie człowieka. W innych wypadkach ochrona prawnokarna ulega ograniczeniu. Jest też całkiem liczna grupa czynów zabronionych, które ze swej natury mogą być tylko przestępstwami umyślnymi, np. kradzież i inne zamachy na prawo własności, zgwałcenie, zamachy na wolność osobistą jednostki.

Jeżeli przestępstwo jest zbrodnią lub umyślnym występkiem, czynowi takiemu musi towarzyszyć zamiar bezpośredni lub ewentualny, natomiast powinność i możliwość domyslenia się okoliczności występujących w opisie czynu zabronionego są znamionami nieumyślności w rozumieniu art. 9 § 2 k.k. (por. wyrok SA w Krakowie z dnia 8 lipca 2009 r., II AKa 132/00, KZS 2009, z. 9, poz. 43).

Art. 9. [Strona podmiotowa czynu zabronionego. Umyślność i nieumyślność]

§ 1. Czyn zabroniony popełniony jest umyślnie, jeżeli sprawca ma zamiar jego popełnienia, to jest chce go popełnić albo przewidując możliwość jego popełnienia, na to się godzi.

§ 2. Czyn zabroniony popełniony jest nieumyślnie, jeżeli sprawca nie mając zamiaru jego popełnienia, popełnia go jednak na skutek niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach, mimo że możliwość popełnienia tego czynu przewidywał albo mógł przewidzieć.

§ 3. Sprawca ponosi surowszą odpowiedzialność, którą ustawa uzależnia od określonego następstwa czynu zabronionego, jeżeli następstwo to przewidywał albo mógł przewidzieć.

- 1. Uwagi ogólne.** Przepisy art. 9 k.k. określają istotę przestępstw umyślnych, nieumyślnych oraz z winy kombinowanej. Przy tradycyjnym ujmowaniu zagadnienia wskazują również na winę umyślną, nieumyślną i kombinowaną. Kodeks obowiązujący, jak już zaznaczono, pod wpływem normatywnej koncepcji winy unika wyróżniania form winy, wychodząc z założenia, że wina z tego punktu widzenia jest kategorią jednolitą, niepodzielną, jeżeli jej istota miałaby się ograniczać do samego zarzutu. Tradycyjnie jednak posługujemy się, oprócz wyróżnienia przestępstwa umyślnego i nieumyślnego, także wymienionymi formami winy (wina umyślna, wina nieumyślna, wina kombinowana). W ślad za poglądami teoretyków o potrzebie oddzielania winy od strony podmiotowej przestępstwa wypowiada się w tym kierunku również orzecznictwo sądowe, nie zawsze precyzyjnie formułując wnioski. Zdaniem Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu (wyrok z dnia 12 czerwca 2011 r., II AKa 141/11, OSA 2012, z. 11, poz. 3–31): „skoro obowiązujący obecnie kodeks karny z 1997 r. wyraźnie oddziela winę od podmiotowej strony czynu, umyślności lub nieumyślności, zaliczając umyślność i nieumyślność do zespołu ustawowych znamion czynu, to w każdym opisie czynu zarzucanego jako prze-

stępstwo zamię umyślności lub nieumyślności powinno być także dokładnie opisane (w przypadku umyślności rodzaj zamiaru)”. Otóż opisywanie umyślności i nieumyślności w wyroku jest niezbędne niezależnie od powyższego teoretycznego założenia. Postać zamiaru i postać nieumyślności muszą być dokładnie opisane zgodnie z treścią art. 9 § 1 lub § 2 k.k., aby można było uznać popełnione przez sprawcę przestępstwo za umyślne lub nieumyślne.

2. **Przestępstwo umyślne.** W § 1 wyjaśniono istotę przestępstwa umyślnego, nie odchodząc w tej kwestii od dotychczasowego jego ujmowania. Synonimem umyślności jest zamiar. Kodeks, zgodnie z polską tradycją ustawodawczą, wyróżnia zamiar bezpośredni (*dolus directus*) i zamiar ewentualny (*dolus eventualis*). Umyślność opiera się więc w całości na czynniku psychologicznym. Zamiar bezpośredni został ujęty jako nastawienie woli na realizację czynu zabronionego. Kodeks akcentuje wyłącznie czynnik woli, ale jest zrozumiałe, że ukształtowanie woli człowieka, w szczególności jej nastawienie „na coś”, musi być poprzedzone elementem świadomości. Sprawca więc ma świadomość możliwości realizacji czynu zabronionego, ma wyobrażenie tej rzeczywistości zabronionej, świadomość celu, który może zrealizować mimo jego sprzeczności z prawem, i nakierowuje swoją wolę, a następnie swoje zachowanie na realizację tego celu. Uświadamiając sobie cel swego dążenia, za pomocą swojej woli uruchamia czynności stanowiące przejaw jego zachowania, aby cel zabroniony zrealizować. Element woli został ujęty w sposób klasyczny – sprawca chce popełnić czyn zabroniony. Wola ta polega na dążeniu do realizacji rzeczywistości zabronionej i w wyniku tego zostają uruchamiane procesy zachowania w postaci działania, zaniechania lub posiadania czegoś, co było zabronione. Podkreśla się jednak trafnie, że użyty w art. 9 § 1 k.k. zwrot „chce” nie jest równoznaczny ze zwrotem „pragnie”. Sprawca „chce” popełnić czyn nie tylko wtedy, gdy pragnie realizacji znamion i gdy następstwa czynu są dlań pożądane, ale również wtedy, gdy realizację znamion wyobraża sobie jako konieczny, choć obojętny lub nawet niepożądany skutek swego zachowania. Taką prawidłową opinię sformułował Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 10 października 2012 r., II AKa 276/12, LEX nr 1238292. Przy ocenie konkretnego przypadku co do wystąpienia zamiaru zabójstwa Sąd Apelacyjny we Wrocławiu podkreślił: „ani zadanie ciosu w miejsce dla życia ludzkiego niebezpieczne, ani nawet użycie narzędzia mogącego spowodować śmierć człowieka same przez się nie decydują jeszcze o tym, że sprawca działa w zamiarze zabicia człowieka chociażby ewentualnym”. Za przyjęciem takiego zamiaru, podkreśla Sąd Apelacyjny, powinny przemawiać jeszcze inne przesłanki podmiotowe i przedmiotowe, a w szczególności pobudki działania sprawcy, jego stosunek do pokrzywdzonego przed popełnieniem przestępstwa, sposób działania, miejsce i rodzaj uszkodzenia ciała oraz stopień zagrożenia dla pokrzywdzonego (wyrok z dnia 15 października 2014 r., II AKa 252/14, LEX nr 1545001).

Kodeks obowiązujący, tak jak kodeksy poprzednie, nie wprowadza formalnie specjalnych odmian zamiaru bezpośredniego. Jedynie przy tzw. przestępstwach kierunko-

wych, które charakteryzują się podkreśleniem w opisie czynu zabronionego celu, do którego sprawca dąży (np. spisek przeciwko państwu polskiemu – art. 127 k.k.), konstrukcja przepisu wskazuje, że może to być szczególna postać zamiaru bezpośredniego, określana jako zamiar bezpośredni zabarwiony celem działania (*dolus directus coloratus*). Praktyczne znaczenie takiej konstrukcji przepisu oznacza, że dany czyn zabroniony może być popełniony wyłącznie z zamiarem bezpośrednim; zamiar ewentualny w takich wypadkach nie wystarcza.

Faktycznie zamiar bezpośredni może też przybrać postacie szczególne, co ma odpowiednie znaczenie dla wymiaru kary. Chodzi o tzw. zamiar przemyślany (*dolus directus praemeditatus*) oraz zamiar nagły (*dolus repentinus*). Ten pierwszy oznacza szczególnie natężenie przeciwnej prawu woli, charakteryzujące się elementami programowania przy realizacji czynu zabronionego, opracowaniem sposobów wykonania czynu i z reguły wyższym stopniem bezwzględności w dążeniu do osiągnięcia celu. W zachowaniu sprawcy objawia się jako programowo przemyślane zachowanie, charakteryzuje się determinacją w dążeniu do osiągnięcia celu. Elementy planowania mogą też występować odpowiednio wcześniej przed dokonaniem czynu. Zamiar przemyślany charakteryzuje się dłuższym procesem podejmowania decyzji przestępczej i decyzja ta następuje po odpowiednim namyśle i przeżyciach sprawcy. Tak prawidłowo wypowiedział się Sąd Apelacyjny w Krakowie w wyroku z dnia 19 maja 2009 r., II AKa 769/09, KZS 2009, z. 6, poz. 63. Z kolei zamiar nagły ujawnia się jako dążenie do osiągnięcia celu zazwyczaj pod wpływem zaistniałych okoliczności. Charakteryzuje się go jako „krótkie spięcie”, wybuch emocjonalny, następujący w wyniku zaistnienia szczególnych okoliczności, jak prowokacja, głębokie pokrzywdzenie, zdrada. Działanie osoby, której towarzyszy zamiar nagły, charakteryzuje się zwykle gwałtownością, dominacją czynnika emocjonalnego nad racjonalnym. Zamiar nagły może występować przy różnych przestępstwach, zwłaszcza przeciwko życiu lub zdrowiu, a szczególnie aktualny jest przy przestępstwie zabójstwa pod wpływem silnego wzburzenia.

Niekiedy w praktyce orzeczniczej przywoływana jest konstrukcja zamiaru ogólnego (*dolus generalis*). Oznacza ona, że sprawca chce w ogóle naruszenia prawa w związku z jakimś odcinkiem rzeczywistości. Najczęściej rozpatrywane przypadki łączą się z przestępstwami przeciwko zdrowiu. Artykuły 156 i 157 k.k. wyróżniają trzy rodzaje uszkodzenia ciała i rozstroju zdrowia:

- 1) ciężkie,
- 2) zwykłe,
- 3) lekkie.

Precyzyjne ustalanie zakresu zamiaru w związku z tą klasyfikacją uszkodzeń zdrowia (rozstroju zdrowia) jest niezwykle trudne, stąd pojawia się pewna tendencja do oceny ogólnej zamiaru – stwierdzenia, że sprawca chciał w ogóle uszkodzenia ciała (rozstroju zdrowia), a ostatecznie przypisuje się tę postać, którą medycznie stwierdzono. Takie

podejście stanowi pewne uproszczenie, które z punktu widzenia art. 9 § 1 k.k. nie jest uzasadnione. Zdając sobie sprawę ze skali trudności przy ustalaniu zamiaru w związku z uszkodzeniem ciała, trzeba jednak podkreślić, że zamiar powinien być powiązany z konkretną postacią uszkodzenia ciała, co nie zawsze musi oznaczać zgodność ustalonego zamiaru z obiektywnie zaistniałą postacią uszkodzenia ciała. Brak możliwości ustalenia zamiaru co do zaistniałego obiektywnie stanu, np. ciężkiego uszkodzenia ciała (art. 156 § 1 k.k.), oznacza, że sprawca nie może ponosić odpowiedzialności za zaistniałe uszkodzenie ciała w tej postaci (zob. postanowienie SN z dnia 3 stycznia 2006 r., II KK 80/05, OSNKW 2006, nr 4, poz. 38 – uzasadnienie, s. 34–36). Kwalifikację prawną może w pewnych sytuacjach ułatwiać konstrukcja zamiaru ewentualnego. Jednakże pojęcie zamiaru ogólnego powtarza się w orzecznictwie sądowym (zob. wyrok SN z dnia 13 stycznia 2011 r., II KK 188/10, OSNKW 2011, nr 2, poz. 17). Słusznie jednak Sąd Najwyższy podkreśla, że gdy chodzi o art. 156 § 1 k.k., zamiar sprawcy ma obejmować nie jakiekolwiek naruszenie czynności narządów ciała lub rozstrój zdrowia, ale w aspekcie choćby ewentualnym ciężki uszczerbek na zdrowiu. Należy podkreślić ponownie, że art. 9 § 1 k.k. wyróżnia dwie postacie zamiaru: bezpośredni i ewentualny. Ani kodeksy poprzednie, ani kodeks obecny nie zna konstrukcji zamiaru ogólnego. Jest oczywiście możliwe, że sprawca nie precyzuje np. stopnia uszkodzenia ciała, lecz chce po prostu spowodować jakieś uszkodzenie ciała. Takie rozumowanie może wystąpić po stronie sprawcy. Sąd orzekający powinien jednak, mimo wyraźnych trudności, dokonać takiej konkretyzacji, przyjmując albo zamiar bezpośredni, albo ewentualny w odniesieniu do stopnia uszkodzenia ciała (rozstroju zdrowia), co nie musi pokrywać się z obiektywnym skutkiem.

Polskie prawo karne nie znało konstrukcji tzw. zamiaru pośredniego, charakteryzującego się umyślnością czynu oraz obiektywnymi skutkami, które z tego czynu wynikły, a które w ogóle nie są zawinione. Również inne historyczne postacie zamiaru nie były honorowane w polskich kodeksach karnych (np. zamiar alternatywny).

Prawo karne tradycyjnie posługuje się, oprócz pojęcia zamiaru bezpośredniego, pojęciem zamiaru ewentualnego, zwanego też zamiarem wynikowym. Kodeks ujmując tę postać zamiaru w ten sposób, że sprawca przewiduje możliwość popełnienia czynu zabronionego i na to się godzi. Tak jak przy zamiarze bezpośrednim, sprawca działa ze świadomością możliwości realizacji rzeczywistości zabronionej, inaczej jednak przebiegają procesy wolitywne. Sprawca wprost nie chce realizacji czynu zabronionego, lecz taki rozwój sytuacji aprobuje. Jest to jakby szczególna postać woli polegająca nie wprost na chęci, ale na aprobacie możliwego stanu przeciwnego (por. wyrok SN z dnia 20 listopada 2008 r., V KK 212/08, OSNwSK 2008, poz. 2342; zob. też wyrok SA w Krakowie z dnia 10 grudnia 2008 r., II AKa 192/08, KZS 2009, z. 1, poz. 62). Taka fakultatywna wola może być kwestionowana z punktu widzenia psychologii, lecz prawo karne od dawna się posługuje tą konstrukcją, jest ona przydatna do kształtowania zasad odpowiedzialności karnej. Zamiar ewentualny stanowi drugą, łagodniejszą po-

stać umyślności. Słusznie wskazuje się jednak, że zamiaru ewentualnego nie można się domyślać ani domniemywać, lecz musi on wynikać z konkretnych faktów ocenianych w powiązaniu z całokształtem okoliczności danej sprawy oraz właściwościami sprawcy, jego stosunkiem do pokrzywdzonego. Okoliczność tę słusznie podkreślił Sąd Apelacyjny we Wrocławiu w wyroku z dnia 23 sierpnia 2012 r., II AKa 228/12, LEX nr 1220371.

Określanie zamiaru ewentualnego jako zamiaru wynikowego ma swoje uzasadnienie. Zamiar ten zwykle towarzyszy bowiem innemu dążeniu człowieka, czasem nawet nieprzestępnemu (zob. wyrok SA w Lublinie z dnia 11 lipca 2002 r., II AKa 143/02, OSA 2003, z. 4, poz. 29). Tym innym dążeniem przestępnym może być np. wola zniszczenia cudzego auta lub domu przez podpalenie lub w innej formie, ale z tym dążeniem łączyć się może również aprobata wyrządzenia innych ujemnych następstw, np. spowodowania uszkodzenia ciała pasażera pojazdu lub mieszkańca domu, zagrożenia bezpieczeństwa zdrowia lub życia. Człowiek zaskoczony wywołanym pożarem lub spowodowanym wybuchem może doznać uszkodzenia ciała, a nawet utracić życie. Sprawca podpalenia obiektu nie jest zainteresowany spowodowaniem uszkodzenia ciała lub wywołaniem skutku śmiertelnego u tej osoby, nie jest to przedmiotem jego dążenia, jednakże ma świadomość możliwego spowodowania tych skutków w stosunku do pasażera lub mieszkańca domu i je aprobuje, chcąc osiągnąć cel pierwszy – podpalenie domu, zniszczenie cudzego auta. Jest to niejako aprobata z konieczności, lecz ona w rzeczywistości istnieje i odpowiada formule „godzi się”. W ramach zamiaru ewentualnego (wynikowego) skutek drugi towarzyszy skutkowi pierwszemu na zasadzie akceptacji przez sprawcę i tych następstw. Dowodzenie zamiaru ewentualnego jest odpowiednio łatwiejsze niż zamiaru bezpośredniego i można powiedzieć, że zamiar ten niejednokrotnie „ratuje” umyślność czynu zabronionego.

W dowodzeniu obu postaci zamiaru istotną rolę odgrywają okoliczności czynu pozwalające odtworzyć stosunek psychiczny sprawcy do czynu. Słusznie Sąd Apelacyjny w Krakowie podkreślił, że: „powinno się zamiar sprawcy ustalać wszelkimi środkami dowodowymi, bo zamiar jest faktem ze sfery psychicznej i podlega takiemu samemu dowodzeniu jak okoliczności z zakresu strony przedmiotowej przestępstwa” (wyrok z dnia 22 maja 2007 r., II AKa 66/07, KZS 2007, z. 6, poz. 44).

Odtwarzanie zaszłości psychicznych w postaci zamiaru bezpośredniego i ewentualnego jest z zasady zadaniem trudnym. Nawet przyznanie się sprawcy do popełnionego czynu nie zwalnia z potwierdzenia poprzez analizę okoliczności zewnętrznych, że sprawca swoim zamiarem ten czyn obejmował. Prawidłowe jest więc niejednokrotnie odwoływanie się do okoliczności szczegółowych pozwalających na odtworzenie przebiegu procesów psychicznych sprawcy. W wypadku spowodowanego lub usiłowanego zabójstwa słuszne jest zatem uwzględnianie takich okoliczności, jak miejsce zadania ciosu, ewentualna wielość ciosów, siła uderzeń, rodzaj użytego przedmiotu lub

ostrego narzędzia (zob. wyrok SA w Lublinie z dnia 8 grudnia 2008 r., II AKa 287/08, KZS 2009, z. 2, poz. 44). Znaczenie mogą tu mieć również ujawnione słownie zamierzenia sprawcy co do skutków jego działania (zob. wyrok SN z dnia 6 stycznia 2004 r., IV KK 276/03, OSNwSK 2004, poz. 29; wyrok SN z dnia 14 stycznia 2003 r., II KKN 273/01, OSNwSK 2003, poz. 81).

W celu kwalifikacji czynu sprawcy jako przestępstwa umyślnego niezbędne jest przypisanie oskarżonemu tylko tych skutków jego zachowania, które wywołał umyślnie (zob. wyrok SN z dnia 8 listopada 2006 r., IV KK 299/06, OSNKW 2007, nr 2, poz. 13). Przestępstwo umyślne zakłada „odzwierciedlenie w świadomości sprawcy wszystkich znamion tego przestępstwa” i ich realizację w zamiarze bezpośrednim lub ewentualnym (zob. wyrok SN z dnia 8 listopada 2006 r., IV KK 299/06, OSNwSK 2006, poz. 2129). Trafnie podkreślił Sąd Najwyższy, że rozpatrywanie stosunku psychicznego sprawcy do możliwości wystąpienia skutku (obojętności charakterystycznej dla zamiaru ewentualnego) ma sens jedynie wówczas, gdy sprawca uświadamia sobie możliwość zaistnienia tego skutku. Oznacza to, że „świadomość sprawcy musi być – jako węzłowa dla konstrukcji zamiaru ewentualnego – udowodniona” (wyrok z dnia 6 marca 2008 r., III KK 456/07, Prok.i Pr.-wkł. 2008, nr 7–8, poz. 1). Podkreślenie to jest szczególnie ważne w kontekście ogólnej konstrukcji pojęcia zamiaru. Otóż zamiar – zarówno bezpośredni, jak i ewentualny – obejmuje dwa składniki, które muszą być przedmiotem dowodzenia: świadomość możliwości urzeczywistnienia czynu zabronionego i wolę, przy zamiarze bezpośrednim polegającą wprost na „chcieniu” stanu bezprawnego, a przy zamiarze ewentualnym – na aprobachie możliwości nastąpienia naruszenia normy prawa karnego.

Trafny jest pogląd, że „ustalenia dotyczące zamiaru muszą być wnioskiem końcowym, wynikającym z analizy całokształtu przedmiotowych i podmiotowych okoliczności zajścia, a w szczególności ze stosunku sprawcy do pokrzywdzonego, jego właściwości osobistych i dotychczasowego trybu życia, pobudek oraz motywów działania, sił i ciosu, głębokości i kierunku rany, rozmiarów użytego narzędzia oraz wszelkich innych przesłanek wskazujących na to, że sprawca, chcąc spowodować uszkodzenie ciała, zgodą swą, stanowiącą realny proces psychiczny, obejmował tak wyjątkowo ciężki skutek, jakim jest śmierć ofiary” (wyrok SA we Wrocławiu z dnia 13 czerwca 2012 r., II AKa 159/12, LEX nr 1213772). To ważna teza, rozstrzyganie o zamiarze sprawcy, stosownie do przyjętego w art. 9 § 1 k.k. wyszczególnienia zamiaru bezpośredniego lub ewentualnego, powinno następować nie na podstawie fragmentów zdarzenia, lecz właśnie przy uwzględnieniu całości okoliczności, w których doszło do realizacji czynu. Również trafnie przyjął Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 11 stycznia 2013 r., II AKa 399/12, LEX nr 1267437, że ustalenia co do zamiaru sprawcy powinny wynikać z analizy całokształtu zarówno podmiotowych, jak i przedmiotowych okoliczności. W sytuacji gdy na podstawie wyjaśnień oskarżonego nie da się w sposób niebudzący wątpliwości ustalić zamiaru sprawcy, to dla prawidłowego ustalenia rze-

czywistego zamiaru sąd powinien sięgnąć do najbardziej uchwytnych widocznych elementów działania sprawcy – do okoliczności przedmiotowych. Nie należy więc ustalać zamiaru sprawcy wyłącznie o okoliczności przedmiotowe przestępstwa (tak przyjął SA w Białymstoku w wyroku z dnia 5 marca 2013 r., II AKa 33/13, LEX nr 1311929).

Oprócz zamiaru ewentualnego wyróżnia się również zamiar quasi-ewentualny. Charakteryzuje się on tym, że sprawca chce realizacji czynu zabronionego tak jak w wypadku zamiaru bezpośredniego, jednakże nie ma pewności co do wszystkich znamion czynu zabronionego. Przykładem może tu być wykonywanie czynności seksualnej z małoletnim poniżej lat 15 (art. 200 § 1 k.k.) albo utrwalanie treści pornograficznych z udziałem takiej osoby (art. 202 § 4 k.k.). Sprawca chce tego czynu zabronionego, nie ma jednak pewności, czy osoba, która w tych czynnościach uczestniczy, ma ukończone lat 15, niemniej jednak taką możliwość próbuje.

3. **Przestępstwo nieumyślne.** Paragraf 2 art. 9 k.k., tak jak przepisy poprzednie dotyczące kwestii przestępstwa nieumyślnego, wyróżnia dwie postacie nieumyślności – nieumyślność świadomą i nieumyślność nieświadomą. Nieumyślność świadoma zachodzi wówczas, gdy sprawca, nie mając zamiaru popełnienia czynu zabronionego, popełnia go jednak na skutek niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach, mimo że możliwość popełnienia takiego czynu przewidywał. Nieumyślność nieświadoma zachodzi wówczas, gdy sprawca popełnia czyn na skutek niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach, który to czyn mógł przewidzieć. Kodeks zachowuje więc dwie postacie przestępstwa nieumyślnego, które w polskiej tradycji prawniczej są określane jako lekkomyślność – pierwsza postać, i jako niedbalstwo – postać druga. Ten podział nieumyślności pod względem treści jest zresztą niezbędny ze względów rzeczowych, a nie tylko z uwagi na polską – i nie tylko polską – tradycję ustawodawczą.

Nieumyślność świadoma charakteryzuje się przewidywaniem przez sprawcę możliwości nastąpienia czynu zabronionego, lecz mimo świadomości tej możliwości sprawca nie zachowuje należytej ostrożności, aby uniknąć czynu zabronionego. Działanie świadome stanowi wyższą, bardziej naganną postać nieumyślności. Granica między nieumyślnością świadomą jako wyższą postacią nieumyślności a zamiarem ewentualnym jako niższą postacią umyślności jest od strony praktycznej, dowodowej wyrażnie subtelna. Ustawowy wzorzec obu tych postaci pozwala łatwo je rozróżnić poprzez czynnik woli, ujętej przy zamiarze ewentualnym jako wola fakultatywna (godzenie się na coś). W sensie praktycznym natomiast rozróżnienie tych postaci umyślności i nieumyślności jest od strony dowodowej zadaniem znacznie bardziej skomplikowanym. Prawdłowo Sąd Najwyższy podkreślił, że dla ustalenia nieumyślności nie wystarczy wskazanie ogólnej nieostrożności zachowania sprawcy. Konieczne jest wskazanie konkretnej reguły ostrożności, która została naruszona, w wyniku czego doszło do popełnienia czynu zabronionego (postanowienie SN z dnia 5 listopada 2014 r., V KK 162/14, LEX nr 1573978).

Ujęcie konstrukcyjne nieumyślności świadomej zakłada, że świadomości popełnienia czynu zabronionego w danych warunkach towarzyszy niezachowanie przez sprawcę nakazanej ostrożności, co daje podstawę do sformułowania zarzutu z powodu takiego zachowania. Niezachowanie ostrożności jest niewątpliwie charakterystyczną cechą przestępstw nieumyślnych, jednakże wydaje się, że z językowego punktu widzenia przy niektórych przestępstwach nieumyślnych bardziej odpowiednim określeniem byłoby „niezachowanie niezbędnej staranności”. Słowa „niezachowanie ostrożności” nie w każdym przypadku opisu czynu zabronionego są z językowego punktu widzenia adekwatne do zachowania sprawcy, np. gdy chodzi o nieumyślne przekroczenie uprawnień lub niedopełnienie obowiązków w warunkach wskazanych w art. 231 § 1 i 3 k.k. Są to jednak sytuacje wyjątkowe, generalnie natomiast należy się zgodzić, że istota przestępstwa nieumyślnego opiera się na braku odpowiedniej ostrożności w działaniu sprawcy.

Obowiązujący kodeks pominął w ujęciu nieumyślności świadomej kryterium bezpodstawnego przypuszczania przez sprawcę, że czynu uniknie. Kryterium to już wprawdzie nie występuje, ale przecież istota tej formy nieumyślności na tym właśnie polega. Sprawca, mając świadomość możliwości popełnienia czynu zabronionego, nie zachowuje jednak niezbędnych reguł ostrożności, przewidując, że czynu uniknie. Na tym polega różnica w porównaniu z zamiarem ewentualnym, przy którym występuje akceptacja możliwego czynu zabronionego. Ponieważ czyn zabroniony nastąpił, uzyskujemy podstawę do sformułowania zarzutu, że sprawca bezpodstawnie przewidywał uniknięcie tego czynu.

Naruszenie ostrożności trzeba rozumieć w ten sposób, że chodzi o okoliczności jednakowe dla wszystkich podmiotów działających w tych samych warunkach. Ostrożność wymagana w danych warunkach jest jednakowa dla wszystkich podmiotów, które znajdują się w tych warunkach (zob. wyrok SN z dnia 2 sierpnia 2001 r., II KKN 63/99, LEX nr 51381). Natomiast przewidywanie podlega odpowiedniemu indywidualizowaniu. Przewidywanie możliwości nastąpienia czynu zabronionego nie może być rozpatrywane jednakowo w stosunku do wszystkich podmiotów, możliwości bowiem przewidywania poszczególnych ludzi są zależne od wielu czynników: doświadczenia życiowego, przygotowania zawodowego, poziomu rozwoju intelektualnego, wykształcenia ogólnego. Prawdółowe jest stanowisko, że możliwość przypisania sprawcy skutków czynu obejmuje jedynie normalne, a nie wykraczające poza możliwość przewidywania, następstwa tego zachowania. Ponadto następstwa te muszą pozostawać w związku z zawinionym naruszeniem reguł ostrożności (zob. postanowienie SN z dnia 24 listopada 2009 r., II KK 39/09, Biul. PK 2010, nr 1, poz. 19).

Niższa postać nieumyślności – nieumyślność nieświadoma – charakteryzuje się powinnością i możliwością przewidzenia czynu zabronionego, gdyby sprawca zachował wymaganą w danych warunkach ostrożność (należyta staranność). Przepis art. 9

§ 2 k.k. wprost używa tylko słów „mógł przewidzieć”, pomijając słowo „powinien”, ale ta powinność mieści się w sformułowaniu „niezachowanie ostrożności wymaganej w danych okolicznościach”. „Wymagana ostrożność” oznacza powinność odpowiednio ostrożnego postępowania w danych warunkach. Chodzi o ostrożność, której można wymagać od sprawcy na podstawie normalnej, dającej się przewidzieć zdolności przewidywania skutków własnego czynu. Przy tym dla przypisania sprawcy odpowiedzialności za przestępstwo nieumyślne nie wystarczy samo stwierdzenie, że zachował się on nieostrożnie. Konieczne jest bowiem wskazanie, że był świadomy tego, że swoim zachowaniem może zrealizować znamiona czynu zabronionego (przewidywał taką możliwość) bądź też możliwości takiej nie przewidywał, choć mógł ją przewidzieć (art. 9 § 2 k.k.). Te istotne dla rozumienia przestępstwa nieumyślnego wyjaśnienia zawiera postanowienie SN z dnia 24 listopada 2009 r., II KK 39/09, Biul. PK 2010, nr 1, poz. 19.

Z możliwością przewidywania czynu zabronionego musi iść w parze powinność. Ten, na kogo nie byłaby nałożona powinność odpowiedniego zachowania się, nie mógłby być podmiotem przestępstwa nieumyślnego. Powinność trzeba rozpatrywać jako pewną kategorię przeciętną, odnoszącą się do wszystkich ludzi znajdujących się w tej samej sytuacji zawodowej lub faktycznej. Powinność jest jednak dla członków grupy społeczno-zawodowej. Ma ona jakby charakter grupowy. Wspólna jest np. powinność kierowców prowadzących odpowiednie pojazdy, pracowników obsługujących zgodnie z zakresem swoich czynności zawodowych odpowiednie maszyny, urządzenia bądź obsługujących aparaturę energetyczną, chemiczną lub inną. Powinność może dotyczyć zakresu obowiązków przy pracach odpowiednio złożonych, skomplikowanych, wymagających wiedzy szczególnej, jak też przy wykonywaniu czynności prostych, np. przewożenie czegoś w hali produkcyjnej lub na dworcu kolejowym. Powinność jest również jednakowa dla osób wykonujących zwykłe czynności dnia codziennego i opiera się na doświadczeniu życiowym ludzi przy realizacji tych czynności. Natomiast możliwość należy rozpatrywać indywidualnie, jako możliwość konkretnego człowieka, a nie jako możliwość jakiegoś wyobrazonego przeciętnego typu ludzkiego. Nie istnieje żaden przeciętny typ człowieka; każda jednostka ludzka ma swoje indywidualne możliwości oceny rzeczywistości, zdarzeń i ich następstw, stosownie do swoich możliwości intelektualnych, przygotowania zawodowego, wykształcenia ogólnego, doświadczenia życiowego. W tym m.in. zawiera się sens winy jako niezbędnego warunku odpowiedzialności karnej, winy relacjonowanej do konkretnego zachowania konkretnego człowieka.

Nie jest prawidłowe akcentowanie w uzasadnieniu do kodeksu karnego z 1997 r., że kodeks ten nie rozróżnia powyższych postaci nieumyślności. Byłoby błędem zrezygnowanie z tego rozróżnienia i kodeks tego błędu unika, uzasadnienie w tej części nie jest adekwatne do rozwiązania kodeksowego. Artykuł 9 w § 2 k.k. właśnie rozróżnia nieumyślność świadomą i nieumyślność nieświadomą, co jest niezbędne z punktu widzenia praktycznego stosowania norm prawa karnego, w tym dla wymiaru kary.

Postacie te w tradycji polskiego języka prawniczego, a w kodeksie karnym z 1969 r. – także prawnego (art. 24 § 1 *in fine*) – występują pod nazwami lekkomyślności i niedbalstwa. Nie ma żadnych powodów, aby z tych nazw rezygnować, jednakże szczególnie ważne jest to, że kodeks zachował dwie postacie nieumyślności, tak jak zachował oficjalnie dwie postacie umyślności w formie zamiaru bezpośredniego i ewentualnego. Nieumyślność nieświadoma (niedbalstwo) stanowi dolną granicę wymagań w zakresie zawinienia. Poniżej tej granicy nie ma odpowiedzialności karnej w całym zresztą obszarze prawa karnego, w tym także w zakresie wykroczeń.

4. **Przestępstwo z winy kombinowanej.** Przepis art. 9 w § 3 reguluje sprawę winy kombinowanej (*culpa dolo exorta*). Konstrukcja ta występuje w polskim prawie karnym od pierwszego polskiego kodeksu karnego, tj. kodeksu karnego z 1932 r. W kodeksie karnym z 1932 r. (art. 15) dotyczyła zarówno przestępstw kwalifikowanych przez następstwo, jak i przestępstw kwalifikowanych przez okoliczności, co było wadliwe. Według kodeksu karnego z 1969 r. zasada winy kombinowanej odnosiła się tylko do przestępstw kwalifikowanych przez następstwo. Również kodeks obowiązujący objął tą zasadą tylko przestępstwa kwalifikowane przez następstwa (np. art. 156 § 3, art. 158 § 2 i 3, art. 207 § 3 k.k.).

Istota rzeczy polega na tym, że czyn wyjściowy jest objęty umyślnością, np. uszkodzenie ciała określone w art. 156 § 1 k.k., natomiast skutek dalej idący, czyli następstwo tego czynu (§ 3 art. 156 k.k.), jest objęty jedną z postaci nieumyślności. Wprowadzenie tej konstrukcji do polskich kodeksów karnych oznaczało eliminację tzw. obiektywnych warunków wyższej karalności. O karalności człowieka, w tym wyższej karalności, nie mogą decydować okoliczności (skutki), które by nie były objęte winą, chociażby nieumyślną. Wina kombinowana stanowi połączenie umyślności z nieumyślnością w ramach jednego typu czynu zabronionego. Takie konstrukcje są praktycznie przydatne, gdyż przy ich braku zdarzenia odpowiadające znamionom przestępstwa kwalifikowanego przez następstwa musiałyby być oceniane na zasadzie zbiegu przepisów. Prawdłowo więc w art. 9 § 3 k.k. utrzymano konstrukcję winy kombinowanej, krytykowaną w przeszłości raczej niesłusznie z różnych powodów. Nie umniejsza ona wymagań w zakresie zawinienia, likwidując tzw. obiektywne warunki wyższej karalności oraz ułatwiając ocenę zdarzenia w jego całokształcie.

Paragraf 3 art. 9 k.k. wyraża jednak nie tylko formułę winy kombinowanej (połączenie umyślności z nieumyślnością), ale odnosi się też do przestępstw kwalifikowanych przez następstwo w całości nieumyślnych. Poprzednie polskie kodeksy karne takich konstrukcji nie znały. Przestępstwa kwalifikowane przez następstwa jako przestępstwa nieumyślne (nieumyślność plus nieumyślność) pojawiły się w polskim prawie karnym dopiero w kodeksie karnym z 1997 r. Sformułowano je w art. 163 § 4, art. 165 § 4, art. 173 § 4 k.k. Czyn popełniony nieumyślnie wywołuje również nieumyślne dalsze następstwa. Podwójna nieumyślność w zakresie jednego czynu zabronionego

była naturalnie znana polskiemu prawu karnemu już wcześniej, lecz nie chodziło tu o przestępstwo kwalifikowane przez następstwo. Takim prostym przykładem może być wypadek komunikacyjny, przy którym następuje połączenie umyślnego lub także nieumyślnego naruszenia zasad bezpieczeństwa w ruchu z nieumyślnym skutkiem (art. 145 k.k. z 1969 r., art. 177 k.k.). Jest to oczywiście przestępstwo nieumyślne. Natomiast przestępstwa z winy kombinowanej należy traktować – ze względu na umyślność czynu wyjściowego (podstawowego) – jako przestępstwa umyślne z punktu widzenia zasad wymiaru kary. Artykuł 9 § 3 k.k. nie dotyczy natomiast przypadków umyślności połączonej z umyślnością, gdyż byłoby to po prostu przestępstwo umyślne.

Art. 10. [Zdolność wiekowa odpowiedzialności karnej]

§ 1. Na zasadach określonych w tym kodeksie odpowiada ten, kto popełnia czyn zabroniony po ukończeniu 17 lat.

§ 2. Nieletni, który po ukończeniu 15 lat dopuszcza się czynu zabronionego określonego w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3 lub 4, art. 223 § 2, art. 252 § 1 lub 2 oraz w art. 280, może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności, jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne.

§ 3. W wypadku określonym w § 2 orzeczona kara nie może przekroczyć dwóch trzecich górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za przypisane sprawcy przestępstwo; sąd może zastosować także nadzwyczajne złagodzenie kary.

§ 4. W stosunku do sprawcy, który popełnił występki po ukończeniu lat 17, lecz przed ukończeniem lat 18, sąd zamiast kary stosuje środki wychowawcze, lecznicze albo poprawcze przewidziane dla nieletnich, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają.

- 1. Wiek sprawcy.** Artykuł 10 k.k. utrzymuje dolną granicę wieku odpowiedzialności karnej przyjętą w kodeksie karnym z 1932 r. na poziomie lat 17. Granica ta do pierwszego stycznia 1970 r. była sztywna, bez możliwości wyjątku. Kodeks karny z 1969 r. wprowadził możliwość wyjątku wobec niektórych sprawców najpoważniejszych przestępstw w ten sposób, że można było pociągnąć do odpowiedzialności w bardzo ograniczonym zakresie osoby, które w chwili czynu ukończyły lat 16 (art. 9 § 2). Praktyka bardzo ostrożnie korzystała z możliwości tego wyjątku, w niektórych latach zaledwie w kilku przypadkach w skali roku stosowano obniżenie wieku. Jednocześnie art. 9 § 3 tego kodeksu pozwalał na podwyższenie granicy odpowiedzialności do lat 18.

Obowiązujący kodeks w art. 10, przyjmując ogólną regułę lat 17, dopuszcza również, wzorem kodeksu poprzedniego, możliwość elastycznego stosowania granicy wieku uzasadniającej odpowiedzialność karną. Jednakże gdy chodzi o dolną granicę odpo-

wiedzialności karnej, wyjątek, o którym mowa, został wyraźnie pogłębiony w sensie przedmiotowym i podmiotowym. Odpowiedzialności w pewnych przypadkach mogą podlegać już osoby od lat 15 (art. 10 § 2 k.k.). Kodeks wskazuje na okoliczności, które upoważniają do tego wyjątku, podkreślając, że okoliczności sprawy i stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, w szczególności jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne. Można ogólnie powiedzieć, że podstawę podmiotową obniżenia dolnej granicy odpowiedzialności karnej stanowi przyspieszony rozwój młodego człowieka pozwalający na ocenę, że działał on ze świadomością obowiązującego systemu wartości; był zdolny do wartościowania zachowań z punktu widzenia tego, co dobre, a co złe. Innymi słowy, chodzi tu o stopień dojrzałości społecznej, obywatelskiej, który pozwala młodemu człowiekowi na kontrolowanie i wybór swoich zachowań w konkretnej sytuacji. Argument dodatkowy, że uprzednio stosowane środki wychowawcze i poprawcze okazały się bezskuteczne, powinien być ściśle powiązany z przesłanką poprzednią.

Decydując się na obniżenie granicy wieku do poziomu lat 15, sąd powinien poddać nieletniego sprawcę odpowiednim badaniom, które uzasadniałyby ocenę, że nastąpił w danym wypadku rzeczywiście przyspieszony rozwój jednostki w zakresie świadomości społecznej, moralnej i prawnej, że nieletni działał z rozeznanieniem co do znaczenia swego zachowania. W przeciwnym razie byłaby to prosta obiektywizacja odpowiedzialności nieletniego niezdolnego do zawinienia. Nieletni odpowiadający na zasadzie wyjątku określonego w art. 10 § 2 k.k. podlega ogólnej zasadzie winy; odpowiedzialność ta może się opierać tylko na zasadzie winy (art. 1 § 3, art. 8 i 9 k.k.). Słusznie podkreśla się w orzecznictwie sądowym, że zastosowanie wobec nieletniego art. 10 § 2 k.k. wiąże się z koniecznością uwzględnienia okoliczności sprawy, właściwości osobistych sprawcy, tj. cech indywidualizujących nieletniego, w szczególności wyrażających się w jego poziomie rozwoju umysłowego, ilorazie inteligencji, stopniu demoralizacji oraz warunkach osobistych, co powinny wykazać przeprowadzone badania psychiatryczne, psychologiczne i osobopoznawcze. Chodzi o wykazanie, że w powszechnym odczuciu nie zasługuje on na łagodniejsze traktowanie jak nieletni i w konsekwencji, aby odpowiadał jak dorosły, dodatkowo przemawiają ujawnione ujemne cechy osobowości sprawcy. Taką opinię sformułował SA w Gdańsku w wyroku z dnia 27 września 2012 r., II AKa 245/12, LEX nr 1246618.

2. **Wyjątki od zasady głównej**, tj. odpowiedzialności od 17., a częściej nawet od 18. lub 19. roku życia, są w Europie dość powszechne. Jednakże wprowadzony w trzecim polskim kodeksie karnym wyłom od pierwotnej zasady niezmienności dolnej granicy wieku jako przesłanki odpowiedzialności jest niepokojący. Zdecydowano się na ten wyjątek pod wpływem sytuacji faktycznej, charakteryzującej się niewątpliwym wzrostem przestępczości nieletnich, ale przecież trudno spodziewać się, że stan przestępczości nieletnich nie zwiększy się w sytuacji, gdy nastąpił wyraźny wzrost przestępczości dorosłych, co wyraża się w liczbie ponad miliona przestępstw stwierdzonych rocznie. Niekorzystne skojarze-

nia z obniżeniem granicy wieku przypominają, że polska praktyka sądowa w wiekach XV i XVI przyjmowała tę granicę na poziomie 14 i 15 lat, a więc cofamy się pod tym względem o kilka wieków. Nastąpiło także poszerzenie przedmiotowego zakresu możliwości stosowania wyjątku od granicy 17 lat. Odpowiedzialność od lat 15 stała się możliwa przy niemal wszystkich zbrodniach, a także niektórych poważniejszych występках. Przy wymierzaniu kary zastrzega się jednak, że nie może ona przekroczyć 2/3 górnego zagrożenia karą, możliwe jest również zastosowanie nadzwyczajnego złagodzenia kary. Według art. 54 § 2 k.k. wobec takiego sprawcy nie można orzec kary dożywotniego pozbawienia wolności. Należy przyjąć, mimo wysuwanych argumentów przeciwnych, że można jednak orzec karę 25 lat pozbawienia wolności (zob. postanowienie SN z dnia 11 lutego 2006 r., IV KK 411/05, OSNwSK 2006, poz. 348). Jest to zgodne z postanowieniem art. 38 § 3 k.k. Taką możliwość Sąd Najwyższy potwierdził w postanowieniu z dnia 18 grudnia 2012 r., III KK 289/12, LEX nr 1232290.

Katalog czynów zabronionych wymienionych w art. 10 § 2 k.k. uprawniający do wyjątkowego obniżenia granicy wieku uzasadniającej odpowiedzialność karną można uznać za prawidłowy. Jednak przy zmianie przepisów kodeksu karnego przez ustawę z dnia 5 listopada 2009 r. (Dz. U. Nr 206, poz. 1589 z późn. zm.), która weszła w życie dnia 8 czerwca 2010 r. (zwana w dalszej części ustawą listopadową), dokonano wadliwej zmiany zakresu tego przepisu. Wykreślono bowiem postacie kwalifikowane zabójstwa wymienione w § 2 i § 3 art. 148 k.k. Zmiana ta wynika prawdopodobnie z nieporozumienia, które łączy się z wcześniejszą zmianą zagrożeń karnych przewidzianych dla tych typów kwalifikowanych. Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. (Dz. U. Nr 163, poz. 1363 z późn. zm.) zmieniła zagrożenie karne dla typów kwalifikowanych przewidzianych w art. 148 § 2 k.k. w ten sposób, że najniższe zagrożenie karne wynosiło 25 lat pozbawienia wolności. Jednakże Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 16 kwietnia 2009 r., Dz. U. Nr 63, poz. 533, uznał tę zmianę za niezgodną z art. 118 ust. 1 i art. 119 ust. 1 i 2 Konstytucji RP ze względu na niezachowanie wymaganego trybu wydania ustawy. Jest to wszak kwestia kary, a nie sprawa działania lub niedziałania zakazu opisanego w art. 148 § 2 i w następstwie w § 3 tego przepisu. W tym stanie rzeczy nie pozostaje nic innego, jak przyjąć, że w ustawowym określeniu „zabija” użytym w art. 148 § 1 k.k. mieszczą się wszelkie przypadki zabójstw, także te wydzielone w § 2 i 3 art. 148. Oczywiście byłoby rzeczą nielogiczną, aby wyjątki wskazane w art. 10 § 2 k.k. miały nie obejmować swoim zakresem szczególnie okrutnych postaci zabójstwa. Kontrowersje wywołane zmianą przepisów kodeksowych zostały ostatecznie usunięte przez ustawę z dnia 26 listopada 2010 r. (Dz. U. Nr 240, poz. 1602), która weszła w życie dnia 22 marca 2011 r., nadając nowe brzmienie § 2 art. 10 k.k. w ten sposób, że objął on swym zakresem także § 2 i 3 art. 148 k.k., a ponadto art. 223 § 2 k.k.

Natomiast wymienienie w tym katalogu art. 197 § 4 k.k., oprócz dotychczasowego § 3, jest następstwem redakcyjnej zmiany tego przepisu dotyczącej kwalifikowanych przypadków zgwałcenia.

Jeżeli sprawca czynu zabronionego niewymienionego w art. 10 § 2 k.k. zrealizował część zachowań jako nieletni, a pozostałe już po ukończeniu 17 lat, to ponosi odpowiedzialność karną tylko za te zachowania, których dopuścił się po osiągnięciu tego wieku. Zachowania z okresu nieletniości nie mogą wchodzić w skład przestępstwa ciągłego. Tak słusznie wypowiedział się po raz kolejny Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 25 listopada 2010 r., V KK 353/10, Biul. PK 2010, nr 9, poz. 21, i następnie w wyroku z dnia 17 czerwca 2014 r., II KK 24/14, LEX nr 1483950.

Artykuł 10 w § 4 k.k. przewiduje także możliwość podniesienia granicy odpowiedzialności karnej do lat 18 w wypadkach – ujmując sprawę ogólnie – opóźnionego rozwoju społecznego, obywatelskiego, intelektualnego młodego człowieka. W takich wypadkach stosuje się środki przewidziane dla nieletnich, określone w ustawie z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich.

Art. 11. [Jedność czynu i przestępstwa. Zbieg przepisów ustawy]

§ 1. Ten sam czyn może stanowić tylko jedno przestępstwo.

§ 2. Jeżeli czyn wyczerpuje znamiona określone w dwóch albo więcej przepisach ustawy karnej, sąd skazuje za jedno przestępstwo na podstawie wszystkich zbiegających się przepisów.

§ 3. W wypadku określonym w § 2 sąd wymierza karę na podstawie przepisu przewidującego karę najsurowszą, co nie stoi na przeszkodzie orzeczeniu innych środków przewidzianych w ustawie na podstawie wszystkich zbiegających się przepisów.

- 1. Wielość ocen prawnych czynu.** Polskie prawo karne od 1932 r. przyjęło jako zasadę, że jeden czyn człowieka może stanowić jedno przestępstwo. Zasada ta doznaje wyjątków tylko na styku różnych działów prawa karnego, tj. prawa wykroczeń i prawa karnego regulującego przestępstwa oraz prawa karnego powszechnego i prawa karnego skarbowego. Wybrano więc rozwiązanie odpowiadające realnym faktom: jednemu czynowi może odpowiadać jedno przestępstwo. Drugie znane w Europie rozwiązanie występuje pod nazwą idealnego zbiegu, co oznacza, że występująca w różnych przypadkach wielość ocen prawnych wywołanych jednym czynem prowadzi do wielości przestępstw. Rozwiązanie to opiera się na założeniu: tyle przestępstw, ile naruszonych norm prawnych. O wielości przestępstw decyduje świat norm prawnych, a nie fakty. Jednakże ustawy karne, które konstrukcję idealnego zbiegu przyjmują, przewidują też odpowiednie rozwiązania neutralizujące skutki podwójnego ukarania.

Polskie prawo karne, co do zasady, opiera się na faktach. Jednakże problem powstaje wówczas, gdy jeden fakt, jeden czyn człowieka wywołuje wielość ocen prawnych. Wówczas powstaje kwestia oceny, w pierwszym rzędzie, czy rzeczywiście w danym przypadku ta wielość ocen występuje. Analizując konkretny przypadek zdarzenia wy-

wołującego wielość ocen prawnych, należy upewnić się, czy ta wielość jest rzeczywista, czy może taka ocena rozpatrywanego przypadku nasuwa się tylko *prima facie*, na pierwszy rzut oka. W procesie badania zdarzenia pod tym kątem posługujemy się pojęciami „zbieg rzeczywisty” i „zbieg pozorny” (zob. wyrok SN z dnia 6 czerwca 2003 r., III KKN 349/01, Prok. i Pr. 2003, nr 12, poz. 2).

Wielość ocen wywołana jednym czynem człowieka może stanowić zjawisko w zupełności realne, chodzi o naruszenie tym jednym czynem dwóch lub więcej przepisów ustawy karnej. Zbieg przepisów rzeczywiście istnieje, gdy przepisy krzyżują się i żaden z nich samodzielnie nie wyczerpuje całej zawartości kryminalnej czynu. Przykładowo, jeżeli sprawca rozboju, stosując przemoc wobec ofiary, działał tak intensywnie, że spowodował uszkodzenie ciała, należy przyjąć, iż naruszył on realnie dwa przepisy kodeksu karnego: art. 280 § 1 oraz – w zależności od rodzaju spowodowanego uszkodzenia ciała – art. 156 § 1 lub art. 157 § 1 i 2. Podobnie trzeba ocenić przypadek, gdy sprawca wdarł się wbrew woli gospodarza domu do jego mieszkania i tam dopuścił się kradzieży, przyjmując jeden czyn jako naruszający przepisy art. 193 i art. 278 § 1. Wywołana niejednokrotnie jednym czynem wielość ocen prawnych oznacza naruszenie dwóch norm prawnokarnych (w uproszczeniu – dwóch przepisów ustawy karnej).

Niemniej jednak wielość ocen może być również tylko pozorna. Przy bliższej analizie relacji zachodzących między przepisami może się bowiem okazać, że tej wielości w istocie nie ma, czyli że żaden zbieg przepisów nie zachodzi. Analizie zdarzeń faktycznych z tego punktu widzenia służą tzw. reguły redukcji wielości ocen w prawie karnym (W. Wolter, *Reguły...*). Są to trzy uznawane powszechnie reguły:

- 1) reguła specjalności (*lex specialis derogat legi generali*);
- 2) reguła konsumpcji (*lex consumens derogat legi consumptae*);
- 3) reguła subsydiarności (*lex primaria derogat legi subsidiariae*).

Por. wyrok SN z dnia 11 grudnia 2012 r., III KK 170/12, LEX nr 1232831.

2. **Reguła specjalności.** Ma ona najpełniejsze zastosowanie i opiera się na przesłance, według dominującego punktu widzenia, natury logicznej – wykluczania się przepisów. Od 1958 r. upowszechniał się i obecnie jest dominujący pogląd, że przepis szczególny usuwa przepis ogólny, a u podłoża takiego założenia leży logiczny stosunek wykluczania się przepisów. Pomiędzy takimi przepisami zachodzi więc właśnie stosunek wykluczania się, a nie nadrzędności – podrzędności, jaki może zachodzić np. pomiędzy pojęciami „kwiat” i „róża”. W myśl tej reguły nie zachodzi zbieg przepisów pomiędzy tymi, które określają odmiany kwalifikowane lub uprzywilejowane danego typu przestępstwa, a przepisami określającymi właściwe dla nich typy podstawowe (W. Wolter, *Reguły...*, s. 34–36, 40, 49, 53; W. Wolter, *Nauka...*, s. 332–333; W. Wolter, *Funkcja błędu...*, s. 79–80).

W konsekwencji tego do oceny przypadku kradzieży z włamaniem nie jest już potrzebny przepis o kradzieży zwykłej, gdyż ten pierwszy (art. 279 k.k.) jako przepis szczególnie usuwa przepis o typie podstawowym (art. 278 § 1 k.k.) jako przepis ogólny. W ogólnym pojęciu kradzieży nie mieści się już kradzież z włamaniem, przypadek ten został bowiem wyłączony z ram ogólnego pojęcia „kradzież”. Ta uwaga dotyczy wszystkich przypadków przestępstw kwalifikowanych i przestępstw uprzywilejowanych w ich relacji do podstawowych typów przestępstw. Tak więc matka dzieciobójczyni, która dokonała zabójstwa w warunkach określonych w art. 149 k.k., naruszyła ten właśnie przepis i do oceny oraz kwalifikacji prawnej jej czynu nie jest już potrzebny przepis o zabójstwie w ogóle (art. 148 § 1 k.k.).

Przepisy określające przestępstwa kwalifikowane i uprzywilejowane uchylają przepisy określające przestępstwo typu podstawowego, nie zachodzi pomiędzy nimi zbieg przepisów. Reguła ta jest stosunkowo prosta. Stosunek specjalności pomiędzy przepisami nie musi ograniczać się jednak tylko do tych sytuacji i wówczas ocena danego przypadku może być trudniejsza. Możliwy jest natomiast, co zrozumiałe, zbieg przepisów określających różne odmiany kwalifikowane. Tak będzie np. w przypadku kradzieży z włamaniem mienia znacznej wartości. Występują tu dwa różne znamiona kwalifikujące i obydwa przepisy określające te znamiona należy uwzględnić przy ocenie danego przypadku.

3. **Reguła konsumpcji.** Ma ona węższe zastosowanie, ale również jest odpowiednio przydatna. Odnosi się przede wszystkim do przestępstw złożonych. Takim przestępstwem jest np. przestępstwo rozboju. Artykuł 280 § 1 k.k. pochłania zarówno przepis określający zamach na mienie, a więc przepis o kradzieży, jak i odpowiednie przepisy o naruszeniu nietykalności cielesnej (przemoc) lub przeciwko wolności (groźba karalna). Artykuł 280 k.k. obejmuje zachowania określone w przepisie o kradzieży, ale także i te, które określają szczególnie sposób popełnienia tego czynu, np. przemoc lub groźbę. Artykuł 280 k.k. – jako pochłaniający całość zdarzenia – usuwa wszystkie wchodzące tu w rachubę przepisy. Pomiędzy nimi żaden zbieg nie zachodzi, przy czym zasadzie tej przyznaje się raczej charakter teleologiczny, a nie logiczny (por. wyrok SA w Lublinie z dnia 17 listopada 2010 r., II AKa 234/10, LEX nr 785260; wyrok SA w Katowicach z dnia 4 października 2012 r., II AKa 345/12, Prok. i Pr. – wkł. 2013, nr 3, poz. 22).

Mogą jednak powstawać problemy co do zakresu zastosowania tej reguły. Przykład rozboju stanowi przypadek klasyczny działania reguły konsumpcji. W innych przypadkach pojawia się konkurencja tej reguły z innymi, np. przy rozpatrywaniu kradzieży z włamaniem w relacji do uszkodzenia cudzej rzeczy. Uszkodzenie cudzej rzeczy w ramach przestępstwa kradzieży z włamaniem stanowi znamię kwalifikujące kradzież – nie ma tu zamachu na inne dobro, zamach sprawcy jest nakierowany na prawo własności innej osoby obejmujące rzecz, która stała się przedmiotem pożądanego sprawcy. Kradzież polega na zaborze tej rzeczy, ale towarzyszy jej w tym przypadku także dzia-

łanie odnoszące się do innego przedmiotu czynu, którego sprawca nie zabiera, lecz uszkadza. Występują więc tu nie dwa dobra odrębnie chronione (własność, prawo własności do rzeczy, przy czym uszkodzenie rzeczy oznacza zamach na integralność fizyczną tej rzeczy), lecz dwa odrębne przedmioty czynu. Należy więc uznać, że pomiędzy przepisami art. 279 i 288 k.k. zachodzi stosunek specjalności. Artykuł 279 k.k. jest przepisem szczególnym wobec art. 288 k.k. – w ten sposób nigdy nie dochodzi w takich przypadkach do zbiegu przepisów.

Przyjmuje się jednak niekiedy w praktyce, że do przepisów tych ma zastosowanie reguła konsumpcji, pochłaniania, która nie jest oparta na logicznym stosunku wykluczania się przepisów, lecz ma ona charakter celowościowy (teleologiczny). W konsekwencji relatywizuje się oceny takich przypadków, np. przyjmując, że jeżeli wartość uszkodzonego mienia przy realizacji kradzieży z włamaniem przewyższa wartość mienia skradzionego z pomieszczenia, to należy przyjąć zbieg przepisów art. 279 i 288 k.k. Sąd Najwyższy sformułował taką ocenę dla przypadku, gdy uszkodzenie auta przeważało nad przedmiotem skradzionym z tego auta po jego otwarciu. Taki relatywizujący oceny punkt widzenia jest wadliwy. Kradzież z włamaniem usuwa zarówno przepis o kradzieży w ogóle, jak i przepis o uszkodzeniu cudzej rzeczy. Natomiast wysokość wyrządzonej szkody spowodowanej uszkodzeniem rzeczy należy uwzględnić w ramach wymiaru kary, co art. 279 k.k. zabezpiecza.

4. **Reguła subsydiarności.** Ma największe zastosowanie jako reguła ustawowa. Wyraża ją w wąskim ujęciu art. 231 § 4 k.k., stanowiąc, że jeżeli funkcjonariusz publiczny, przekraczając swoje uprawnienia lub nie dopełniając obowiązków, działa na szkodę interesu publicznego lub prywatnego i dopuszcza się tego czynu w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej, a jednocześnie jego zachowanie wyczerpuje znamiona przestępstwa łapownictwa biernego określonego w art. 228, to w myśl § 4 art. 231 k.k. należy zastosować tylko przepis o łapownictwie. Przepis penalizujący przekroczenie uprawnień lub niedopełnienie obowiązków ma charakter posiłkowy, subsydiarny i jako taki ustępuje przepisowi zasadniczemu, którym w tym wypadku jest przepis o łapownictwie. Przyjmuje się również, że zasada subsydiarności może mieć niekiedy także charakter pozaustawowy, np. można uznać, że przepis określający czyn polegający na narażaniu na niebezpieczeństwo ma charakter posiłkowy w stosunku do przepisu określającego naruszenie dobra chronionego, jeżeli w wyniku dynamicznego rozwoju sytuacji narażenie na niebezpieczeństwo przerodzi się w naruszenie dobra chronionego. W zakresie takich przypadków występuje jednak konkurencja z zasadą konsumpcji.
5. **Zbieg przepisów.** Jeżeli wywołana jednym czynem wielość ocen prawnych jest faktem i żadna z powyższych reguł nie doprowadzi do redukcji wielości ocen, to zachodzi zbieg przepisów. Wymieniona para pojęć „zbieg rzeczywisty” i „zbieg pozorny” służy do wypracowania końcowego wniosku w ramach oceny poszczególnych przypad-

ków, czy zbieg w rzeczywistości istnieje (realny zbieg przepisów), czy też go nie ma (tzw. pozorny zbieg przepisów).

Zbieg rzeczywisty może być rozwiązywany w różny sposób. Polskie prawo karne zna dwa sposoby rozwiązywania tego problemu. Kodeks karny z 1932 r. i prawo wykroczeń z 1932 r. posłużyły się techniką występującą pod nazwą „eliminacyjny zbieg przepisów” albo inaczej „zbieg ustaw wyższego rzędu”. Prostota tego rozwiązania polega na tym, że stosuje się kwalifikację prawną na podstawie przepisu surowszego i tak też orzeka się karę (zasadniczą), natomiast kary dodatkowe (obecnie – środki karne) można stosować na podstawie wszystkich naruszonych przepisów. Rozwiązanie takie nie wywołuje praktycznych problemów w kwestii kwalifikacji prawnej takiego czynu, prowadzi też do minimalizacji praktycznego znaczenia kwestii rozróżniania tzw. pozornego i rzeczywistego zbiegu przepisów. Jeżeli czyn naruszałby dwa przepisy o tym samym ustawowym zagrożeniu karą, to wówczas sąd rozstrzyga, który przepis jako bardziej adekwatny do danego przypadku należy zastosować. Rozwiązanie to ma też pewną słabszą stronę – wyrok nie oddaje wówczas złożoności sytuacji faktycznej danego przypadku, nie wykazując wprost, że osądzany przypadek był jednak odpowiednio złożony, i wywołuje wielość ocen prawnych. Z tego względu kodeks karny z 1969 r. przyjął rozwiązanie bogatsze, ale i trudniejsze, pod nazwą „kumulatywny zbieg przepisów”. Rozwiązanie pierwotne, jako prostsze i wystarczające, pozostało nadal w prawie wykroczeń (art. 9 § 1 k.w.). Obowiązujący kodeks karny, w ślad za kodeksem z 1969 r., posługuje się techniką „kumulatywnego zbiegu przepisów”. Rozwiązanie to polega na tym, że stosuje się kwalifikację prawną na podstawie wszystkich naruszonych przepisów, natomiast karę i środki karne orzeka się tak jak według metody poprzedniej. Oznacza to, że karę orzeka się na podstawie przepisu najsurowszego, natomiast środki karne mogą być stosowane na podstawie wszystkich naruszonych przepisów.

Rozwiązanie to jest o tyle bogatsze, że wyrok oddaje złożoność sytuacji, która w danej sprawie występuje. Daje to bardziej precyzyjny obraz stanu faktycznego już w wyroku, a nie dopiero w uzasadnieniu tego wyroku. Rozwiązanie pod nazwą „kumulatywny zbieg przepisów” daje też możliwość rozszerzonego ujmowania recydywy, sprawca zostaje bowiem skazany na podstawie wszystkich naruszonych przepisów i w ten sposób nowe przestępstwo sprawcy może być podobne do każdego z wymienionych w ramach kwalifikacji prawnej poprzedniego czynu, za który sprawca został ukarany. Ma ono jednak również punkty słabsze w postaci możliwych trudności z kwalifikacją czynu. Powstaje tu problem rozróżniania tzw. zbiegu rzeczywistego od tylko pozornego, nie-trudno też o zarzut pominięcia przy kwalifikacji prawnej czynu któregoś z naruszonych przepisów albo zbędnego uwzględnienia jakiegoś przepisu.

Po przeszło 30 latach obowiązywania tej techniki rozstrzygania problemu zbiegu przepisów praktyka opanowała główne trudności mogące się tu pojawić, ale przecież życie przynosi różne nowe szczególne przypadki powodujące zaznaczone tu możliwe trud-

ności. Mimo to przedstawione rozwiązanie ze względów merytorycznych ma pierwszeństwo na odcinku przestępstw przed rozwiązaniem poprzednim, prostszym. Trzeba jednak pamiętać, że kumulatywna kwalifikacja czynu na podstawie art. 11 § 2 k.k. jest możliwa tylko wówczas, gdy sąd stwierdzi, że oceniane zachowanie sprawcy stanowi jeden czyn (zob. np. wyrok SN z dnia 1 sierpnia 2006 r., II KK 179/06, OSNwSK 2006, poz. 1508).

Należy podkreślić, że zbieg przepisów albo istnieje, albo nie i rozróżnienie tzw. zbiegu rzeczywistego od pozornego łączy się ze sposobem dochodzenia do wniosku końcowego przy ocenie danego przypadku. Ma to znaczenie techniczne. Również określenia „zbieg eliminacyjny” i „zbieg kumulatywny” oznaczają techniczne metody rozwiązywania problemu wielości ocen wywołanych jednym czynem. One także mają znaczenie czysto techniczne, chociaż istotne ze względu na praktyczne konsekwencje.

- 6. Problem jedności czynu.** Artykuł 11 k.k. dotyczy sytuacji jednego czynu, tylko w tym przypadku można bowiem mówić o zbiegu przepisów. Ze sprawą oceny ludzkiego zachowania jako jednego czynu łączy się kwestia kryteriów tej oceny. Ustawa karna nie może stanowić o tym, kiedy ludzkie zachowanie jest jednym czynem, a kiedy stanowi lub może stanowić wielość czynów. Wątpliwości w tej kwestii pojawiają się niejednokrotnie. Jak się wydaje, należy w tych wypadkach opierać się na pewnym założeniu ogólnym, które bardziej łączy się z socjologicznym pojmowaniem czynu niż z naturalistycznym, upatrującym istotę czynu w zespole ruchów fizycznych. Wydaje się właściwe założenie, według którego czynem jest całościowe zachowanie człowieka zespolone teleologiczną jednością działania, prowadzące do unikania dzielenia ludzkich zachowań nawet wieloczynnościowych na wyodrębnione odcinki aktywności. Należy opowiedzieć się za oglądem całościowym ludzkiego zachowania także wówczas, gdy jest ono wieloskładnikowe. Całościowy ogląd ludzkiego zachowania pozwala dostrzegać w nim jeden czyn, dający się prawidłowo ocenić bez podziału na części składowe, które z punktu widzenia naturalistycznego mogłyby uchodzić za odrębne czyny. Takie spojrzenie na zespół ludzkiej aktywności należy warunkować dwiema przesłankami: realizacją jednej decyzji woli oraz zwartością czasową poszczególnych fragmentów zachowania. Kryteria te pozwalają na dostrzeganie jednego czynu także w zdarzeniach wieloczynnościowych, jeżeli są one nakierowane na realizację wspólnego celu. Dlatego możemy przyjąć, że jeden czyn stanowi zachowanie człowieka, który sfalszował dokument i na tej podstawie wyłudził określoną kwotę. Jednym czynem jest również zachowanie człowieka, który wbrew woli gospodarza domu wtargnął do cudzego mieszkania, tam zniszczył kredens lub sekretarzyk w poszukiwaniu kosztowności i wreszcie skradł poszukiwane przedmioty lub pieniądze. We wskazanych sytuacjach wielość czynności tego samego sprawcy nakierowana jest na jeden określony cel i można, scalając zespół czynności zrealizowanych przez sprawcę w tych i podobnych przypadkach, traktować jako jeden czyn. Życie dostarcza naturalnie bardziej złożonych przypadków, które nasuwają pytania, czy ludzkie zachowanie, na które składa-

ją się różne fragmenty aktywności danej jednostki, stanowi jeden czyn czy też może wielość czynów. Przyjęcie powyższego założenia pozwala odpowiednio decydować o ocenie poszczególnych zdarzeń. Drugi zaznaczony warunek to kwestia pewnej bliskości czasowej pomiędzy poszczególnymi częstkami danego faktu. I tutaj stajemy się do pewnego stopnia bezsilni, co najwyżej nasuwa się postulat honorowania wskaźnika „krótkich odstępów czasu”, co wszak zakłada pewien relatywizm ocen. Jednak podkreślone założenie w przedmiocie jedności czynu jest przydatne. Ustawa sama niekiedy przesądza o tym, że zachowanie stanowi jeden czyn. Są to tzw. przypadki prawnej jedności czynu, a więc przestępstwo złożone, przestępstwo trwałe, przestępstwo o zbiorowo oznaczonym czynie, przestępstwo ciągłe (czyn ciągły). Ustawa określa opisane w przepisie zdarzenie jako „czyn zabroniony”. I w ten sposób rozstrzyga problem praktyczny z punktu widzenia kwalifikacji prawnej danego przypadku. Wprowadzie pojęcia „czyn zabroniony” i „czyn” w znaczeniu naturalnym nie muszą się pokrywać, ale z punktu widzenia praktyki stosowania przepisu ustawy problem zostaje rozwiązany. Obok sytuacji, które możemy określić właśnie jako przypadki „prawnej jedności czynu”, możemy odwołać się jeszcze do powszechnie przyjętych chociaż nigdzie formalnie niesformułowanych kryteriów pomocniczych. Wynikają one z alternatywnej budowy przepisów albo relacji pomiędzy formami popełnienia przestępstwa (formy stadialne, postaci zjawiskowe). Utrwalone reguły praktyczne, których zasadniczo nie kwestionujemy, pozwalają przyjąć np. że zachowania opisane w dyspozycji alternatywnej następujące po sobie w ramach realizacji jednej decyzji woli stanowią jeden czyn albo że stadium wyższe pochłania stadium niższe (dokonanie następujące po usiłowaniu, współsprawstwo po uprzednim podżeganiu). Wskazówki te, mimo że nie są ustawowo zadekretowane, są pomocne przy praktycznym stosowaniu przepisów ustawy i nie muszą trafiać na opór w dociekaniaх teoretycznych. Dodać należy, że również zachowania po popełnionym czynie w stosunku do tego samego dobra chronionego nie muszą prowadzić do wielości czynów. Tak więc kradzież broni i następne jej bezprawne posiadanie nie stanowi dwu czynów, lecz jeden czyn prowadzący do zbiegu przepisów. Kradzież rzeczy i następne decyzje w stosunku do tej rzeczy również jest jednym czynem, co wynika z istoty kradzieży jako zaboru cudzej rzeczy ruchomej w celu przywłaszczenia, a więc postąpienia z rzeczą zabraną jak z własną. W praktyce sądowej, a także w doktrynie prawa karnego upowszechniona jest koncepcja zapożyczona z nauki niemieckiej o tzw. współukaranych czynach uprzednich lub następnych, określana też jako „bezkarny czyn uprzedni lub następny”. Ma ona swoją tradycję i przydatność praktyczną. Opiera się na stosunku środka („przedczyn”) do „czynu głównego”. W ten sposób stwierdza się wielość czynów i dokonuje się ich redukcji tak, jak w przypadku zbiegu przepisów, stosując założenie, że czyn uprzedni (*Vortat*) lub następny (*Nachtat*) objęte są karalnością stanu faktycznego na podstawie przepisu określającego czyn „główny”. Postępuje się więc analogicznie do przypadków tzw. pozornego zbiegu przepisów, w szczególności opierając się na zasadzie konsumpcji. Jest to koncepcja prosta, zachęcająca do jej praktycznego stosowania, tyle że nie usuwa relatywizmu ocen przy ocenie poszczególnych zdarzeń, a przede wszystkim nie znajduje

żadnego oparcia w normach prawa karnego materialnego i procesowego. Normy te nie pozwalają na jakieś „pomijanie” stwierdzonych czynów (wielość czynów to, poza przypadkami tzw. prawnej jedności czynu, wielość przestępstw). Prawidłowa ocena zdarzeń faktycznych powinna prowadzić do wniosku, czy stanowią one jeden czyn, czy też zachodzi wielość czynów. Druga możliwość powinna w zasadzie prowadzić do kary łącznej z pominięciem w tym miejscu konstrukcji tzw. ciągu przestępstw. Utrwalone odwoływanie się do koncepcji współukaranych czynów uprzednich lub następnych (czyn – „środek” i czyn – „cel”) jest zapewne trudne do wyeliminowania, ale nie sposób kwestionować braku podstawy prawnej dla tego sposobu myślenia (por. A. Marek, *Czyny współukarane...*; zob. też T. Bojarski, *Kilka uwag...*). Sąd Apelacyjny w Krakowie, odwołując się do tej konstrukcji, zwraca uwagę, że: „pozaustawowa konstrukcja czynów współukaranych jest dyktowana celowością, a to eksponowaniem czynu dominującego kosztem zachowań pozostałych, których odrębne karanie jest zbędne. Takim współukaranym czynem uprzednim jest dwukrotne uderzenie pokrzywdzonego metalową rurką w bark, poprzedzające zadanie nożem trzynastu ran, powodujących ciężkie uszkodzenie ciała. Między tym czynem uprzednim a czynem głównym istnieje ścisła więź (czasowa, funkcjonalna, sytuacyjna), pozwalająca uznać za podstawę prawno-karnego wartościowania tylko czyn główny, a pominąć czyn uprzedni, jako zawierający nieporównanie niższy ładunek społecznej szkodliwości. Wymierzenie jednej kary oddaje całą zawartość kryminalno-polityczną i całą zawartość bezprawia zachowań sprawcy” (wyrok z dnia 22 marca 2012 r., II AKa 270/11, KZS 2012, z. 5, poz. 47).

Art. 12. [Czyn ciągły]

Dwa lub więcej zachowań, podjętych w krótkich odstępach czasu w wykonaniu z góry powziętego zamiaru, uważa się za jeden czyn zabroniony; jeżeli przedmiotem zamachu jest dobro osobiste, warunkiem uznania wielości zachowań za jeden czyn zabroniony jest tożsamość pokrzywdzonego.

Czyn ciągły. Przestępstwo ciągłe. Artykuł 12 k.k. rozstrzyga kwestię tzw. przestępstwa ciągłego. Do czasu wejścia w życie kodeksu karnego z 1997 r. ustawa karna nie podawała kryteriów przestępstwa ciągłego. Praktyka sądowa i doktryna prawa karnego opierały się na koncepcji przedmiotowo-podmiotowej, podając w szczególności takie kryteria, jak: wykorzystanie tej samej trwałej sposobności, tożsamość dobra chronionego, bliski związek czasowy pomiędzy zachowaniami tego samego sprawcy. Od 1966 r. przyjął się – jako dominujący – pogląd związany ze znaną uchwałą Sądu Najwyższego, że przestępstwo ciągłe jest przestępstwem wieloczynowym.

Stanowisko to nie było przyjmowane konsekwentnie, co zaznaczało się m.in. wątpliwościami, czy czyn nieletniego i czyn popełniony przez tę samą osobę już po ukończeniu lat 17 mogą tworzyć jedno przestępstwo ciągłe, czy czyn człowieka popełniony w czasie stwierdzonej niepoczytalności i popełniony w czasie, gdy tej niepoczytalności

nie stwierdzono, mogą być łączone w ramach jednego przestępstwa ciągłego, czy czy-ny stanowiące zespół wykroczeń lub wykroczenie i przestępstwo mogą być łączone w ramy przestępstwa ciągłego, jak również czy dopuszczenie się przestępstwa typu podstawowego i typu kwalifikowanego może być uznane za jedno przestępstwo ciągłe tego samego sprawcy. Wątpliwości te dotyczyły również rozumienia podstawowego kryterium przestępstwa ciągłego, tj. wykorzystywania trwałej sposobności do popełniania czynów zabronionych przez sprawcę ze względu na wykonywaną pracę lub sytuację faktyczną.

Niestety praktyka dość swobodnie operowała kryteriami przestępstwa ciągłego, dlatego też powstało zapotrzebowanie na wypracowanie ustawowych kryteriów przestępstwa ciągłego. Kodeks karny przyjął w art. 12 konstrukcję podmiotową przestępstwa ciągłego, wywodzącą się z prawa włoskiego. Przepis ten za wiodące kryterium uznaje z góry powzięty zamiar, a więc decyzję o rozłożeniu niejako popełniania pewnego przestępstwa na raty. Kryterium to oznacza, że sąd musi odtworzyć sposób myślenia sprawcy, dotrzeć do pierwotnej decyzji tego sprawcy i stwierdzić, czy jego postanowienie o popełnianiu przestępstw było każdorazowo odrębne, czy też zakładało właśnie realizację danego czynu w formie powtarzającej się.

Konstrukcja przestępstwa ciągłego jest z zasady korzystna dla sprawcy, przy dociekanu więc, czy każde przestępstwo tego samego sprawcy było wynikiem jego odrębnego aktu woli, czy też właśnie zamiaru z góry powziętego przez sprawcę, zapewne nie będzie on sprzeciwiał się ocenie, że podjął taką długoplanową decyzję. W jakimś stopniu od stanowiska sprawcy w danej sprawie zależy zatem ocena, czy wielość popełnionych przez niego czynów stanowi jedno przestępstwo ciągłe, czy tę wielość należy osądzić jako realny zbieg przestępstw. Można to uznać za słaby punkt tego rozwiązania, lecz jest ono znacznie lepsze niż pozostawienie praktyce nadmiernej swobody w zakresie oceny poszczególnych zdarzeń jako stanowiących przestępstwo ciągłe lub go niestanowiących. Kryterium to jest dość przejrzyste. Trzeba je zresztą rozpatrywać w kontekście okoliczności zewnętrznych, w których czyny były realizowane. Chodzi tu w szczególności o związek z góry powziętego zamiaru z wykorzystywaniem trwałej sposobności, którą daje sprawcy wykonywana praca lub szczególna trwała sytuacja faktyczna (np. stojące na boczniczy kolejowej wagony z towarami).

Drugie kryterium stanowią krótkie odstępy czasu pomiędzy poszczególnymi zachowaniami. Nie jest to jednak kryterium precyzyjne i w gruncie rzeczy ustawa nie może podać dokładniejszego kryterium mierzonego dniami lub miesiącami. Każde tak oznaczone kryterium mogłoby nasuwać zastrzeżenia. Wydaje się, że trzeba tu sięgać do ocen społecznych – z tego punktu widzenia będą to odstępy czasowe w rozmiarze kilku dni, tygodni i raczej nie dłuższe niż kwartał roku (zob. uchwała SN z dnia 11 listopada 2001 r., I KZP 19/01, OSNKW 2002, nr 1–2, poz. 2). Jest to jednak tylko akcent przeciwstawiający się pojęciu „długi odstępek czasu”.

Należy uznać za mało przekonujące ogólne stwierdzenia, że mogą to być przerwy kilkumiesięczne, a nawet – wzorem zmienionego art. 6 § 2 k.k.s. – sześciomiesięczne. Czyny, których dotyczy art. 6 § 2 k.k.s., mają szczególny charakter, odnoszą się do stosunków finansowych (zwłaszcza podatkowych). Za nazbyt ogólne należy uznać stwierdzenie, że „nawet kilkumiesięczne przedziały czasowe pomiędzy kolejnymi zachowaniami sprawcy czynu ciągłego mogą być w określonych okolicznościach traktowane jako »krótkie odstępy czasu« w rozumieniu art. 12 k.k.” – postanowienie SN z dnia 9 marca 2006 r., V KK 271/05, OSNwSK 2006, poz. 562; zob. też wyrok SN z dnia 1 lutego 2006 r., II KK 127/05, OSNwSK 2006, poz. 238.

Ustawa uznaje, że zachowania podjęte w krótkich odstępach czasu w wykonaniu z góry powziętego zamiaru należy traktować jako jeden czyn zabroniony (zob. uchwała SN z dnia 21 listopada 2001 r., I KZP 29/01, OSNKW 2002, nr 1–2, poz. 2). Jest to więc przypadek ustawowej jedności czynu (zabronionego). Pozwala to na włączenie w ramy tak rozumianego czynu ciągłego tworzącego jedno przestępstwo ciągle różnych zachowań, także tych, które samodzielnie nie odpowiadają pojęciu czynu zabronionego stanowiącego przestępstwo (zob. wyrok SN z dnia 15 września 2005 r., II KK 15/05, LEX nr 157549). Byłaby to podstawa, chociaż niepozbawiona wątpliwości, łączenia wykroczenia z przestępstwem lub wielu wykroczeń w jedno przestępstwo, jeżeli wykroczenie i przestępstwo są oddzielone wskaźnikiem kwotowym. Czy jednak rozwiązanie to uchyla inne, wymienione na wstępie wątpliwości? Nie można na to uzyskać jednoznacznej odpowiedzi. Pogląd, że wielość wykroczeń można łączyć w jedno przestępstwo, utrzymuje się jednak (zob. wyrok SN z dnia 21 października 2010 r., V KK 291/10, OSNKW 2010, nr 12, poz. 108).

Prawidłowy jest natomiast rezultat takiego ujęcia przestępstwa ciągłego w odniesieniu do umyślności i nieumyślności czynów zabronionych tworzących przestępstwo ciągle. Konstrukcja art. 12 k.k. prawidłowo ogranicza przestępstwo ciągle do przestępstwa umyślnego, natomiast zgłaszane co do tego zastrzeżenia, zmierzające do przyjęcia także nieumyślnego przestępstwa ciągłego w innych przypadkach, są sztuczne. Prawidłowy jest także rezultat tego rozwiązania, że przestępstwo ciągle w zakresie dóbr osobistych warunkuje tożsamość pokrzywdzonego. Rozwiązanie zawarte w art. 12 k.k., chociaż nie usuwa wszystkich możliwych trudności, nadaje przestępstwu ciągłemu wyraźne, odpowiednio wąskie kontury, usuwając dotychczasowy chaos w praktycznym posługiwaniu się tą konstrukcją. Brakuje natomiast w tym określeniu przestępstwa ciągłego jednoznacznego wskazania na tożsamość rodzajową naruszonych dóbr, ten sam lub zbliżony sposób działania sprawcy, wykorzystanie trwałej sposobności do popełniania czynu. Wskazane w art. 12 k.k. kryterium „z góry powzięty zamiar” w sposób niejako naturalny obejmuje wymienione kryteria szczegółowe, ale przecież tak nie zawsze musi się faktycznie dziać, co może wywoływać wątpliwości w ocenie zachowań sprawcy. Ustawowa konstrukcja przestępstwa ciągłego nie daje formalnie podstaw do nadzwyczajnego zaostrzenia kary. Co do ustawowego wymogu „z góry

powziętego zamiaru” zob. też wyrok SA w Białymstoku z dnia 29 listopada 2012 r., II AKa 204/12, LEX nr 1236005, oraz wyrok SA w Katowicach z dnia 31 października 2012 r., II AKa 441/12, LEX nr 1236952.

Na tle obowiązującego już przepisu o przestępstwie ciągłym (art. 12 k.k.) trafnie Sąd Apelacyjny w Krakowie w wyroku z dnia 9 października 2007 r., II AKa 164/07, KZS 2007, z. 10, poz. 50, podkreślił potrzebę ścisłego przestrzegania kryteriów przestępstwa ciągłego. Jeżeli niektóre czyny sprawcy zostały popełnione z użyciem przemocy lub groźby jej użycia, a inne stanowiły kradzieże z włamaniem lub przywłaszczenia mienia i nie ma między nimi zwartości czasowej, ponieważ przerwy między nimi dochodzą do kilku miesięcy, to działania oskarżonego nie odpowiadają znamionom czynu ciągłego. Godzą one wprawdzie w to samo dobro prawne (mienie), jednakże są to zdarzenia o różnym charakterze.

Ważne jest również podkreślenie przez Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 26 lipca 2007 r., IV KK 153/07, Biul. PK 2007, nr 15, poz. 13, że przestępstwo ciągłe ma charakter jednoczynowy, co ma decydujące znaczenie w zakresie powagi rzeczy osądzonej. Sąd Najwyższy wykluczył w tym orzeczeniu możliwość „rozstrzygnięcia, które miałoby w odniesieniu do tego samego czynu rozstrzygać zarówno o umorzeniu postępowania, jak i jego kontynuowaniu”. Sąd Najwyższy stwierdził też konsekwentnie, że prawomocne skazanie za czyn ciągły (art. 12 k.k.) „stoi na przeszkodzie, ze względu na treść art. 17 § 1 pkt 7 k.p.k., ponownemu postępowaniu o później ujawnione zachowania będące elementami tego czynu, które nie były przedmiotem wcześniejszego osądzenia, niezależnie od tego, jak się ma społeczna szkodliwość nowo ujawnionych fragmentów czynu ciągłego do społecznej szkodliwości zachowań uprzednio osądzonych”.

Pogląd ten nawiązuje do powszechnie przyjmowanego stanowiska, że koncepcja jednoczynowego przestępstwa ciągłego – inaczej niż koncepcja przestępstwa ciągłego wieloczynowego – wyklucza możliwość osądzania po wyroku uznającym przestępstwo ciągłe danego sprawcy nowo ujawnionych fragmentów działania tego sprawcy, które w chwili wyrokowania nie były znane sądowi orzekającemu. Ten punkt widzenia utrwalił się po znanej uchwale Sądu Najwyższego z 1966 r., w której opowiedziano się właśnie za wieloczynową koncepcją przestępstwa ciągłego. Nie powracając w tym miejscu do tego sporu, dla którego istotne jest sformułowanie art. 12 k.k. (jeden czyn zabroniony), można tylko poczynić pewną uwagę: otóż nowo ujawniony fragment przestępnego działania sprawcy, mieszczący się w okresie objętym czasowymi granicami wyroku, nie był przecież osądzony. Jest do pewnego stopnia wątpliwe (a także sztuczne) traktowanie jako osądzonego nowo ujawnionego fragmentu działania sprawcy, który nie mieści się w zespole zachowań objętych wyrokiem skazującym, lecz mieści się tylko w tym zespole pod względem czasu osądzonej działalności przestępczej sprawcy. Nasuwa się więc wątpliwość, czy taki przejaw aktywności przestępnej sprawcy powinien być traktowany jako element składowy osądzanego czynu zabronionego,

jeżeli pozostawał on poza świadomością sądu orzekającego i w rezultacie formalnie nie zaistniał w opisie tego czynu zabronionego. Jednakże problem stale powraca. W wyroku z dnia 5 stycznia 2011 r., V KK 64/10, OSNKW 2011, nr 2, poz. 14, Sąd Najwyższy wyraził pogląd, że: „istota czynu ciągłego (...) i powaga rzeczy osądzonej powodują, że nie jest możliwe prowadzenie postępowania wtedy, gdy miałoby ono dotyczyć zachowania będącego elementem i mieszczącego się w ramach czasowych czynu ciągłego, za który sprawca został prawomocnie skazany. Nie ma przy tym znaczenia, czy postępowanie miało się toczyć z powodu późniejszego ujawnienia takich zachowań, czy też z innego powodu, np. określonego rozstrzygnięcia sądu odwoławczego”. Wyrażony tu punkt widzenia nawiązuje do jednoczynowej koncepcji przestępstwa ciągłego. Sądzę jednak, że wahania w ocenie nowo ujawnionych fragmentów działania sprawcy nie są uzasadnione. Nawiązuję do przedstawionego swego stanowiska, że nie sposób mówić o zarzucie sprawy osądzonej w odniesieniu do zdarzenia, które nie było przedmiotem sądowego rozpoznania. Koncepcja jednoczynowego przestępstwa ciągłego jest w jakimś sensie sztuczna. Można dodać, że art. 12 k.k., używając sformułowania „dwa lub więcej zachowań”, ma na uwadze takie zachowania, które stały się przedmiotem postępowania karnego, a nie wszystkie możliwe, które w rzeczywistości zaistniały, ale które nie były objęte postępowaniem przygotowawczym i postępowaniem sądowym. Oznaczałoby to ujmowanie przestępstwa ciągłego jako konstrukcji opartej na zjawiskach abstrakcyjnych, a nie konkretnych. Nie taki jest przecież sens przestępstwa ciągłego.

Ważne jest również stwierdzenie, że w wypadku niedających się usunąć wątpliwości dotyczących czasu popełnienia czynu „zastosowanie reguły *in dubio pro reo* (art. 5 § 2 k.p.k.) prowadzi do stwierdzenia, że termin przedawnienia biegnie od chwili stanowiącej początek tego okresu” (wyrok SN z dnia 4 grudnia 2007 r., IV KK 281/07, LEX nr 341867).

ROZDZIAŁ II

Formy popełnienia przestępstwa

Literatura uzupełniająca: Andrejew I., *Sprawstwo według polskiego prawa karnego*, St. Praw. 1988, nr 1–2; Berent M., *O błędzie przy usiłowaniu nieudolnym i możliwej pełnej jego relewancji* (w:) *Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych, Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara*, red. A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak, t. 1, Toruń 2012; Bielski M., *Sprawstwo zleceńodawcze w projekcie nowelizacji kodeksu karnego*, Prok. i Pr. 2006, nr 10; Bojarski T., *Problemy współdziałania przestępnego* (w:) *Aktualne zagadnienia prawa karnego materialnego i procesowego*, red. L. Gardocki, I. Godyń, M. Hudzik, L.K. Paprzycki, Warszawa 2009; Bojarski T., *Problemy współdziałania przestępnego*, w: *Aktualne zagadnienia prawa karnego materialnego i procesowego*, Warszawa 2009; Bojarski T., *Z problematyki współdziałania przestępnego* (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Bojarski T., *Zagadnienia odpowiedzialności karnej za podżeganie i pomocnictwo w świetle poglądów profesora Juliusza Makarewicza (rozwiązania kodeksu karnego z 1932 r.)* (w:) *Kryminalno-polityczne koncepcje profesora Juliusza Makarewicza – wczoraj i dziś*, Lublin

2006; Bryła M., *Sprawstwo a formy stadialne popełnienia przestępstwa*, Prok. i Pr. 2002, nr 2; Bryła M., *Sprawstwo kierownicze i sprawstwo polecające*, Prok. i Pr. 2000, nr 1; Buchała K., Kubicki L., *Sprawstwo pośrednie w polskiej nauce prawa karnego i orzecznictwie sądowym*, St. Praw. 1988, nr 2; Buchała K., *W sprawie tzw. sprawstwa pośredniego*, PS 1994, nr 3; Cieślak W., *Kierowanie wykonaniem czynu zabronionego jako istota sprawstwa kierowniczego*, PiP 1992, z. 7; Czyżak M., *Sprawstwo polecające w zorganizowanej strukturze przestępczej*, Prok. i Pr. 2004, nr 6; Daszkiewicz K., *Usiłowanie nieudolne (ze szczególnym uwzględnieniem uchwały Sądu Najwyższego z dnia 20 listopada 2000 r.)*, Prok. i Pr. 2001, nr 9; Dąbkiewicz K., *Konstrukcja sprawstwa pośredniego (spór J. Makarewicz a S. Glasera)*, PiP 2011, z. 3; Dębski R., *Jeszcze o tzw. sprawstwie niewykonawczym (kierowniczym i polecającym) w kodeksie karnym z 1997 r. (w:) Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Dębski R., *Kilka uwag o podstawach regulacji usiłowania w obowiązującym kodeksie karnym (w:) W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci profesora Andrzeja Wąska*, Lublin 2005; Dębski R., *O teoretycznych podstawach regulacji współdziałania w kodeksie karnym z 1997 r.*, St. Pr.-Ek. 1998, nr 58; Dębski R., *W sprawie rozszerzenia karalności usiłowania nieudolnego (w:) Aktualne problemy prawa karnego, kryminologii i penitencjarystyki. Księga ofiarowana profesorowi Stefanowi Leleentalowi w 45 roku pracy naukowej i dydaktycznej*, red. K. Indecki, Łódź 2004; Dębski R., *Współdziałanie przy przestępstwie indywidualnym w ujęciu nowego kodeksu karnego*, PiP 2002, z. 6; Filar M., *Podstawy odpowiedzialności karnej w nowym kodeksie karnym*, Palestra 1997, nr 11–12; Filar M., *Postacie zjawiskowe przestępstwa w projektach nowego k.k.*, PPK 1992, nr 6; *Formy stadialne i postacie zjawiskowe popełnienia przestępstwa*, praca zbiorowa, red. J. Majewski, Toruń 2007; Gaberle A., *Przestępczość grupowa w Polsce jako zjawisko kryminologiczne i prawnokarne*, CzPKiNP 1998, nr 1–2; Gajdos D., *Czynny żal w polskim prawie karnym*, Toruń 1984; Gałązka M., *Zasady subiektywizmu i indywidualizacji odpowiedzialności karnej w kodeksie karnym z 1932 r. (w:) Kodeks karny z 1932 r.*, red. A. Grzeszkowiak, K. Wiak, M. Gałązka, R.C. Hałas, S. Hyps, D. Szeleszczuk, Lublin 2015; Gardocki L., *Uznanie za sprawcę*, Palestra 1996, nr 7–8; Gimbut A., *O problemie usiłowania przestępstw kwalifikowanych przez następstwa*, An. UMCS 1961, vol. XVIII, 8, 1961; Hirsch H.J., *Problematyka regulacji nieudolnego usiłowania w polskim i niemieckim kodeksie karnym (w:) Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Janiszowski -Downarowicz R., *Granice dozwolonej prowokacji w polskim prawie karnym*, Prok. i Pr. 2009, nr 3; Jędrzejewski Z., *Bezprawie usiłowania nieudolnego*, Warszawa 2000; Jędrzejewski Z., *Usiłowanie udolne i nieudolne w świetle nauki i orzecznictwa*, EP 1994, nr 4; Jędrzejewski Z., *Usiłowanie z zamiarem ewentualnym. Przyczynek do nauki o tzw. podwójnym usytuowaniu zamiaru*, PiP 2002, z. 8; Kaczmarek T. (red.), P. Kardas, *Teoretyczne podstawy odpowiedzialności karnej za przestępne współdziałanie*, Prok. i Pr. 2002, nr 5; Kaczmarek T., *Kwestie sporne wokół pojęcia tzw. niesprawczych form współdziałania przestępczego (w:) Formy stadialne i postacie zjawiskowe popełnienia przestępstwa. Materiały III Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2007; Kaczmarek T., *Sporne problemy odpowiedzialności karnej ekstraneusa za współsprawstwo do przestępstw indywidualnych. Nauka wobec prawdy sądowej. Księga pamiątkowa ku czci profesora Zdzisława Kegla*, red. R. Jaworski, M. Szostak, Wrocław 2005; Kaczmarek T., *Z problematyki współsprawstwa sukcesywnego*, PiP 1988, z. 9; Kardas P., *Problem zbiegu przepisów ustawy karnej a różne postaci współdziałania*, Prok. i Pr. 2005, nr 7–8; Kardas P., *Przypisanie przestępstwa za niesprawcze postacie współdziałania (w:) W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci profesora Andrzeja Wąska*, Lublin 2005; Kardas P., *Regulacja współdziałania przestępczego jako podstawa zwalczania przestępczości zorganizowanej*, Prok. i Pr. 2002, nr 10; Kardas P., *Regulacja współdziałania przestępczego jako podstawa zwalczania przestępczości zorganizowanej*, Prok. i Pr. 2002, nr 10; Kardas P., *Sprawstwo kierownicze i polecające – wykonawcze czy niewykonawcze postacie sprawstwa?*, PS 2006, nr 5; Kardas P., *Tak zwane niewłaściwe (nieumyślne) podżeganie i pomocnictwo do przestępstwa nieumyślne a problematyka przypisania przestępstwa (w:) Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Kardas P., *Teoretyczne podstawy odpowiedzialności karnej za przestępne współdziałanie*, Kraków 2001; Klepner M., *Klauzule bezkarności w polskim prawie karnym*, Palestra 2001, nr 9–10; Klepner M., *Sprawstwo polecające*, Prok. i Pr. 2002, nr 1; Klepner M., *Sprawstwo polecające*, Prok. i Pr. 2002, nr 1; Krawczyk T.L., *Alter delicti kradzieży w supermarkecie (studium przypadku)*, Palestra 2004, nr 11–12; Kubicki L., *Przestępstwa popełnione przez zaniechanie*, Warszawa 1975; Kunze E., *Odstąpienie od przygotowania do przestępstwa w nowym kodeksie karnym*, Prok. i Pr. 1998, nr 10; Kunze E., *Przygotowanie a usiłowanie (próba rozgraniczenia pojęć)*, WPP 1990, nr 3; Kunze E., *Przygotowanie a usiłowanie (próba rozgraniczenia tych pojęć)*, WPP 1990, nr 3; Kunze E., *Przygotowanie przestępstwa w ujęciu prawa polskiego*, Poznań 1991; Kurowski W., *Pojęcie organizacji przestępczej i przestępczości zorganizowanej*, Prok. i Pr.

2006, nr 1; Kuziak P., *Usiłowanie podżegania w kontekście uchwały Sądu Najwyższego z dnia 21 października 2003 r. I KZP 11, nr 03*, CzPKiNP 2005, nr 1; Liszewska A., *Odpowiedzialność karna za współdziałanie przy przestępstwach indywidualnych w polskim prawie karnym*, CzPKiNP 2004, nr 1; Liszewska A., *Podżeganie i pomocnictwo a usiłowanie*, PiP 2000, z. 6; Liszewska A., *Usiłowanie tzw. sprawstwa niewykonawczego (w:) Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa profesor Zofii Sienkiewicz*, Wrocław 2015; Liszewska A., *Współdziałanie przestępne w polskim prawie karnym. Analiza dogmatyczna*, Łódź 2004; Łagodziński S., *Aberratio ictus a kumulatywna kwalifikacja czynu*, Prok. i Pr. 1999, nr 5; Majewski J., *O różnicy i granicy między usiłowaniem udolnym a usiłowaniem nieudolnym (w:) Formy stadialne i zjawiskowe popełnienia przestępstwa. Materiały III Bieleńskiego Kolokwium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2007; Marciniak M., *Organizator przestępstwa w polskim prawie karnym*, Prok. i Pr. 2004, nr 9; Marciniak M., *Problematyka przestępstw popełnianych na zlecenie*, PS 2006, nr 2; Marciniak M., *Sprawstwo kierownicze a współsprawstwo*, WPP 2004, nr 2; Marek A., *Istota usiłowania nieudolnego*, RPEiS 1968, z. 1; Mąciór W., *Formy popełnienia przestępstwa w projekcie k.k. z 1995 r.*, PiP 1996, z. 7; Mąciór W., *Odpowiedzialność karna za podżeganie i pomocnictwo*, PiP 1983, z. 7; Mąciór W., *Odpowiedzialność karna za przestępcze współdziałanie*, PiP 1977, z. 4; Mąciór W., *Postacie zjawiskowe przestępstwa w ujęciu kodeksu karnego PRL z 1969 r.*, PiP 1971, z. 11; Orkiszewska D., *Przyczynek do prawnomaterialnej i procesowej problematyki czynnego żalu (art. 15 § 1 k.k.) (w:) Iudicium et Stentia. Księga Jubileuszowa Profesora Romualda Kmiecika*, red. A. Przyborska-Klimczak, A. Taracha, Warszawa 2011; Pasternak Ł., *Usiłowanie nieudolne, usiłowanie nierealne a przestępstwo urojone*, KPP 2013, z. 1; Paśkiewicz J., *Problematyka wybranych klauzul niepodlegania karze (w:) Zmiany w polskim prawie karnym po wejściu w życie Kodeksu karnego z 1997 roku*, red. T. Bojarski, K. Nazar, A. Nowosad. M. Szwarczyk, Lublin 2006; Pohl Ł., *Formy stadialne czynu zabronionego w odniesieniu do podżegania i pomocnictwa według kodeksu karnego z 1997 r.*, RPEiS 2001, z. 1–2; Pohl Ł., *Istota pomocnictwa w kodeksie karnym z 6.VI.1997 r.*, RPEiS 2000, nr 2; Pohl Ł., *Istota pomocnictwa w kodeksie karnym*, RPEiS 2000, z. 2; Pohl Ł., *Pomocnictwo a inne zjawiskowe formy czynu zabronionego (kryteria różnicujące)*, Prok. i Pr. 2001, nr 6; Pohl Ł., *Pomocnictwo a inne zjawiskowe formy czynu zabronionego (kryteria różnicujące)*, Prok. i Pr. 2001, nr 6; Pohl Ł., *Strona podmiotowa pomocnictwa w kodeksie karnym z 1997 r. (o potrzebie nowelizacji art. 18 § 3 k.k.)*, PiP 2014, z. 7; Pohl Ł., *Właściwe podżeganie do przestępstwa nieumyślnego (zagadnienia sporne)*, PiP 2004, z. 11; Pohl Ł., *Właściwe podżeganie do przestępstwa nieumyślnego (zagadnienia sporne)*, PiP 2004, z. 11; Popławski N., *Podżeganie i pomocnictwo do przestępstw nieumyślnych*, NP 1989, nr 2–3; Preibisz A.N., *Odgraniczenie sprawstwa kierowniczego od współdziałania przestępczego*, Prok. i Pr. 2003, nr 1; Radecki W., *Prawne i moralne oceny czynnego żalu*, Palestra 1976, nr 12; Radecki W., Urbanek K., *Sprawstwo kierownicze w rozboju kwalifikowanym*, Palestra 1975, nr 11; Raglewski J., *Dobrowolne odstąpienie od czynu jako przesłanka instytucji czynnego żalu*, Prok. i Pr. 1997, nr 3; Raglewski J., *Usiłowanie nieudolne dokonania czynu zabronionego – analiza krytyczna*, Prok. i Pr. 2003, nr 12; Rejman G., *Usiłowanie przestępstwa w prawie polskim*, Warszawa 1965; Rodzyński M., *Usiłowanie – aspekt aksjologiczny (w:) Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka*, red. J. Giezek, Kraków 2006; Sieracki W., *Istota sprawstwa kierowniczego (art. 16 k.k.) w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego i wypowiedzi doktrynalnych*, WPP 1993, nr 3–4; Sieracki W., *Sprawstwo kierownicze na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego*, WPP 1977, nr 4; Siewierski M., *Usiłowanie a przygotowanie według kodeksu karnego*, Palestra 1972, nr 5; Sitarz O., *Usiłowanie ukończone i nieukończone (próba nowego spojrzenia)*, PiP 2011, z. 6; Skala J., *Normatywne mechanizmy zwalczania przestępczości zorganizowanej w świetle przepisów kodeksu karnego*, cz. I, Prok. i Pr. 2004, nr 7–8; Skala J., *Normatywne mechanizmy zwalczania przestępczości zorganizowanej w świetle przepisów kodeksu karnego*, cz. II, Prok. i Pr. 2004, nr 9; Spotowski A., *Karalność w razie braku zagrożenia dobra prawnego*, PiP 1988, z. 7; Spotowski A., *Próba rozgraniczenia form zjawiskowych przestępstwa w nowym k.k.*, Palestra 1972, nr 2; Spotowski A., *Zbieg form zjawiskowych przestępstwa*, NP 1989, nr 1; Stefański R.A., *Granice bezkarności uczestnika koniecznego*, PiP 1986, z. 3; Stefański R.A., *Przestępstwo publicznego nawoływania do popełnienia przestępstwa (art. 255 k.k.)*, Prok. i Pr. 2006, nr 1; Stomma A., *Dobrowolne odstąpienie od usiłowania*, Prok. i Pr. 1996, nr 4; Stomma A., *Współdziałanie przed dokonaniem przestępstwa*, Warszawa 1975; Strycharz A., *Podżeganie i pomocnictwo do przestępstw indywidualnych*, NP 1971, nr 1; Sygit B., *Sprawstwo kierownicze w poglądach doktryny i orzecznictwie*, Prok. i Pr. 1978, nr 7; Szczepaniec M., *Sprawstwo polecające a sprawstwo kierownicze – problemy z rozgraniczeniem*, Palestra 2007, nr 11–12; Szerer M., *„Dobrowolne” odstąpienie od usiłowania*, NP 1977, nr 5; Szmidt K., *Odpowiedzialność karna za przestępne współdziałanie na tle Kodeksu karnego z 1997 r.*, CzPKiNP 1999, nr 2; Szwacha J., *Z problematyki współdziałania przestępczego*, NP 1970, nr 12; Szymczyk J., *Współdziałanie przy przestępstwach indywidualnych*, Prok. i Pr. 2003, nr 7–8; Tyszkiewicz Ł., *O właściwe rozwiązanie teoretyczne i dogmatyczne sporu o skutkowe czy bezskutkowe podżeganie i pomocnictwo (w:) Teo-*

retyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego, Lublin 2011; Tyszkiewicz L., O właściwe rozwiązanie teoretyczne i dogmatyczne sporu o skutkowe czy bezskutkowe podżeganie i pomocnictwo (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, red. A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011; Tyszkiewicz L., *Problemy współdziałania przestępnego de lege ferenda*, Palestra 1990, nr 1; Tyszkiewicz L., *Współdziałanie przestępne i główne pojęcia z nim związane*, Poznań 1964; Wąsek A., *Pomocnictwo przez zaniechanie w kodeksie karnym*, PiP 1971, z. 7; Wąsek A., *Przypisanie przestępstwa i współdziałanie przestępne w polskim prawie karnym* (w:) *Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym*, red. T. Kaczmarek, Wrocław 1990; Wąsek A., *Współprawstwo w polskim prawie karnym*, Warszawa 1977; Wąsek A., *Z problematyki usiłowania nieudolnego*, PiP 1985, z. 7–8; Wolter W., *Podżeganie i pomocnictwo do przestępstw kwalifikowanych*, WP 1965, nr 2; Wolter W., *Problem usiłowania podżegania lub pomocnictwa*, PiP 1974, z. 1; Zachuta A., *Opis i kwalifikacja prawna czynu z uwzględnieniem sprawczych odmian przestępnego współdziałania*, Prok. i Pr. 2005, nr 1; Zakrzewski P., „Przesłanka bezpośredniości zmierzania” przy usiłowaniu nieudolnym a tzw. usiłowanie bezwzględnie nieudolne, CzPKiNP 2011, nr 4; Zalewski W., *Współdziałanie przestępne jako problem polityki kryminalnej*, PS 2001, nr 9; Zoll A., *Czy podżeganie i pomocnictwo są postaciami zjawiskowymi przestępstwa?* (w:) *Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasa Kaczmarka*, Kraków 2006; Zoll A., *Odpowiedzialność karna za czyn nie sprawiający zagrożenia dla dobra prawnego* (w:) *Formy stadialne i postacie zjawiskowe popełnienia przestępstwa*, red. J. Majewski, Toruń 2007; Zoll A., *Odpowiedzialność karna za czyn niesprowadzający zagrożenia dla dobra prawnego w świetle Konstytucji* (w:) *Formy stadialne i postacie zjawiskowe popełnienia przestępstwa. Materiały III Bielańskiego Koloquium Karnistycznego*, red. J. Majewski, Toruń 2007; Zoll A., *Odpowiedzialność kierującego wykonaniem przez inną osobę czynu zabronionego*, PiP 1970, z. 7; Zoll A., *Odpowiedzialność za przygotowanie lub usiłowanie przestępstwa w przypadku współdziałania wielu osób* (w:) *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci profesora Kazimierza Buchały*, Kraków 1994; Zoll A., *Podstawy teoretyczne współdziałania przestępnego w projekcie k.k.*, PiP 1995, z. 6.

Rozdział II Kodeksu karnego obejmuje formy stadialne i zjawiskowe. Rozwiązania w tym zakresie są dość stabilne od czasu kodeksu karnego z 1932 r. Formy stadialne oznaczają przedmiotowe rozszerzenie odpowiedzialności karnej na zachowania wcześniejsze niż dokonanie. Formy zjawiskowe – podżeganie i pomocnictwo – oznaczają podmiotowe rozszerzenie odpowiedzialności karnej na podmioty niebędące sprawcami w znaczeniu ścisłym. Jest to sprawa odpowiedzialności podżegacza i pomocnika. Powszechnie uznawane względy kryminalno-polityczne przemawiają za karalnością obu tych grup form popełnienia przestępstwa.

Art. 13. [Usiłowanie. Rodzaje usiłowania]

§ 1. Odpowiada za usiłowanie, kto w zamiarze popełnienia czynu zabronionego swoim zachowaniem bezpośrednio zmierza do jego dokonania, które jednak nie następuje.

§ 2. Usiłowanie zachodzi także wtedy, gdy sprawca nie uświadamia sobie, że dokonanie jest niemożliwe ze względu na brak przedmiotu nadającego się do popełnienia na nim czynu zabronionego lub ze względu na użycie środka nie nadającego się do popełnienia czynu zabronionego.

1. **Usiłowanie.** Artykuł 13 § 1 k.k. podaje kryteria usiłowania przestępstwa na podstawie tradycyjnej w prawie polskim koncepcji podmiotowo-przedmiotowej. Usiłowanie za-

czyna się z chwilą, gdy podjęte zachowanie zmierza bezpośrednio do dokonania czynu zabronionego, natomiast czynności wcześniejsze, mające dopiero stworzyć warunki do jego przedsięwzięcia, mogą być – co najwyżej – zakwalifikowane jako przygotowanie – tę prostą prawdę o istocie usiłowania w ujęciu art. 13 trafnie podkreśla Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 18 czerwca 2009 r., WK 10/09, OSNwSK 2009, poz. 1353. Element podmiotowy to zamiar popełnienia czynu zabronionego. Ze sformułowania tego przepisu wynika, że usiłowanie może być tylko czynem umyślnym, ta zaś umyślność może wystąpić zarówno w postaci zamiaru bezpośredniego, jak i zamiaru ewentualnego. Zaakcentowanie zamiaru jako elementu podmiotowego usiłowania wyklucza usiłowanie przestępstwa nieumyślnego oraz zasadniczo sprzeciwia się usiłowaniu przestępstw kwalifikowanych przez następstwo (zob. A. Gimbut, *O problemie usiłowania...*, s. 270 i n.).

Element przedmiotowy został ujęty jako zachowanie bezpośrednio zmierzające do dokonania czynu zabronionego, które jednak nie następuje. Zachowanie zmierzające bezpośrednio do dokonania stanowi istotne kryterium usiłowania, odróżniające je od przygotowania (zob. wyrok SN z dnia 9 września 1999 r., III KKN 704/98, LEX nr 39096). Prawidłowe jest ogólne założenie, że „zmierzanie” według art. 13 k.k. musi być uzewnętrznione w postaci zachowania sprawcy i wieść do dokonania. Jeżeli sprawca oddala się od realizacji zamiaru czynu, to oczywiście nie zdąża do jego dokonania. Skoro sprawca nie zmierza do dokonania, to nie aktualizuje się (nie pojawia), dookreślając to zmierzanie przesłanka w postaci bezpośredniości tego zmierzania. Takie trafne stanowisko zajął Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 7 marca 2013 r., V KK 351/12, OSP 2014, z. 3, poz. 33). Bezpośredniość nie oznacza konieczności rozpoczęcia realizacji czynu zabronionego, warunek ten jest spełniony także w innych przypadkach czynności człowieka nastawionych na dokonanie czynu (zob. wyrok SN z dnia 8 marca 2006 r., IV KK 415/05, OSNwSK 2006, poz. 510). Zachowanie sprawcy należy uznać za bezpośrednie nie tylko wówczas, gdy złodziej kieszonkowy ujmuje w swoją dłoń cudzą portmonetkę, lecz także i wówczas, gdy dopiero wkłada rękę do cudzej kieszeni lub torby podróżniczej. Dotknięcie przedmiotu kradzieży, mimo nierozpoczęcia czynności „zabierania”, należy zawsze uznać za zachowanie bezpośrednio zmierzające do dokonania. Ale wątpliwe jest na przykład stanowisko, że podejście pod dom z zamiarem dokonania napadu rabunkowego na określoną osobę mieszkającą w tym domu, zgodnie z wcześniej opracowanym planem, z narzędziami służącymi do popełnienia tego przestępstwa, a następnie odstąpienie od realizacji tego zamiaru z przyczyn od sprawców niezależnych przekracza ramy czynności przygotowawczych i jest działaniem zmierzającym bezpośrednio do urzeczywistnienia tego zamiaru (zob. wyrok SN z dnia 22 stycznia 1985 r., IV KR 336/84, OSNKW 1985, nr 8–10, poz. 71; wyrok SA w Łodzi z dnia 4 listopada 2004 r., II AKa 209/04, Prok. i Pr. 2006, nr 5, poz. 30).

Sąd Apelacyjny w Katowicach w wyroku z dnia 21 czerwca 2007 r., II AKa 55/07, Prok. i Pr. 2008, nr 1, poz. 30, prawidłowo jednak ocenił przypadek zbliżony. Sąd ten

mianowicie uznał, że przyjazd oskarżonego na miejsce, w którym rozbój miał być dokonany, i zajęcie uprzednio uzgodnionych z innymi stanowisk w celu wykonania ustalonych czynności w istotny sposób przekraczały czynności przygotowawcze, o jakich mowa w art. 16 § 1 k.k., a więc zmierzały bezpośrednio do dokonania rozboju, do czego jednak nie doszło w wyniku okoliczności niezależnych od oskarżonego. Zdarzenie to było poprzedzone wcześniejszym porozumieniem z innymi osobami, zakupem samochodu oraz pistoletów gazowych, opracowaniem planu i działań, jakie każdy ze współdziałających miał wykonać, oraz sprawdzeniem terenu, gdzie rozbój miał być dokonany.

Sąd Najwyższy trafnie ocenił przypadek polegający na nabyciu środków odurzających (substancji psychotropowych), a następnie przystosowaniu ich do wręczenia innej osobie w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, jako nieprzekraczający jeszcze ram czynności przygotowawczych do przestępstwa określonego w art. 59 ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (tekst jedn.: Dz. U. z 2012 r. poz. 124 z późn. zm.). Działanie sprawcy nie spełniało jeszcze warunku bezpośredniości, niezbędnego do usiłowania (wyrok z dnia 5 grudnia 2006 r., III KK 273/06, OSNwSK 2006, poz. 2358). Jeśli jednak „żołnierzowi powracającemu z przepustki jedynie zatrzymanie go – nawet jeszcze przed wejściem na teren jednostki wojskowej – umożliwiło dostarczenie innemu żołnierzowi w miejscu pełnienia służby nabytego na jego prośbę narkotyku, zachodzi usiłowanie (...) dokonania przestępstwa określonego w art. 58 ust. 1 ustawy z 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (...)” (tak Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 5 stycznia 2007 r., WK 28/06, OSNKW 2007, nr 3, poz. 26).

2. **Usiłowanie nieudolne.** Artykuł 13 k.k. wyróżnia w § 2 karalne usiłowanie nieudolne, którego cechą jest obiektywna niemożność wykonania czynu. Usiłowanie nieudolne nie sprowadza realnego zagrożenia dla dobra chronionego, czyn sprawcy zmierza jednak do przekroczenia normy prawnej. Przy ocenie takiego czynu decydujący jest czynnik subiektywny, ale źródłem ujemnej oceny zachowania sprawcy jest jednak czyn, z tym że sprawca nie przewiduje braku ujemnych skutków tego czynu (por. A. Zoll, *Odpowiedzialność karna...*, s. 17–18). Kodeks przewiduje dwie grupy przypadków karalnego usiłowania nieudolnego: nieudolność z powodu braku przedmiotu nadającego się do dokonania na nim czynu oraz nieudolność z powodu użycia nieprawidłowego środka, który nie może doprowadzić do osiągnięcia skutku.

Brak przedmiotu to np. przypadek pustej kasy, do której dostali się sprawcy, brak portmonetki w kieszeni wybranej przez sprawcę osoby. Brak przedmiotu czynu oznacza zarazem brak dobra chronionego. W wymienionych wypadkach oznacza to niemożność naruszenia dobra chronionego drugiego człowieka. Z powodu braku przedmiotu czynu nie jest możliwe naruszenie cudzego prawa własności. Jeśli jednak w pomieszczeniu, do którego wszedł sprawca, brakowało tylko przedmiotów wartościowych, to

nie można oceniać takiego przypadku jako usiłowania nieudolnego (tak wyrok SA w Krakowie z dnia 30 marca 2010 r., II AKA 16/10, KZS 2010, z. 5, poz. 29). Za brak przedmiotu nadającego się do popełnienia na nim czynu zabronionego, określony w art. 13 § 2 k.k., należy uznać brak obiektywny, nie zaś zdyskwalifikowanie przez sprawcę przedmiotu ze względu na nieprzydatność dla niego (postanowienie SN z dnia 28 kwietnia 2011 r., V KK 33/11, LEX nr 817558). W postanowieniu z dnia 16 lutego 2010 r., V KK 354/09, Biul. PK 2010, nr 3, poz. 36, Sąd Najwyższy przyjął, również trafnie, że o usiłowaniu nieudolnym można mówić wówczas, gdyby w pomieszczeniach, do których skazany się włamał, w ogóle nie było żadnych przedmiotów, przez co realizacja jego zamiaru okazałaby się niemożliwa ze względu na brak przedmiotów nadających się do dokonania przestępstwa. Nie chodzi tu więc o to, że brak było jedynie przedmiotów wartościowych.

Użycie niewłaściwego środka oznacza niemożność realizacji czynu za pomocą właśnie takiego środka. Przypadek taki zachodzi np. w sytuacji, gdy sprawcy podejmują próbę otwarcia kasy pancernej za pomocą prętów metalowych, które akurat w tym wypadku nie nadają się do popełnienia czynu zabronionego. Trafnie Sąd Najwyższy wskazał, że jeżeli rzecz ruchoma chroniona jest zabezpieczeniem elektronicznym, które umożliwia dostęp do niej wyłącznie przez wprowadzenie prawidłowego kodu, to usiłowanie zaboru tej rzeczy przez zastosowanie innego kodu dostępu jest użyciem środka nienadającego się do popełnienia kradzieży z włamaniem i przesądza o uznaniu takiego czynu za usiłowanie nieudolne w rozumieniu art. 13 § 2 k.k. (wyrok z dnia 11 września 2002 r., V KKN 9/01, OSNKW 2002, nr 11–12, poz. 102).

Kodeks formalnie wyróżnia tylko usiłowanie nieudolne w dwóch formach. Inne możliwe formy usiłowania nieudolnego nie są karalne, np. użycie niewłaściwego sposobu. Niewłaściwy sposób realizacji czynu zabronionego nie jest karalny, nie można go bowiem pomieścić drogą szerokiej wykładni w pojęciu użytego środka. Przykładowo, gdy sprawca chciał uruchomić cudzy samochód w celu jego zaboru, stosując różne sposoby łączenia przewodów elektrycznych, lecz nie potrafił tego uczynić z uwagi na brak kluczyka do stacyjki i zastosowanie przez właściciela odpowiedniej blokady urządzeń elektrycznych, jego zachowanie należy uznać za niekaralne usiłowanie nieudolne. Możliwa jest ewentualnie odpowiedzialność za dokonanie uszkodzenia mienia, gdyby takie nastąpiło (288 k.k.).

3. **Inne rodzaje usiłowania.** Ustawa nie wyróżnia innych rodzajów usiłowania, trzeba tu jednak wskazać na takie podziały, jak usiłowanie zupełne i niezupełne, a w ramach tego ostatniego – usiłowanie przeszkodzone i zaniechane. Usiłowanie zaniechane może przybrać postać dobrowolnego odstąpienia, gdy sprawca z własnej niewymuszonej woli rezygnuje z realizacji czynu zabronionego. Kodeks karny wprowadza ogólną zasadę karalności usiłowania we wszystkich tych przypadkach, gdy jest ono możliwe. Nie ma ustawowych ograniczeń przedmiotowego zakresu karalności usiłowania, jeżeli tyl-

ko usiłowanie jest w danym wypadku wyobrażalne, praktycznie możliwe. Kodeks dopuszcza usiłowanie zarówno przestępstw materialnych, jak i formalnych, przestępstw z działania, jak i zaniechania.

Praktycznie jednak przy niektórych konstrukcjach przestępstw usiłowanie może być mało realne lub wprost niemożliwe, lecz nie wynika to z ustawowego zakazu, ale z natury typu czynu zabronionego, którego usiłowanie miałyby dotyczyć. W wyraźnie ograniczonym zakresie jest ono więc do pomyślenia przy przestępstwach formalnych z zaniechania, których natura jest taka, że nie ma możliwości zaistnienia usiłowania, np. w przypadku przestępstwa nieudzielenia pomocy osobie znajdującej się w stanie zagrożenia dla zdrowia lub życia w warunkach określonych w art. 162 § 1 k.k. Podobne zastrzeżenie nasuwa się w przypadku przestępstw tzw. jednochwilowych, np. gdyby chodziło o ustne zniesławienie lub zniewagę.

Szczególny problem stanowi tzw. usiłowanie kwalifikowane. Chodzi tu o przypadki, gdy sprawca nie dokonał zamierzonego czynu, np. zabójstwa, lecz po drodze niejako naruszył inne dobro, powodując np. uszkodzenie ciała. Pojawia się tu trudny do rozwiązania problem, czy między usiłowaniem zabójstwa a dokonaniem uszkodzenia ciała zachodzi zbieg, czy też nie, i wobec tego – czy w kwalifikacji prawnej danego przypadku należy uwzględnić tylko przepis o usiłowaniu zabójstwa, czy też należy zastosować kumulatywną kwalifikację prawną uwzględniającą przepis o zabójstwie i odpowiedni przepis o uszkodzeniu ciała. Wydaje się, że zasada, iż dążenie do zabójstwa pochłania dokonane po drodze uszkodzenie ciała, każde bowiem zabijanie obejmuje uszkadzanie, powinna w tych wypadkach ustąpić kwalifikacji łącznej usiłowania zabójstwa z dokonaniem uszkodzenia ciała na zasadzie art. 11 § 2 k.k. Inaczej jest natomiast w wypadku dokonanego zabójstwa. To właśnie zabójstwo dokonane pochłania następujące w sposób naturalny uszkadzanie ciała człowieka. Natomiast usiłowanie charakteryzuje się brakiem dokonanego zabójstwa i wobec tego dokonane uszkodzenie ciała powinno wystąpić w ramach kwalifikacji prawnej danego przypadku.

Art. 14. [Odpowiedzialność za usiłowanie]

§ 1. Sąd wymierza karę za usiłowanie w granicach zagrożenia przewidzianego dla danego przestępstwa.

§ 2. W wypadku określonym w art. 13 § 2 sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary, a nawet odstąpić od jej wymierzenia.

Wymiar kary za usiłowanie. Przepis stanowi, że sprawca podlega karze na podstawie zagrożenia przewidzianego dla danego przestępstwa (art. 14 § 1). Jest ono wspólne dla dokonania i dla usiłowania. Jest rzeczą naturalną, że usiłowanie podlega karze łagodniejszej niż dokonanie, ale jest to sprawa sędziowskiego wymiaru kary. W wypadku usiłowania nieudolnego w rachubę wchodzi nadzwyczajne złagodzenie kary, a nawet

odstąpienie od jej wymierzenia (art. 14 § 2). Słusznie podkreśla Sąd Najwyższy, że wystąpienie takich okoliczności obliguje do rozważenia szczególnych kwestii wymiaru kary (wyrok z dnia 23 lutego 2000 r., IV KKN 172/99, Prok.i Pr.-wkł. 2000, nr 9, poz. 2). Przy kwalifikacji prawnej czynu stanowiącego usiłowanie przestępstwa należy uwzględnić również przepisy o usiłowaniu. Również w przypadku skazania za usiłowanie podlegania do dokonania określonego czynu w podstawie prawnej wymiaru kary należy wskazać zarówno przepis art. 14 § 1 lub 2 k.k. (w zależności od ustalenia, czy doszło do usiłowania udolnego czy usiłowania nieudolnego), jak i art. 22 § 2 k.k. (zob. postanowienie SN z dnia 29 kwietnia 2009 r., I KZP 06/09, OSNKW 2009, nr 6, poz. 43).

Art. 15. [Czynny żal sprawcy]

§ 1. Nie podlega karze za usiłowanie, kto dobrowolnie odstąpił od dokonania lub zapobiegł skutkowi stanowiącemu zamię czynu zabronionego.

§ 2. Sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary w stosunku do sprawcy, który dobrowolnie starał się zapobiec skutkowi stanowiącemu zamię czynu zabronionego.

Dobrowolne odstąpienie i czynny żal. Kodeks tradycyjnie uchyła karalność usiłowania, jeżeli sprawca dobrowolnie odstąpił od dokonania czynu lub zapobiegł skutkowi stanowiącemu zamię czynu zabronionego. Może to mieć miejsce szczególnie na etapie usiłowania niezupełnego (zob. wyrok SA w Krakowie z dnia 27 stycznia 2005 r., II AKa 273/04, KZS 2005, z. 2, poz. 32; zob. też wyrok z dnia 20 listopada 2007 r., III KK 254/07, Prok.i Pr.-wkł. 2008, nr 7–8, poz. 3). Dobrowolne odstąpienie zachodzi wówczas, gdy sprawca, mogąc kontynuować czyn zabroniony, z własnej woli rezygnuje z jego realizacji (zob. wyrok SN z dnia 12 kwietnia 2006 r., II KK 236/05, OSNwSK 2006, poz. 821). Prawidłowe jest stanowisko Sądu Najwyższego, że „w celu odwrócenia niebezpieczeństwa grożącego dobru prawnemu (...), kiedy do zapobieżenia skutkowi potrzebne są umiejętności lub wiedza, których sprawca nie posiada, może on posłużyć się innymi osobami”. Jest to rozsądne podejście do problemu w sytuacji, gdy sprawca wezwał inne kompetentne osoby w celu niedopuszczenia do powstania skutku (wyrok SN z dnia 3 grudnia 2007 r., II KK 199/07, LEX nr 353335). Natomiast odstąpienie od dalszego usiłowania dokonania czynu zabronionego nie ma charakteru dobrowolnego, gdy powiązane jest z interwencją osoby trzeciej (postanowienie SN z dnia 6 lutego 2013 r., V KK 300/12, LEX nr 1277798). Trafne też jest stanowisko, że „nie można stwierdzić, że oskarżony dobrowolnie odstąpił od zgwałcenia pokrzywdzonej (art. 15 § 1 k.k.), gdyż zaprzestanie przezeń dalszego działania nie było wynikiem dominującego oddziaływania na jego wolę przyczyn wewnętrznych, a efektem działań obronnych pokrzywdzonej. Stanowcza odmowa poddania się woli oskarżonego stanowiła dla niego jasny sygnał, że mimo stosowanej przez niego intensywnej przemocy nie uda mu się doprowadzić żony do obcowania płciowego” (wyrok SA w Krakowie z dnia 4 listopada 2011 r., II AKa 195/11, KZS 2011, z. 12, poz. 28).

Motywacja odstąpienia od dokonania jest obojętna, może być ona pozytywna, czyli opierać się na dokonaniu przez sprawcę samokrytycznej oceny swego dążenia naruszenia normy prawa karnego, ale może także być inna. Sprawca może zaniechać realizacji czynu ze zwykłego wyrachowania, dochodząc do wniosku, że czyn taki jest nieopłacalny albo że ryzyko odpowiedzialności karnej jest w danym wypadku nazbyt duże. Wątpliwości co do tego, czy motywacja negatywna, która skłoniła sprawcę do popełnienia czynu zabronionego, uzasadnia ocenę tego zachowania jako dobrowolne odstąpienie, należy jednak rozstrzygnąć na korzyść sprawcy. Kodeks karny nie daje żadnych podstaw do eliminowania przypadków odstąpienia od usiłowania na podłożu motywacji moralnie (społecznie) negatywnej z ram ustawowego określenia „dobrowolne odstąpienie” (zob. wyrok SA w Krakowie z dnia 24 czerwca 2004 r., II AKa 223/03, KZS 2004, z. 7–8, poz. 46; zob. też wyrok SN z dnia 12 grudnia 2006 r., WA 33/06, OSNwSK 2006, poz. 2419).

Również czynny żal, czyli dobrowolne zapobieżenie skutkowi czynu zabronionego, nie może być różnicowany co do jego konsekwencji w zależności od charakteru motywacji sprawcy. Jeżeli sprawca starał się dobrowolnie zapobiec skutkowi stanowiącemu znamię czynu zabronionego, sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary. Trafnie jako realizacja znamion dobrowolnego odstąpienia od dokonania zabójstwa w rozumieniu art. 15 § 1 k.k. zostało ocenione zachowanie sprawcy, który, działając w zamiarze pozbawienia innej osoby życia, przerwał w pewnym momencie atakowanie ofiary i zadawanie kolejnych uderzeń, mimo iż miał możliwość kontynuowania zachowania, i równocześnie zadeklarował chęć wezwania pokrzywdzonemu pomocy lekarskiej i pozostawił go w tym celu w stanie niezagrożającym utratą życia (wyrok SA we Wrocławiu z dnia 7 listopada 2007 r., II AKa 328/07, KZS 2008, z. 3, poz. 41). Nie można jednak przyjąć dobrowolności odstąpienia od usiłowania, gdy oskarżony przerwał swoje działanie, mimo że pozostali współsprawcy dawali mu odpowiednie znaki, że nadjeżdża samochód z konwojem pieniędzy, i nie zablokował drogi temu samochodowi z przyczyn zewnętrznych, gdyż nadjechał inny samochód niż spodziewany, co było od oskarżonego niezależne, a uczynił to z obawy o własne zdrowie i życie (wyrok SA w Katowicach z dnia 21 czerwca 2007 r., II AKa 55/07, Prok. i Pr. 2008, nr 1, poz. 29).

Art. 16. [Przygotowanie. Odpowiedzialność za przygotowanie]

§ 1. Przygotowanie zachodzi tylko wtedy, gdy sprawca w celu popełnienia czynu zabronionego podejmuje czynności mające stworzyć warunki do przedsięwzięcia czynu zmierzającego bezpośrednio do jego dokonania, w szczególności w tymże celu wchodzi w porozumienie z inną osobą, uzyskuje lub przysposabia środki, zbiera informacje lub sporządza plan działania.

§ 2. Przygotowanie jest karalne tylko wtedy, gdy ustawa tak stanowi.

Przygotowanie. Ustawowe ujęcie przygotowania wskazuje, że przygotowanie, podobnie jak usiłowanie, może być tylko czynem umyślnym. Umyślność jest jednak ograniczona

do zamiaru bezpośredniego, co wynika ze słów „sprawca w celu popełnienia czynu zabronionego”. Przygotowanie może polegać tylko na działaniu. Istota przygotowania polega na stworzeniu warunków do przedsięwzięcia czynu zmierzającego bezpośrednio do dokonania przestępstwa. Jako typowe formy przygotowania wskazuje się porozumienie, uzyskiwanie i pozyskiwanie środków (przygotowanie fizyczne, techniczne), zbieranie informacji lub sporządzanie planu działania (przygotowanie w znaczeniu organizatorsko-planistycznym). Kodeks wymienia wskazane formy przygotowania jako najbardziej typowe, nie wyłączając innych możliwych jego postaci (zob. wyrok SN z dnia 9 września 1999 r., III KKN 704/98, Prok.i Pr.-wkł. 2000, nr 2, poz. 2).

Kodeks ustala zasadę karalności przygotowania inaczej niż usiłowania. Podlega ono karze tylko w wypadkach wskazanych w ustawie. Zakres tych przypadków jest ograniczony z dwóch zasadniczych powodów: jest to zachowanie pośrednio dopiero zmierzające do dokonania czynu zabronionego (tworzy warunki na przyszłość) i społecznie ujemne znaczenie przygotowania należy oceniać inaczej niż przypadków usiłowania, ponadto czynność przygotowania nie zawsze można łatwo odróżnić od zwykłych czynności dnia codziennego. Dlatego nie jest karane przygotowanie do zabójstwa, do rozboju i wielu innych poważnych przestępstw. Jest ono karane tam, gdzie czynność przygotowawcza daje się w zasadzie jednoznacznie ocenić jako czynność nastawiona na popełnienie przestępstwa. Tak jest w przypadku niektórych przestępstw przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstw wojennych (art. 117 § 2, art. 118 § 3 k.k.), przestępstw przeciwko państwu polskiemu (art. 127 § 2, art. 128 § 2 k.k.), przestępstw przeciwko obronności państwa polskiego (art. 140 § 3 k.k.), przestępstw spowodowania niebezpieczeństwa powszechnego (art. 168 k.k.), przestępstw przeciwko bezpieczeństwu w komunikacji (art. 175 k.k.), przestępstw przeciwko wiarygodności dokumentów (art. 270 § 3 k.k.), przestępstw przeciwko obrotowi pieniędzmi i papierami wartościowymi (art. 310 § 4 k.k.). Inaczej też niż przy usiłowaniu, karalne przypadki przygotowania mają odrębną sankcję karną. Zagrożenie przewidziane dla danego czynu zabronionego nie odnosi się więc do czynności przygotowania.

Art. 17. [Niekaralność dobrowolnego odstąpienia od przygotowania]

§ 1. Nie podlega karze za przygotowanie, kto dobrowolnie od niego odstąpił, w szczególności zniszczył przygotowane środki lub zapobiegł skorzystaniu z nich w przyszłości; w razie wejścia w porozumienie z inną osobą w celu popełnienia czynu zabronionego, nie podlega karze ten, kto nadto podjął istotne starania zmierzające do zapobieżenia dokonaniu.

§ 2. Nie podlega karze za przygotowanie osoba, do której stosuje się art. 15 § 1.

Dobrowolne odstąpienie od przygotowania. Przepis art. 17 k.k. – wzorem rozwiązań przyjętych dla usiłowania – wprowadza zasadę, że dobrowolne odstąpienie od dalszej realizacji przygotowania do dokonania czynu zabronionego uwalnia od kary.

Wymaga się jednak, aby to dobrowolne odstąpienie zostało potwierdzone działaniami, które zapobiegną skorzystaniu z przygotowanych środków w przyszłości. Wskazuje się np. na zniszczenie tych środków. W przypadku gdy przygotowanie polega na porozumieniu sprawców, przepis warunkuje bezkarność przygotowania podjęciem istotnych starań zmierzających do zapobieżenia dokonaniu. Może to być np. uzyskanie od osoby lub osób uczestniczących w porozumieniu przyrzeczenia, że dalszych działań przygotowawczych nie będą prowadzić, a tym bardziej zgłoszenie podjętej działalności nakierowanej na przestępstwo organom ścigania. Słusznie przyjmuje się w orzecznictwie sądowym, że warunkiem bezkarności przygotowania jest realne i dostrzegalne z zewnątrz zachowanie się sprawcy wskazujące jednoznacznie na odstąpienie od zamiaru dokonania przestępstwa. Podkreśla się przy tym, że same wyjaśnienia podejrzanego, iż „chciał się wycofać”, nie są wystarczające do poczynienia jednoznacznych ustaleń co do takiego odstąpienia, gdyż nie może się ono ograniczać do sfery psychiki ewentualnego sprawcy. Odstąpienie od przygotowania musi znaleźć odbicie w okolicznościach faktycznych. Trafne jest także podkreślenie, że o dobrowolności odstąpienia można mówić tylko wtedy, gdy sprawca nie był zmuszony do przerwania akcji z powodu przeszkód zewnętrznych (postanowienie SA w Krakowie z dnia 28 lutego 2013 r., II AKz 69/13, KZS 2013, z. 4, poz. 59).

W art. 17 § 2 k.k. wprowadzono szczególną zasadę, że nie podlega karze za przygotowanie ten, kto w myśl art. 15 § 1 k.k. nie podlega karze za usiłowanie. Reguła ta dotyczy sytuacji, gdy w danej sprawie podjęte zostały czynności przygotowawcze, a następnie sprawca lub sprawcy usiłowali dokonać czynu zabronionego. Ponieważ są to odrębne zespoły zachowań (przygotowanie i usiłowanie), przyjęta w tym przepisie reguła usuwa możliwe wątpliwości co do karalności przygotowania w przypadku niekarania sprawcy usiłowania w warunkach określonych w art. 15 § 1.

Art. 18. [Formy zjawiskowe czynu zabronionego]

§ 1. Odpowiada za sprawstwo nie tylko ten, kto wykonuje czyn zabroniony sam albo wspólnie i w porozumieniu z inną osobą, ale także ten, kto kieruje wykonaniem czynu zabronionego przez inną osobę lub wykorzystując uzależnienie innej osoby od siebie, poleca jej wykonanie takiego czynu.

§ 2. Odpowiada za podżeganie, kto chcąc, aby inna osoba dokonała czynu zabronionego, nakłania ją do tego.

§ 3. Odpowiada za pomocnictwo, kto w zamiarze, aby inna osoba dokonała czynu zabronionego, swoim zachowaniem ułatwia jego popełnienie, w szczególności dostarczając narzędzie, środek przewozu, udzielając rady lub informacji; odpowiada za pomocnictwo także ten, kto wbrew prawnemu, szczególnemu obowiązкови niedopuszczenia do popełnienia czynu zabronionego swoim zaniechaniem ułatwia innej osobie jego popełnienie.

1. **Sprawstwo, współsprawstwo.** W § 1 objaśniono pojęcie współsprawstwa i szczególne przypadki sprawstwa. Sprawcą w znaczeniu ścisłym jest ten, kto wykonuje czyn zabroniony sam, osobiście. Oznacza to samodzielną realizację znamion czynu zabronionego. Wykonuje czyn zabroniony tylko ten, kto spełnia chociażby jedno znamię tego czynu. Nie jest wykonywaniem zachowanie człowieka, które nie mieści się w określeniu czasownikowym opisującym czyn zabroniony. Oznacza to właśnie, że sprawca musi zrealizować jakikolwiek, ale chociażby jeden element czynu zabronionego. Nie ma wykonania czynu zabronionego bez urzeczywistnienia jakiegoś elementu czynu wskazanego w ustawie. Trafne jest stanowisko Sądu Najwyższego, że przyjęcie współsprawstwa wymaga dokładnego wskazania na konkretne zachowania oskarżonych, które mają być kwalifikowane, jako „wspólna realizacja znamion czynu zabronionego w rozumieniu art. 18 § 1 k.k.” (wyrok z dnia 23 października 2014 r., IV KK 171/14, LEX nr 1551678). Od zasady personalnego wykonawstwa czynu zabronionego dla przyjęcia sprawstwa kodeks wprowadza dwa wyjątki: sprawstwo kierownicze i sprawstwo polegające na poleceniu wykonania takiego czynu. W ten sposób ze względów kryminalno-politycznych nastąpiło poszerzenie pojęcia sprawstwa *sensu stricto*.
2. **Sprawstwo kierownicze.** Zostało ono wprowadzone już w kodeksie karnym z 1969 r. w związku z pojawiającymi się formami przestępczości zorganizowanej o charakterze gospodarczym. Chodziło o to, aby kierujący wykonaniem czynu zabronionego przez inną osobę nie był traktowany tylko jako podżegacz, lecz by ocena jego zachowania odpowiadała rzeczywistej roli, jaką on odegrał w zakresie określonego przestępstwa. Sprawca kierowniczy to osoba, która sama nie realizuje znamion czynu zabronionego, ale jest właśnie organizatorem, inicjatorem i sterownikiem czynu, jest wprost mózgiem przestępstwa zorganizowanego, pełniąc rolę głównego planisty przestępstwa. Osoba taka nie powinna więc ze społecznego punktu widzenia uchodzić tylko za podżegacza.
3. **Sprawstwo przez polecenie.** Kodeks obowiązujący utrzymał konstrukcję sprawstwa kierowniczego i wprowadził drugą – sprawstwo przez polecenie. Wiąże się to z inną jakością przestępczości zorganizowanej, charakteryzującą się brutalnością, determinacją przestępczą. Z tymi cechami łączy się wykorzystanie uzależnienia innej osoby. Ta nowa, szczególnie ostra i społecznie szkodliwa forma przestępczości zorganizowanej nacechowana jest przemocą. W zasadzie nie występowała ona w Polsce do lat 90. XX wieku. Nowe formy przestępczości zorganizowanej, które pojawiły się w tym okresie, spowodowane były m.in. przez wzrost demoralizacji przestępców, znacznie szersze kontakty z przestępczością zagraniczną, napływ przestępców z innych krajów do Polski.

Pojawiły się działania szefów grup przestępczych polegające na zlecaniu wykonywania przestępstw podporządkowanym sobie członkom grupy lub nawet innym osobom (zamachy na osobę, na mienie różnych osób). Można uznać, że polecenie mieści się w pojęciu kierowania. Niewątpliwie jednak korzystniej jest, jeżeli ustawodawca wyodrębnił tę postać sprawstwa, doprowadzając w ten sposób do jasności zakresu tej formy

sprawstwa. Sprawca kierowniczy i sprawca polecający wykonanie czynu zabronionego nie wykonują czynu osobiście. Z tego powodu ustawodawca, chcąc, aby ocena prawna zachowania takich osób była adekwatna do ich rzeczywistej roli, formalnie zaliczył te sytuacje do sprawstwa w znaczeniu ścisłym. Wprawdzie podżegacz i pomocnik są karani przy zastosowaniu tego samego zagrożenia ustawowego co sprawca w znaczeniu ścisłym, ale ogólna ocena ról tych podmiotów ma swoje istotne znaczenie, wpływając przez samo różnicowanie pozycji tych osób na wymiar kary wobec nich.

Ważny problem wyjaśnił Sąd Apelacyjny we Wrocławiu w wyroku z dnia 5 października 2011 r., II AKa 287/11, Prok.i Pr.-wkł. 2012, nr 12, poz. 22. Zgodnie z tezą tego orzeczenia: „nie jest sprawcą kierowniczym ani polecającym ten, kto będąc członkiem zarządu spółki, popełnia przestępstwo wykorzystując do tego ruch przedsiębiorstwa, którym zarządza oraz jego pracowników, którzy wykonując swoje codzienne obowiązki, nie są świadomi realizowania znamion czynu zabronionego. Opisane działanie należy traktować jako swoisty sposób wykonania czynu zabronionego w ramach sprawstwa pojedynczego (jednosprawstwa)”.

4. **Kryteria współsprawstwa.** Artykuł 18 § 1 k.k. podaje kryteria współsprawstwa. Opierają się one na wypracowanych przez doktrynę i orzecznictwo sądowe przesłankach i nie odbiegają od kryteriów podanych w kodeksie karnym z 1969 r. Jest to kryterium podmiotowe – porozumienie, i kryterium przedmiotowe – wspólne wykonywanie czynu zabronionego.

Kryterium podmiotowe, tj. porozumienie, oznacza, że sprawcy działają w świadomości wspólnego celu, wspólnego zadania. Stopień uświadomienia składników zamierzonego zadania i zakres uzgodnień objętych świadomością nie są istotne. Porozumienie może być wyraźne, a nawet dorozumiane, jeżeli tylko zastosowana forma sygnalizująca realizację zamierzenia przestępnego tworzy więź psychiczną pomiędzy sprawcami. Porozumienie wyraźne nie musi obejmować szczegółów realizacji zadania przestępnego, może to być ogólnie zarysowane uświadomienie czynu, który sprawcy chcieliby wspólnie zrealizować. Zależy to od charakteru czynu, sytuacji konkretnego przypadku. Realizacja czynu wcześniej uzgodnionego pomiędzy sprawcami może też narzucać zadania szczegółowe już w czasie wykonywania czynu. Ogólne uzgodnienie wspólnego wykonania czynu zabronionego jest wystarczające, porozumienie nie musi obejmować wszystkich szczegółów składających się na zaprojektowane działanie przestępne.

Porozumienie dorozumiane może przybrać różne postacie, jak podanie sygnału do podjęcia działania przestępnego według zwyczajów przyjętych w strukturach przestępczych. Może to być sygnał w formie gestu, wypowiedź słowna przy użyciu zwrotów technicznych przyjętych w środowisku przestępczym. Podjęcie działania na taki sygnał przez drugiego sprawcę wskazuje, że ten drugi sprawca do współdziałania się przyłączył.

Więcej problemów łączy się z elementem przedmiotowym, tj. wykonaniem czynu zabronionego. Według art. 18 § 1 k.k., powtórnego za kodeksem karnym z 1969 r., współsprawcą jest tylko taka osoba, która, działając w porozumieniu z inną osobą, wykonuje czyn zabroniony. Wykonuje, tzn. w jakimś stopniu realizuje znamiona czynu zabronionego. Udział poszczególnych współsprawców w realizacji czynu zabronionego nie musi być jednakowy, nie musi to być udział w częściach ułamkowo równych, ale w każdym razie sformułowanie „wykonuje czyn zabroniony” oznacza, że każdy ze współsprawców powinien realizować znamię czynu zabronionego.

Kodeksy z 1969 i 1997 r. opowiadają się jednoznacznie za przedmiotową koncepcją współsprawstwa i wbrew zgłaszanym w doktrynie poglądom, a także stanowiskom występującym niekiedy w orzecznictwie sądowym, kryterium to należy uznać za wiążące. W świetle polskiego prawa karnego współsprawcą nie jest ten, kto chociażby w minimalnym stopniu nie uczestniczył w realizacji czynu zabronionego. Decydujące jest to, co sprawca uczynił, a nie to, co chciał on uczynić (koncepcja podmiotowa), lub jakie znaczenie miało albo jaką rolę odegrało dla bytu danego przestępstwa zachowanie się osądzanej osoby. Są to niewątpliwie trudne problemy – rola jakiegoś sprawcy może być wyraźnie istotna dla bytu danego przestępstwa, ale jeżeli swym zachowaniem nie realizował on żadnego ze znamion czynu zabronionego, nie powinien być traktowany jako współsprawca. Orzecznictwo sądowe nie jest w tej kwestii w pełni jednolite. Jako trafne należy odnotować orzeczenie Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 17 stycznia 2011 r., II AKa 240/10, KZS 2011, z. 2, poz. 44, że oskarżony nie jest współsprawcą zabójstwa, bo nie realizował żadnej z czynności wykonawczych, jego zachowanie nie miało znaczenia dla dokonania zbrodni, a nie ciążył na nim prawny obowiązek niedopuszczenia do jej popełnienia.

Trudności związane z oceną zachowania sprawcy jako podżegacza (lub pomocnika) albo jako współsprawcy mają swoje źródło m.in. w tym, że kodeks z 1932 r. nie regulował problemów współsprawstwa. Wobec braku odpowiednich kryteriów ustawowych praktyka – w jakimś stopniu przy udziale doktryny prawa karnego – wypracowała szerokie kryteria współsprawstwa. Zmiana tej praktyki po 1970 r. okazała się trudna. Nadal więc przeważa pogląd, że współsprawstwo można przypisać np. osobie, której rola ograniczała się tylko do stania na czatach, podczas gdy pozostali sprawcy dokonywali kradzieży z włamaniem lub innego czynu. Z punktu widzenia dwóch ostatnich kodeksów, posługujących się kryterium „wykonywanie czynu zabronionego”, praktyka ta jest błędna. Ten, kto stoi na czatach, ułatwia „spokojne” wykonywanie czynu zabronionego, ale w żadnym razie nie jest współsprawcą tego czynu.

Przy przestępstwach przeciwko mieniu dochodzi pewien dodatkowy element, którym jest podział łupów uzyskanych w wyniku przestępstwa. Uczestniczy w nim z zasady również ten, kto stoi na czatach, ubezpieczając działanie przestępne, lecz z punktu widzenia języka polskiego nadal nie jest to udział w realizacji czynu zabronionego,

ponieważ uczestniczenie w podziale dóbr pochodzących z przestępstwa nie oznacza uczestniczenia w zaborze cudzej rzeczy ruchomej, co jest niezbędne dla kradzieży. Podział łupów odbywa się bowiem już po dokonanym zaborze rzeczy. Mogą być również takie przypadki, że ów stojący na czatach nie uczestniczy w podziale łupów ze względu na swoje wcześniejsze zobowiązania wobec grupy przestępczej. W jednej i w drugiej sytuacji jest on tylko pomocnikiem.

Zwolennicy uznawania takich przypadków za współsprawstwo używają argumentu o dopełniającej się roli współsprawców oraz o istotności dla przedsięwzięcia przestępnego roli sprawcy formalnie występującego w charakterze pomocnika. Wadliwy jest jednak pogląd, że do przyjęcia współsprawstwa nie jest konieczne, aby każda osoba działająca w porozumieniu realizowała osobiście znamiona czynu zabronionego, gdyż wystarczy, że osoba taka działa w ramach uzgodnionego podziału ról, umożliwiając innemu sprawcy wykonanie czynu. Taki pogląd wypowiedział Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 1 marca 2005 r., III KK 208/04, OSNKW 2005, nr 7–8, poz. 62. W tej sprawie chodziło o przypadek uzgodnionego popełnienia przestępstwa, ale w czasie, gdy jeden ze sprawców czyn przestępny rzeczywiście realizował, drugi znajdował się kilkaset metrów od niego. Można powiedzieć, że łączyła ich tylko „zła myśl”, nastawienie na realizację przestępstwa. Ponadto użyte w ustawie sformułowanie „umożliwiając innemu sprawcy wykonanie czynu” – należy to podkreślić – opisuje pomocnictwo, a nie współsprawstwo. W art. 18 § 1 zdanie pierwsze k.k. użyto określenia „wykonuje czyn zabroniony”. Niemniej jednak utrzymuje się pogląd, że o działaniu wspólnym można mówić także wówczas, gdy współdziałający nie realizuje żadnego znamienia czasownikowego popełnionego wspólnie czynu zabronionego, lecz wykonywana przez niego czynność ma istotne znaczenie dla popełnienia tego czynu. Tak orzekł Sąd Apelacyjny w Krakowie (wyrok z dnia 9 listopada 2010 r., II AKa 170/10, KZS 2011, z. 1, poz. 58), podkreślając przy tym, że takie stanowisko jest utrwalone w judykaturze. Jest to stanowisko wadliwe, gdyż ten, kto nie realizuje żadnego znamienia czynu zabronionego, nie „wykonuje” tego czynu, jak stanowi to ustawa. Koncepcja „istotności znaczenia” dla popełnienia danego czynu zaczerpnięta z nauki niemieckiej, jakkolwiek zachęcająca, nie pozostaje w zgodzie ze stanowiskiem polskiego kodeksu karnego, zarówno obecnie obowiązującego, jak i poprzedniego. Ale trzeba zwrócić uwagę na postanowienie Sądu Najwyższego, w którym podkreśla się, że „istotność wkładu” w popełnienie wspólnie realizowanego przestępczego zamierzenia musi być oceniana w ramach konkretnych ustaleń faktycznych składających się na obraz poddanego osądowi zdarzenia, nie może być oceniana w sposób „abstrakcyjny”, w oderwaniu od jego realiów (postanowienie z dnia 11 kwietnia 2014 r., V KK 408/13, LEX nr 1482487).

Kwestia dopełniania się ról działających sprawców jest oczywiście istotna, zachowania poszczególnych sprawców mogą stanowić składowe części całości czynu zabronionego, gdy np. poszczególni sprawcy realizują tylko poszczególne elementy czynu zabronionego. Taki podział ról może wystąpić np. w przypadku kradzieży z włamaniem,

w ramach której jeden sprawca zajmuje się otwieraniem wejścia do pomieszczenia, drugi otwarciem kasy bankowej, a pozostali zabierają przedmioty według założonego planu, podając je jeszcze innym uczestnikom akcji przestępczej, którzy ładują je do samochodu. Zachowania tych sprawców dopełniają się i powstaje z nich całość czynu zabronionego (współsprawstwo właściwe).

Współsprawcy mogą jednak również realizować czyn od początku do końca wspólnymi siłami (wielosprawstwo). Na gruncie przepisów kodeksu karnego z 1969 r. Sąd Najwyższy w przypadku przestępstwa zgwałcenia nie uznał zachowania pomocnika (użyczającego lokalu) stojącego na czatach za współsprawcę (tak uchwała połączonych Izb Sądu Najwyższego Karnej i Wojskowej z dnia 21 grudnia 1972 r., VI KZP 64/72, OSNKW 1973, nr 2–3, poz. 18). Byłoby to rażąco niedopuszczalne, gdyż przy naruszeniu dóbr osobistych nie wchodzi w rachubę jakiekolwiek elementy scalające zachowanie sprawcy z zachowaniem pomocnika, inaczej niż przy przestępstwach przeciwko mieniu. Jednakże w przypadku przestępstwa zabójstwa zachowanie pomocnika (przyświecał latarką sprawcy dokonującemu zabójstwa rodziny w jej domu w porze nocnej) uznano za współsprawstwo (wyrok SN z dnia 19 czerwca 1978 r., I KR 120/78, OSNKW 1978, nr 10, poz. 110). Oparto się, wbrew stanowisku ustawy, na dopełniającej się roli współsprawców i istotności dla dokonania przestępstwa roli pomocnika.

Istotny problem w kwestii rozumienia współsprawstwa i oceny ról poszczególnych współsprawców stanowią przypadki włączenia się do działania przestępnego sprawcy dopiero na pewnym etapie działań przestępnych innych osób (współsprawstwo sukcesywne). Co do zasady należałoby przyjąć, że taki sprawca może być obciążony tylko tym, co łączy się z odcinkiem jego działań w zespole przestępczym. Rozróżnienie takie nie zawsze jest łatwe do ustalenia. Co do zasady natomiast każdy ze współsprawców ponosi odpowiedzialność za całe przestępstwo wspólnie zrealizowane, a nie za swoje odcinki wykonawcze. Współsprawcy ponoszą odpowiedzialność karną za wspólnie wykonane przestępstwo, a faktyczny ich udział w realizacji czynu zabronionego ma znaczenie dla wymiaru kary (zob. postanowienie SN z dnia 1 marca 2005 r., III KK 249/04, OSNKW 2005, nr 7–8, poz. 63). Również środki karne mogą być stosowane do każdego ze współsprawców, np. nawiązka. Zastosowanie środka karnego do jednego ze współsprawców nie przeszkadza orzeczeniu go wobec innych współsprawców. W tym względzie mają zastosowanie ogólne zasady orzekania tych środków. Także odszkodowanie obejmuje całość i nie może być zasądzone w postaci częściowej.

5. **Podżeganie.** Artykuł 18 § 2 k.k. podaje kryteria karalnego podżegania. Opierają się one na ujęciu tradycyjnym w polskim prawie karnym. Element podmiotowy obejmuje zamiar bezpośredni, element przedmiotowy ujęto jako nakłanianie drugiej osoby do popełnienia czynu zabronionego. Ujęcie elementu podmiotowego („kto chcąc”) oznacza, że podżeganie może być tylko czynem umyślnym, ta zaś umyślność została ograniczona do zamiaru bezpośredniego. Natomiast nakłanianie to oddziaływanie na wolę

innego człowieka (innych osób) w celu wywołania po ich stronie decyzji o popełnieniu czynu zabronionego.

Nakłanianie ma mieć formę konkretną, powinno się odnosić do konkretnego człowieka lub konkretnych osób i zawierać ściśle oznaczoną treść. Nie odpowiada tym wymogom nawoływanie zwrócone do tłumu, grupy osób na wiecu lub na zebraniu, wzywające do określonych zachowań. Zachowanie takie może być karalne jako nawoływanie do przestępstwa (art. 255 k.k.). Podżeganie może polegać tylko na działaniu, poza tym może odnosić się do wszystkich przestępstw, gdy to pojęciowo i życiowo jest możliwe.

Przyjmuje się (od czasów J. Makarewicza) możliwość tzw. podżegania (analogicznie – także pomocnictwa) łańcuszkowego, tj. podżegania do podżegania oraz podżegania do pomocnictwa. Wątpliwość, jaka tu może powstać, wynika stąd, że art. 18 k.k. stanowi w § 2 o podżeganiu (§ 3 o pomocnictwie) do czynu zabronionego. Nie ma w kodeksie karnym czynów zabronionych podżegania czy pomocnictwa. Podżeganie (pomocnictwo) odnosi się wyłącznie (poza ewentualnymi przypadkami podżegania lub pomocnictwa stanowiącymi *delictum sui generis*) do czynów zabronionych określonych w części szczególnej kodeksu karnego. Samo podżeganie bez powiązania z odpowiednim przepisem części szczególnej kodeksu karnego czynem zabronionym nie jest. Błędnie posługuje się Sąd Najwyższy w uzasadnieniu wyroku z dnia 27 listopada 2006 r., III KK 156/06, OSNwSK 2006, poz. 2264, określeniami: „podżeganie jest przestępstwem”, „przestępstwa podżegania”, „podżeganie (...) przestępstwo skutkowe” (zob. również wyrok SA w Szczecinie z dnia 29 listopada 2012 r., II AKa 155/12, LEX nr 1237973): „Pomocnictwo do przestępstwa jest też czynem zabronionym”. Uwzględniając fakt, że *opinio communis* opowiada się za łańcuszkowym podżeganiem (pomocnictwem), należy, uznając tę możliwość, ograniczyć karalność, z uwagi na zasadę *nulum crimen sine lege*, do pierwszego etapu tego „łańcucha”.

Wątpliwe jest zwłaszcza stanowisko Sądu Najwyższego w kwestii usiłowania podżegania. W szczególności błędne jest uznanie, że usiłowaniem podżegania jest bezskuteczne nakłanianie do czynu zabronionego o znamionach podżegania. Tak wypowiedział się Sąd Najwyższy w uchwale z dnia 21 października 2003 r., I KZP 11/03, OSNKW 2003, nr 11–12, poz. 89. Podżeganie zostaje zrealizowane niezależnie od jego skuteczności (zob. postanowienie SN z dnia 3 sierpnia 2006 r., III KK 445/05, OSNwSK 2006, poz. 1533; zob. też P. Kardas, *Teoretyczne podstawy...*, s. 570), nie ma tu więc miejsca na usiłowanie podżegania. Inaczej jednak przyjął Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 7 lutego 2013 r., II AKa 370/12, LEX nr 1306063, niesłusznie uznając, że gdy działania podżegacza nie przyniosły pożądanego efektu, to czynności podjęte przez podżegacza pozwalają jedynie na przyjęcie konstrukcji usiłowania podżegania. W kwestii „skuteczności, nieskuteczności” podżegania zob. też bliżej L. Tyszkiewicz, *O właściwe rozwiązanie teoretyczne i dogmatyczne sporu o skutkowe czy bezskutkowe podżeganie i pomocnictwo*, (w:) *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego*

prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu, red. A. Michalska-Waias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger, Lublin 2011, s. 339 i n.

Trafnie natomiast wypowiedział się Sąd Apelacyjny w Krakowie w wyroku z dnia 28 maja 2002 r., II AKa 115/02, KZS 2002, z. 6, poz. 12, że podżeganie może polegać nie tylko na wzbudzeniu u innej osoby zamiaru popełnienia przestępstwa, lecz może także zmierzać do utwierdzenia innej osoby w zamiarze popełnienia przestępstwa wcześniej przez tę osobę powziętym. O usiłowaniu podżegania można mówić np. wówczas, gdy podżegacz wysłał list, w którym nakłania adresata do dokonania określonego przestępstwa, list jednak do adresata nie dotarł, ponieważ został przejęty przez inną osobę. Mógłby to być także przypadek wysłania pośrednika, aby ten przekazał życzenie osoby A osobie B, aby popełniła ona określone przestępstwo, jednak posłaniec nie dotarł do osoby B, np. został zatrzymany lub zrezygnował z przekazania adresatowi namowy do popełnienia przestępstwa.

6. **Pomocnictwo.** W art. 18 § 3 k.k. objaśniono pojęcie pomocnictwa również zgodnie z polską tradycją ustawodawczą. Element podmiotowy pomocnictwa wyrażono w słowie „zamiar”. Element przedmiotowy ujęto jako ułatwianie dokonania popełnienia czynu zabronionego. Co do elementu podmiotowego należy podkreślić, że pomocnictwo może stanowić tylko czyn umyślny, przy czym – inaczej niż przy podżeganiu – umyślność może wyrażać się w postaci zamiaru bezpośredniego lub ewentualnego. Natomiast ułatwianie wykonywania czynu zabronionego może przybrać postać zarówno działania, jak i zaniechania, co przepis wyraźnie formułuje. Pomocnictwo przez zaniechanie według brzmienia przepisu jest możliwe wówczas, gdy ktoś wbrew swemu prawnemu szczególnemu obowiązкови niedopuszczenia do przestępstwa (np. strażnik, magazynier, kasjer, dozorca, kierownik jednostki) swoim zachowaniem ułatwia innej osobie popełnienie czynu zabronionego. Trafne jest stanowisko, że dla przypisania odpowiedzialności za pomocnictwo konieczne jest określenie czynności wykonawczej podjętej przez pomocnika oraz wskazanie konkretnego przestępstwa określonego ustawą karną, którego popełnienie pomocnik miał ułatwić (wyrok SN z dnia 21 stycznia 2014 r., IV KK 251/13, OSNKW 2014, nr 8, poz. 63).

Ułatwianie popełnienia czynu zabronionego może przybrać formę fizyczną lub psychiczną. Ta pierwsza może polegać m.in. na dostarczeniu osobie wspieranej narzędzia lub środka przewozowego. Przepis przykładowo wskazuje wymienione środki pomocy technicznej. Słowo „narzędzie” obejmuje każdy środek przydatny do realizacji czynu zabronionego, od najprostszych, umożliwiających wyważenie drzwi lub okna, do bardziej złożonych, a nawet technicznie skomplikowanych. Rodzaj, charakter środka zależą od potrzeby wyznaczanej okolicznościami czynu. Określenie „środek przewozu” wydaje się zrozumiałe. Tu również chodzi o każdy środek przewozu, niezależnie od jego technicznej nowoczesności. Może to być również pojazd konny, a nawet rower, za którego